

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ФІЛОСОФСЬКІ ОБРІЇ

Науково-теоретичний журнал

Випуск 40

Заснований у липні 1999 року

Виходить два рази на рік

Полтава
2018

Institute of Philosophy named after H. S. Skovoroda NAS of Ukraine
Poltava Korolenko National Pedagogical University

PHILOSOPHICAL HORIZONS

Scientific and theoretical journal

Issue 40

Founded in July, 1999

Issued twice a year

Poltava
2018

ЗАСНОВНИКИ

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Андрущенко В. П.* – доктор філософських наук, професор,
академік НАН України
- Бичко І. В.** – доктор філософських наук, професор
- Васіляуксенє Алдона* – доктор історичних наук, професор
Шяуляйського Університету (Литва)
- Гардашук Т. В.* – доктор філософських наук, професор
- Єрмоленко А. М.* – доктор філософських наук, професор
- Загороднюк В. П.* – доктор філософських наук, професор
- Кисельов М. М.* – доктор філософських наук, професор
- Колодний А. М.* – доктор філософських наук, професор
- Кравченко П. А.* – доктор філософських наук, професор
- Любвий Я. В.* – доктор філософських наук, професор
- Лях В. В.* – доктор філософських наук, професор
- Малахов В. А.* – доктор філософських наук, професор
- Райда К. Ю.* – доктор філософських наук, професор
- Сидоріна Т. Ю.* – доктор філософських наук, професор кафедри
історії філософії Національного дослідного
університету «Вища школа економіки» при
Уряді Російської федерації
- Хамітов Н. В.* – доктор філософських наук, професор
- Шевченко В. В.* – доктор філософських наук, професор
- Шенгерій Л. М.* – доктор філософських наук, професор
- Яроцький П. Л.* – доктор філософських наук, професор

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ

Головні редактори: *Колодний А. М., Кравченко П. А.*

Філософські обрії: *Наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Вип. 40. – К. ; Полтава, 2018. – 195 с.*

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15491-4083 ПР від 22.06.2009 р.

КВ № 23461-13301 ПР від 22.06.2018 р.

UDC 1 (060,55)
ISSN 2075-1443 (Print)
ISSN 2412-2335 (Online)

FOUNDERS

Institute of Philosophy named after H. S. Skovoroda NAS of Ukraine
Poltava Korolenko National Pedagogical University

EDITORIAL BOARD

- Andruschenko V.P.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, academician NAS of Ukraine
- Bychko I.V.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Vasilyauskyenye Aldona** – Doctor of History, Professor Shyaulyayskiy University (Lithuania)
- Gardashuk T.V.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Ermolenko A.M.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Zagorodniuk V.P.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Kiselev M.N.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Kolodnyi A. M.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Kravchenko P.A.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Ljubivoje Y.V.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Lyakh V.V.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Malakhov V.A.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Reid K. Y.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Sydorina T. Y.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the History of Philosophy, National research university «Higher School of Economics» under the Government of the Russian Federation
- Khamitov N.V.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Shevchenko B.B.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
- Yarotskiy P.L.** – Doctor of Philosophical Sciences, Professor

EDITORSHIP OF THE JOURNAL

Editor-in-chiefs: Kolodnyi A. M., Kravchenko P. A.

Philosophical horizons : a scientific-theoretical journal / Institute of Philosophy named after H. S. Skovoroda NAS of Ukraine, Poltava Korolenko National Pedagogical University. – Issue 40. – Kyiv ; Poltava, 2018. – 195 p.

Testimonial about the state registration KV № of 15491-4083, PR from 22.06.2009
KV № of 23461-13301 PR from 22.06.2018

ЗАТВЕРДЖЕНО:

*вченою радою Полтавського
національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка,
протокол № 6 від 20 грудня 2018 р.*

APPROVED:

*by scientific advice board
of Poltava Korolenko National
Pedagogical University
protocol № 6 from 20 December, 2018*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Йосипенко Оксана Миколаївна – доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України;

Мозгова Наталія Григорівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова;

Хоффманн Генрик – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри релігієзнавства Інституту історії релігії, Ягелонський університет (Краків, Польща).

REVIEWERS:

Yosypenko Oksana Nikolaevna – Doctor of Philosophy, Senior Researcher, Department of History of Foreign Philosophy at the Institute of Philosophy named after G. S. Skovoroda, National Academy of Sciences of Ukraine;

Mozhova Nataliia H. – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy Institute of Philosophical Education and Science, National Dragomanov Pedagogical University;

Hoffmann Henrik – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Institute of Religious History of Religion, Jagiellonian University (Krakow, Poland).

Науково-теоретичний журнал
«Філософські обрії» зареєстровано в
міжнародних каталогах періодичних видань
та баз даних:

Index Copernicus
Open Academic Journals Index (OAJI)
Polska Bibliografia Naukowa
Ulrich's Periodicals Directory
OpenAIRE

Google Scholar (Гугл Академия)
Журнал включений у Всеукраїнський
реєстр наукових видань, належить
до періодичних видань, що мають
бібліометричні профілі та входить до
переліку фахових видань України у галузі
«Філософські науки»

Редакція дотримується політики рецензування «Double blind peer review». Листування з приводу результатів рецензування редакція видання не веде. Рукописи не повертаються. Думка авторів опублікованих матеріалів може не збігатися з редакційною.

Scientific and theoretical journal
«Philosophical Horizons» registered in the
international directories of periodicals
and databases:

Index Copernicus
Open Academic Journals Index (OAJI)
Polska Bibliografia Naukowa
Ulrich's Periodicals Directory
OpenAIRE

Google Scholar
Journal is included in the
Register of Ukrainian scientific publications,
belongs to periodicals with bibliometric
profiles and is included to the list of
professional editions of Ukraine in the field of
«Philosophy»

Editorial board follows policy of review as «Double blind peer review». Editorial board does not practice correspondence concerning the results of the review. Manuscripts will not be returned. The idea of the published material may be different from the editorial.

Електронна версія журналу розміщена на сайті

http://pnpu.edu.ua/ua/philosophical_horizons.php

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

<i>Кравченко П.А., Мсшков В.М.</i> Досвід тематичного аналізу становлення і розвитку давньоєврейської метафізики в епоху осьового часу	8
<i>Саковська О.Ю.</i> Тома аквінський про природу жінки: вчення та сучасні інтерпретації	34
<i>Шейко С.В., Колодій О.С., Ільченко А.М.</i> Філософсько-історичні основи свободи волі людини в російському західництві XIX століття ..	47
<i>Зайчківська І.П.</i> Феномен двоєвір'я у творчій спадщині І. Огієнка	60
<i>Цебрій І.В.</i> Романтизм XIX століття в театральних образах його сучасників: Жюль Дюфур і його «графиня Водзинська»	78

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

<i>Шаповал В.М.</i> Онтологічні засади постсучасної моралі	84
<i>Новохатько А.В.</i> Ескапізм як соціокультурне явище сучасності	97
<i>Діптан І. І.</i> Українська державна ідея за гетьманування Івана Виговського: візія Михайла Грушевського	106

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

<i>Кондратьєва А.В.</i> Світовий та вітчизняний досвід освітнього менеджменту	124
<i>Гальченко М.С.</i> Філософія в школі: «pro» і «contra»	135

КАФЕДРА

<i>Кравченко П.А., Блоха Я.Є.</i> Історичний факультет на зламі століть (до 100-річчя заснування історичного факультету)	146
Перелік закладів обов'язкового розсилання журналу «Філософські обрії»	179
Вимоги до оформлення та подання статей	181

CONTENTS

HISTORY OF PHILOSOPHY

Kravchenko P.A. Meshkov V.N. Experience of thematic analysis of formation and the development of Hebrew metaphysics in an era of axial time	8
Sakovska O.Yu. Thomas aquinas on woman nature: teaching and modern interpretations	34
Shejko S.V., Kolodiy O.S., Ilchenko A.N. Philosophical and historical foundations of human's free will in russian westernisation of the 19 century	47
Zainchkovskaya I. P. The phenomenon of dual faith in I.Ohienko's creative heritage	60
Tsebriy I.V. Romantism of the xix centuries in theater images of its contemporaries: July Duubour and his «countess Vodzinska»	78

SOCIAL PHILOSOPHY. PHILOSOPHY OF SCIENCE

Shapoval V.N. Ontological bases of postmodern morality	84
Novohat'ko A.V. Escapism as a sociocultural phenomenon of the modernity	97
Diptan I.I. Ukrainian state idea of Ivan Vyhovsky hetmanship: the vision of Mykhailo Hrushevsky	106

PHILOSOPHY OF EDUCATION

Kondratieva A.V. World and domestic experience of application of educational management as to mechanism of modernization	124
Halchenko M.S. Philosophy in school: «pros» and «cons»	135

CHAIR

Kravchenko P. A., Blokha Ya. Ye. Historical faculty at the turn of the century (to 100 years from the day of foundation)	146
List of institutions for compulsory delivering of the journal «Philosophical horizons»	179
Requirements and submission of the articles	181

УДК 233-265. 34:111

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535619>

orcid.org/0000-0001-7634-1168

orcid.org/0000-0003-0493-5519

Петро Кравченко, В'ячеслав Мєшков

КРАВЧЕНКО Петро Анатолійович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

МЄШКОВ В'ячеслав Михайлович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Ю. В. Кондратюка. Сфера наукових інтересів: метафізика, філософія культури, філософія науки.

ДОСВІД ТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКОЇ МЕТАФІЗИКИ В ЕПОХУ ОСЬОВОГО ЧАСУ

Осьовий час VI – III ст. до н. е. розглядається як велика ментальна революція, в ході якої відбувався непростий перехід від натуралістично-силової системи координат ціннісно-розумового простору культури до розумно-доброчесного. Після вавилонського полону почалося відновлення єврейської ментальності, яке здійснювалося за двома, тісно взаємопов'язаними між собою потоками релігійних пошуків, пануючого, ортодоксального і напівлегального, прихованого. Представники офіційного руху священики і книжники переважно вавилонської діаспори пропонували повернутися до всеосяжного Закону Мойсея, що, по суті, означало спробу повернення в архаїчне минуле. Основна інноваційна енергія старов єврейського Духу збиралася в нелегальних і напівлегальних іудейських релігійних рухах, у яких містично-метафізичні уявлення набули найбільшого розвитку. Предметом нашого дослідження стали книги «Йова», «Премудрості Соломона», «Притчі Соломона» і «Премудрості Ісуса, сина Сираха», які є найбільш яскравими носіями перебудовного Духу осьового часу. Мета статті – про-

стежити в них формування своєрідного типу метафізичного знання, а також показати, що невідомі іудейські праведники-мудреці стояли біля витоків найпотужнішої традиції в метафізиці – православної і суфійської версії метафізики Шляху.

Ключові слова: *осьовий час, ментальна революція, ціннісно-мисленнєвий простір культури, натуралістично-силова ментальність, розумово-добродесна система координат, містично-метафізичні уявлення, метафізика Шляху.*

У першій половині VI ст. до н. е. в Стародавній Індії, Китаї, Персії, Греції, Римі і Фінікії почався процес глибокої соціально-економічної і культурної перебудови, який К. Ясперс назвав «осьовим часом». Ми розглядаємо кардинальні перетворення в ментальних просторах цих культур як перехід від натуралістично-силової системи координат до розумно-добродесної. Ці зміни не обійшли стороною і давньоєврейську культуру. У період вавилонського полону давньоєврейська культура зазнала, здавалося б, повного руйнування. Відновлення єврейської ментальності почалося з переосмислення історичного минулого єврейського народу. Священики і книжники переважно вавилонської діаспори шукали вихід з духовної кризи і знайшли його – слід повернутися до всеосяжного Закону Мойсея. Ухвалення і здійснення цього гасла, по суті, означало спробу повернення в архаїчне минуле. Ця обставина поставила єврейський народ проти плину великої ментальної революції, що набрав неабияку силу. Розірваному і розкиданому єврейському народові доводилося жити в істотно різних соціокультурних середовищах – на відроджуваних землях Єврейської держави і переважно у вавилонській та єгипетській діаспорі.

Оскільки надособистісний ціннісно-розумовий простір культури постійно змінюється, «тече», то зупинити його «біг» неможливо. Тому революційні перетворення в давньоєврейській культурі відбувалися здебільшого нелегально, поза волею первосвящеників і равинів – зберігачів архаїчного Духу, організованого Мойсеєм в далекому минулому. Звісно ж, що основна інноваційна енергія стародавнього єврейського Духу збиралася в нелегальних і напівлегальних іудейських релігійних рухах, в яких вдавалося досягти найбільшої його духовної чистоти і містично-метафізичних прозрінь. Ментальний простір давньоєврейської культури епохи осьового часу не був цілісним. Він складався, щонайменше, з трьох відносно самостійних ціннісно-розумових потоків – власне іудейського на території Єврейської держави, в вавилонській і єгипетській (пізніше переважно олександрійській) діаспорі, які взаємодіяли і взаємовпливали один на одного. Серед них найбільш консервативною була ментальність

вавілонської діаспори. Найбільш елліністично насиченою була ментальність олександрійської діаспори.

Видатний єврейський мислитель Г. Шолем (1897-1982) у своїй фундаментальній праці «Основні течії єврейської містики» починає її часовий відлік в єврейській культурі з I ст. до н.е. На самому початку своєї праці він пише: «Перша фраза у розвитку єврейської містики до її кристалізації в середньовічну кабалу є також і найтривалішою. Її літературні пам'ятники простежуються протягом майже цілого тисячоліття, з I століття до н. е. по X століття н.е.» [13, с.75]. На нашу думку, в бурхливому потоці великої ментальної революції VI – III ст. до н. е. давньоєврейські подвижники напівлегальних релігійних рухів не пасуть задніх. Вони, долаючи великі труднощі духовно-морального порядку, закладали містично-метафізичну традицію, яка отримає плідний розвиток у християнстві (православ'я) і ісламі (суфізм).

Метою нашої статті є прослідкування становлення цього типу метафізичного знання, його специфічності, а також доведення того факту, що невідомі іудейські праведники-мудреці знаходилися біля витоків потужної традиції у метафізиці – православної і суфійської версіях Метафізики шляху.

Старий Завіт є унікальним, мабуть, найбагатшим джерелом для дослідження своєрідності і логіки розвитку як архаїчного, так і періоду осьового часу не тільки в давньоєврейської, а й у світовій культурі в цілому. Ментальний простір архаїчної культури стародавніх іудеїв яскраво відображено в «П'ятикнижжі Мойсеєвім», «Ісуса Навіна» і наступних книгах. Книги пророків надають свідчення завершення цього тривалого етапу давньоєврейській історії, в яких пророки піддавали суворій і справедливій критиці натуралістично-силову ментальність своїх побратимів, хоча вони самі ще не були носіями нового розумно-добросовісного світосприйняття людини епохи революційних перетворень. До носіїв юдейської ментальності осьового часу слід віднести канонічні і неканонічні книги Біблії «Неемії», «Товіта», «Есфірі», «Іова», «Притчі Соломона» (далі – «Притчі»), «Екклезіаста», «Премудрості Соломона» (далі – «Премудрості»), «Премудрості Ісуса, сина Сіраха» (далі – «Сірах»), а також апокрифічні : «Книга Ювілеїв», «Заповіти 12 патріархів», «Книга Еноха» та інші. Матеріал великий, різноманітний, складний, неоднорідний за своєю природою. Тому, завдання нашого дослідження вимагає зосередження уваги на вивченні основних траєкторій розгортання давньоіудейського Духу епохи осьового часу, глибинний потік якого склав процес становлення містично-метафізичного знання. Перераховані письмові джерела відображають різні фази цього непростого процесу. Тому їх можна вибудувати в

деяку послідовність, у якій книга «Іова» постає в якості відправного пункту, а книги «Притчі» і «Сірах» останньою зупинкою перед християнським проривом. У статті ми намагаємося прослідкувати на основі тематично-культурологічного аналізу головні ціннісно-мисленнєві зрушення, зафіксовані у цих письмових джерелах.

У книзі «Іова» об'єктивувалася переважно ментальність царя держави. Мабуть описані події відбувалися в Ідумеї в другій половині VI ст. до н.е. У книзі відсутні вказівки на будь-які соціально-економічні та релігійні напруги. Це дозволяє зробити висновок, що метакультурним середовищем подій, що відбувалися, був відносно спокійний ціннісно-розумовий простір Перської імперії. Читаємо: «Був чоловік у країні Уц, ім'я йому Іов і був чоловік цей непорочний, справедливий, він Бога боявся і віддалявся від зла. І народилися у нього семеро синів і три доньки. А маєток його був: сім тисяч худоби дрібної, три тисячі верблюдів, п'ять сотень пар волів і п'ятсот ослиць та дуже багато рабів; і був цей чоловік знаменитішим від усіх синів Сходу. Сини його збиралися, і справляли банкет кожний у своєму домі, і кожний у свій день, і посилали і запрошували трьох сестер своїх їсти і пити з ними. Коли коло бенкетних днів завершувалося, то Іов посилав за дітьми й освячував їх, і вставляв він рано вранці, і приносив цілопалення за числом їх усіх» [Іов 1, 1-5]. Як бачимо, скотарство промисел Іова був досить успішним. Його спосіб життя з щоденними бенкетами був досить далеким до аскетичного. З цього фрагмента випливає, що праведність Іова зводилася до жертв цілопалення, якими він відкуповувався від постійних гріховних пиятик, і, мабуть, дотримання Моїсеева ритуалу. Про будь-яку моральність, прагнення до морального самоочищення мови не йде. Вираз «невинний та праведний і богобоязливий і віддалявся від зла» виглядає як кліше, яке не відповідає подальшому тексту.

Головним маркером ціннісно-розумового просування по осі давньоєврейської ментальної революції є концептуальні зміни уявлення про Бога. У книзі «Іова» розуміння природи Божественної реальності обтяжене архаїчними, натуралістично-силовими образами. У зв'язку з цим примітний наступний фрагмент: «І був день, коли прийшли сини Божі, щоб стати перед Господом; між ними прийшов і сатана. І сказав Господь до сатани: Звідки ти йдеш? І відповів сатана Господеві й сказав: Я мандрував по землі та й обійшов її» [Іов 1, 6-7]. У VI – V ст. до н.е. в мультикультурному ціннісно-розумовому просторі культури Перської імперії і культурному ареалі Середземномор'я не було більш розвиненої релігійної концептуальної системи, ніж зороастризм, ядро якого становили уявлення про Бога як надособистісну реальність чистого розуму, що розкривалася тематичною структурою «розум» –

«правда» – «істина» «вогонь» - «чеснота», про натуралістично-силову природу зла, з якою необхідно вести безперервну боротьбу до повного знищення останньої, про метафізичні реальності раю, пекла тощо. Для зороастрійця розум як субстанційна реальність безпосередньо проявляється в стихії вогню. «... сутність розуму така, що він подібний до вогню, так як в цьому світі немає діла, подібного до того, що робиться розумно» [4, с.313]. В одному з найважливіших пехлевійських творів «Судження Духа розуму» повідомляється таємне знання: «...творець Ормазд сотворил и создал, охраняет и направляет богов, небесные и земные создания и все другие творения и создания (своей) силой, мощью, знанием и опытом врожденного разума» [4, с. 115-116]. Своєрідними ретрансляторами цих ідей у грецьку суспільну свідомість були Геракліт і Піфагор. Переосмислення цих зороастрійських уявлень стане однією з головних рушійних сил становлення давньоєврейської метафізики, яке буде враховано в канонічних, неканонічних і апокрифічних текстах осьового часу.

У давньоєврейській релігійній свідомості під впливом зороастризму в ході переосмислення вчення про злий дух Ангра-Майнью отримує розвиток вчення про Сатану. Згідно з книгою «Іова», спочатку удеї не мислили Сатану як щось вороже, як абсолютне зло. Сатана ходить разом з ангелами і безпосередньо спілкується з Господом. Будь-яке негативне ставлення до нього не проглядається. Примітно, що в розмові з Богом Сатана не виступає проти віри Іова. Він не без підстав сумнівається в її глибині, в автентичності святості Іова. Згодом у православ'ї вимоги до святості будуть значно посилені, в порівнянні з якими релігійності Іова буде абсолютно недостатньо.

Яка природа Божественної реальності по книзі «Іова»? Іов міркує про Бога в такий спосіб: «Премудр сердцем и могущ силою... Он передвигает горы... Он превращает их в гнев Своем; сдвигает землю с места ее, и столбы ее дрожат; скажет солнцу, – и не взойдет, и на звезды налагает печать. Он один распространяет небеса и ходит по высотам моря; ...делает великое, неисследимое и чудное без числа! ...кто скажет Ему: что Ты делаешь? Бог не отвратит гнева Своего; пред Ним падут поборники гордыни... Он могуществен... Он губит и непорочного и виновного. Если этого поражает Он бичом вдруг, то пытке невинных посмеивается. Земля отдана в руки нечестивых; лица судей ее Он закрывает. Если не Он, то кто же?» [Иов 9, 4-24]. У цьому тривалому монолозі Іова виділяються наступні атрибутивні характеристики Бога: «премудрий сердцем», «могутній силою», «гнівний». У міркуваннях Іова переважає уявлення про Бога як про силу космічного масштабу, яка може створити і зробити все. Згідно Іову, ця реальність

сповнена гніву до несправедливості. Іов наполегливо підводить своїх слухачів до такого типу зверхкрамольного умовиводу. Бог як «премудрість» не розкривається в усій книзі «Іова». Це можна пояснити тим, що під час створення цієї частини біблійного канону цей новий важливий атрибут Божественної реальності вже «прийшов ззовні» (з зороастризму) в давньоєврейську предметафізику, але розуміння його природи, навіть загального уявлення про неї ще не було. Премудрість Бога стане осередком напруженої розумової діяльності давньоєврейських подвижників і буде відображена в наступних книгах Біблії «Притчі» і «Премудрості», яка може створити і зробити все. Згідно Іову, ця реальність гнівна до несправедливості. Іов наполегливо підводить своїх слухачів до таких зверхкрамольних умовиводів. Бог як «премудрість» не розкривається у всій книзі «Іова». Це можна пояснити тим, що під час створення цієї частини біблійного канону цей новий важливий атрибут Божественної реальності вже «прийшов ззовні» (з зороастризму) в давньоєврейську предметафізику, але розуміння його природи, навіть загального уявлення про неї ще не було. Премудрість Бога стане осередком напруженої розумової діяльності давньоєврейських подвижників, що відображена в наступних книгах Біблії «Притчі» і «Премудрості».

У главі 12 нібито праведник Іов піддає нищівній критиці Господа (?!). Іов сказав: «У Него премудрость и сила; Его совет и разум. Что Он разрушит, то не построится; кого Он заключит, тот не высвободится. Остановит воды, и все высохнет; пустит их, и превратят землю. У Него могущество и премудрость, пред Ним заблуждающийся и вводящий в заблуждение. Он приводит советников в необдуманность и судей делает глупыми. Он лишает перевязей царей и поясом обвязывает чресла их; князей лишает достоинства и низвергает храбрых; отнимает язык у велеречивых и старцев лишает смысла; покрывает стыдом знаменитых и силу могучих ослабляет; открывает глубокое из среды тьмы и выводит на свет тень смертную; умножает народы и истребляет их; рассеивает народы и собирает их; отнимает ум у глав народа земли и оставляет их блуждать в пустыне, где нет пути: ощупью ходят они во тьме без света и шагаются, как пьяные» [Іов 12, 13-25]. У характеристиці Бога виділяються два основних атрибути «премудрість і сила». Однак з подачі крамольника Іова виходить, що Господь виступає як переважно руйнівний початок. Його премудрість не проявляється як милостива, милосердна сила.

У кінці книги голос Господа відкриває учасникам діалогу Свою справжню природу: «Кто предварил Меня, чтобы Мне воздавать ему? под всем небом все Мое. Не умолчу о членах его, о силе и красивой

соразмерности их. Кто может открыть верх одежды его, кто подойдет к двойным челюстям его? Кто может отворить двери лица его? круг зубов его – ужас... От его чихания показывается свет; глаза у него как ресницы зари; из пасти его выходят пламенники, выскакивают огненные искры; из ноздрей его выходит дым, как из кипящего горшка или котла. Дыхание его раскаляет угли, и из пасти его выходит пламя. На шее его обитает сила, и перед ним бежит ужас. Мясистые части тела его сплочены между собою твердо, не дрогнут. Сердце его твердо, как камень, и жестко, как нижний жернов. Когда он поднимается, силачи в страхе, совсем теряются от ужаса. Меч, коснувшийся его, не устоит, ни копьё, ни дротик, ни латы. Железо он считает за солому, медь – за гнилое дерево. Дочь лука не обратит его в бегство; пращные камни обращаются для него в плеву. Булава считается у него за соломину; свисту дротика он смеется. Под ним острые камни, и он на острых камнях лежит в грязи. Он кипятит пучину, как котел, и море претворяет в кипящую мазь; оставляет за собою светящуюся стезю; бездна кажется сединою. Нет на земле подобного ему; он сотворен бесстрашным; на все высокое смотрит смело; он царь над всеми сынами гордости» [Иов 41, 3-6, 10-26]. Перед нами постає яскрава картина Бога, як натуралістично-силової реальності, відповідна уявленням архаїчної міфології. Книга «Іова» являє собою, може бути, першу спробу давньоєврейської релігійної літератури осмислити природу Божественної реальності і характер взаємозв'язку з Нею. Книга знаменита не стільки відповідями, скільки питаннями. Такий був живий Дух на початку давньоєврейського осьового часу, коли архаїчна міфологія почала обвалюватися і на перший план виходили питання і суперечності. Тому судження в книзі про Бога не повинні вводити в оману. У книзі відображено початок руху давньоєврейської думки до справжньої метафізики. Описи в книзі «Іова» Божественної реальності являють собою досить наївні спроби її уявлення вже застарілими міфологічними образами, тому що нових понятійних засобів ще не існувало. Вельми архаїчним була вимога Бога до співрозмовників Іова принести в своє виправдання в жертву сім биків та сім баранів: Сказав «Господь Еліфазові Феманітану: горить гнів мій на тебе і на двох друзів твоїх ... І так, візьміть собі сім биків і сім баранів і підійте до раба Мого Іова і принесіть за себе жертву [Іов 42, 7-8].

Центральне місце в книзі «Іова» посідає випробування його праведності. Що являє собою святість Іова за мірками розвиненої православної метафізики Шляху? Іов так описує своє праведне життя: «...когда я выходил к воротам города и на площади ставил седалище свое, – юноши, увидев меня, прятались, а старцы вставали и стояли;

князя удерживались от речи и персты полагали на уста свои; голос знатных умолкал, и язык их прилипал к гортани их. Ухо, слышавшее меня, ублажало меня; око видевшее восхваляло меня, потому что я спасал страдальца вопиющего и сироту беспомощного. Благословение погибавшего приходило на меня, и сердцу вдовы доставлял я радость. Я облекался в правду, и суд мой одевал меня, как мантия и увясло. Я был глазами слепому и ногами хромоту; отцом был я для нищих и тяжбу, которой я не знал, разбираю внимательно. Сокрушал я беззаконному челюсти и из зубов его исторгал похищенное... Внимали мне и ожидали, и безмолвствовали при совете моем. После слов моих уже не рассуждали... Ждали меня, как дождя, и, как дождю поздному, открывали уста свои. Бывало, улыбнусь им – они не верят... Я назначал пути им и сидел во главе и жил как царь в кругу воинов, как утешитель плачущих» [Иов 29, 7-17, 21-25]. З цього опису випливає, що Іов, подібно хрещеному батьку, був авторитарним місцевим правителем. Його свідомість переповнювала гордіня своїй цілковитій значущості і праведності. Він навіть не розумів всієї згубності цієї обставини. Навпаки, він вважав свою зарозумілу гордіню нормою святості, і відповідно не прагнув боротися з нею. Більш того, вважав себе носієм правди і тому дозволяв собі «сокрушать челюсти» як норму закону. Виходить, що скептицизм щодо святості Іова пильного Сатани був цілком справедливим. Іов був настільки заражений гордінею, що допускав несправедливість Господа (!?) і готовий був змагатися з Богом (!?). «... я до Всемогутнього хотів би говорити, – стверджує Іов, – і бажав би змагатися з Богом» [Іов 13, 3]. Звідси можна зробити висновок, що древнім іудеям на початковому етапі давньоєврейської ментальної революції ще було невідомо розуміння споконвічної гріховності людини, необхідності поглиблення її смирення як найважливішої умови морального самовдосконалення, мирського очищення по тяжкому містично-метафізичному шляху до досконалої, трансцендентної Божественної реальності. Таким чином, переважно натуралістично-силове розуміння природи Божественної реальності, святості віруючого та інші обставини, дають підстави віднести книгу «Іова» до початкового періоду давньоєврейської метафізики.

Предметом нашого наступного тематичного аналізу будуть книги «Премудрості», «Притчі» і «Сірах», які дозволяють простежити потаємний процес становлення давньоєврейської метафізики в епоху осьового часу. Якщо ми звернемося до книги «Премудрості», написаної, мабуть, у другій половині V ст. до н.е., то ми потрапимо в істотно іншу ментальність релігійних уявлень. Під впливом пануючого в Перській імперії зороастрійського віровчення, згідно з яким, бог Ахура-Мазда мислив-

ся як Розум-Благо-Істина-Правда, на перший план розумової роботи іудейських подвижників вийшла тема «Премудрості» як об'єктивної, розумно-доброчесної, священної реальності. На думку невідомого автора книги «Премудрості», «она есть неистощимое сокровище для людей; пользуясь ею, они входят в содружество с Богом, посредством даров учения... Премудрость, художница всего. Она есть дух разумный, святой, однородный, многочастный, тонкий, удобоподвижный, светлый, чистый, ясный, невреждительный, благолюбивый, скорый, неудержимый, благодетельный, человеколюбивый, твердый, непоколебимый, спокойный, беспечальный, всевидящий и проникающий все умные, чистые, тончайшие духи. Ибо премудрость подвижнее всякого движения, и по чистоте своей сквозь все проходит и проникает. Она есть дыхание силы Божией и чистое излияние славы Вседержителя: посему ничто оскверненное не войдет в нее. Она есть отблеск вечного света и чистое зеркало действия Божия и образ благодати Его. Она – одна, но может все, и, пребывая в самой себе, все обновляет, и, переходя из рода в род в святые души, приготовляет друзей Божиих и пророков; ибо Бог никого не любит, кроме живущего с премудростью. Она прекраснее солнца и превосходнее сонма звезд; в сравнении со светом она выше; ибо свет сменяется ночью, а премудрости не превозмогает злоба» [Прем 7, 14, 21-30]. В «Суждениях Духа разума» читаем: «Самое лучшее – разум, так как землю можно обустроить разумом и небо можно подчинить себе силою разума. И известно, что Ормазд создал эти земные творения (силою) врожденного разума. И земля и небо управляются разумом» [4, с. 80-81]. Як ми бачимо, своєю думкою іудейський праведник-мислитель проникав значно глибше зороастрійців. З одного боку, Премудрість постає перед ним як чиста, розумна, досконала трансцендентальна реальність («дух розумний, святой, однородный, тонкий, світлий, чистий, ясный»), подібно платонівському справжньому метафізичному буттю чистого розуму, краси і блага. А з іншого, – невідомий містик-іудей ясно бачив містичний бік об'єктивної реальності Премудрості, яка була недоступна високоумному Платону. Вона «по чистоті своїй крізь все проходить і проникає. Вона є дихання сили Божої і чистий вилив слави Вседержителя». Премудрість є жива трансцендентальна реальність!

При цьому Премудрість осмислювалася не як самостійна реальність, а як тісно пов'язана з Богом, як своєрідний прояв Його доброти. Вустами царя Соломона автор «Премудростей» заявляє: «Она быстро распространяется от одного конца до другого и все устроит на пользу. Я полюбил ее и взыскал от юности моей, и пожелал взять ее в невесту себе, и стал любителем красоты ее. Она возвышает свое благородство тем, что

имеет сожитие с Богом, и Владыка всех возлюбил ее: она таинница ума Божия и избирательница дел Его» [Прем 8, 1-7]. Трансцендентальна природа Премудрості невимовно таємнича. Для благочестивого іудея Вона є чудодійним джерелом краси і доброти. «Премудрость светла и неувядающая, и легко созерцается любящими ее, и обретается ищущими ее; она даже упреждает желающих познать ее. С раннего утра ищущий ее не утомится, ибо найдет ее сидящею у дверей своих. Помышлять о ней есть уже совершенство разума, и бодрствующий ради нее скоро освободится от забот, ибо она сама обходит и ищет достойных ее, и благосклонно является им на путях, и при всякой мысли встречается с ними. Начало ее есть искреннейшее желание учения» [Прем 6, 12-17]. Ми можемо стверджувати, що вчення про Премудрості, як фундаментальні духовні онтологічні реальності, відіграло важливу роль в руйнуванні архаїчних натуралістично-силових уявлень стародавніх іудеїв і формуванню у них містичних розумно-доброчесних світовідчуттів.

У книгах, що розглядаються, давньоєврейські містики-мудреці робили лише перші кроки в метафізиці, яку ми називаємо метафізикою Шляху. Суворі представники цього аскетичного руху, індуїсти, православні ченці-ісихасти і мусульманські суфії кінцевою метою вважають досягнення містично-метафізичного споглядання трансцендентного Бога. В описі потаємного споглядання-переживання трансцендентного Господа виявляється спорідненість всіх версій метафізики Шляху. Читаємо осмислення власного досвіду богопізнання афонського ченця Йосипа Ісихаста (1897-1959): «Ведь если Бог все время рядом, о чем беспокоишься? В Нем мы живем и движемся. В Своих объятиях Он нас носит. Богом дышим, Богом одеваемся, Бога осязаем, Бога вкушаем в Таинстве. Куда ни повернешься, куда ни помотришь – везде Бог: на небесах, на земле, в безднах, в деревьях, в камнях, в твоём уме, в твоём сердце. И разве Он не видит, что ты страдаешь, что мучаешься? Расскажи Ему свои жалобы и увидишь утешение, увидишь исцеление, которое исцелит не только тело, но более – страсти твоей души» [8, с. 120]. Примітно, що початок цієї глави 30 він починає з вірша з «Притчі» «Страх Господній – початок премудрості». Старець Йосип наводить інший показовий приклад своєрідності православної містики: «...был русский. У него день и ночь были непрестанные слезы. Весь парящий и полный созерцания, он превзошел и многих прежних святых. Он говорил: «Когда кто-нибудь видит Бога, ничего не может Ему сказать, только плачет от радости». Был у него и дар прозорливости, ибо он знал приходящих» [8, с. 158].

У книзі «Премудрості» перед нами постає суттєво інше, близьке нам бачення Бога, як носія мудрості, доброти, правди, милосердя.

«Будучи праведен, Ты всем управляешь праведно... Ты судишь снисходительно и управляешь нами с великою милостью, ибо могущество Твое всегда в Твоей воле» [Прем 12, 15, 18]. «Но Ты, Бог наш, благ и истинен, долготерпелив и управляешь всем милостиво» [Прем 15, 1]. Якщо за часів Мойсея Господь вражав усіх іудеїв своєю нестримною фізичною силою, то автора «Премудростей» Він дивував могутністю своєї «великої милості» і «милосердя». «Нетлінний Твій дух перебуває у всьому» [Прем 12, 1]. Бог є дух і не має просторової локалізації. Він всюди. Як довго давньоєврейські праведники йшли до цієї революційної думки? Якщо взяти тимчасовою точкою відліку книгу «Іова», то це приблизно сто років. Нове розуміння природи Бога потребує повної перебудови відносин із ним.

На перше місце в житті віруючого вийшла «праведність», але не стільки в ритуалі, вельми обтяженому натуралістичними діями, скільки духовна, моральна. «Знати Тебе є повна праведність, і визнавати владу Твою – корінь безсмертя» [Прем 15, 3], – стверджує давньоєврейський подвижник. «Праведність безсмертна» [Прем 1, 15]. Потрібно всіляко нарощувати в собі справжнє благочестя, тому що Господь саме її всіляко підтримує. На думку автора «Премудростей», «праведники живуть на віки; нагорода їх – в Господі, і піклування про них – у Вишнього. Тому вони отримають царство слави і вінець краси від руки Господа, бо Він покрие їх десницею і захистить їх правицею» [Прем 5, 15-16]. «А души праведных в руке Божией, и мучение не коснется их. В глазах неразумных они казались умершими, и исход их считался погибелью, и отшествие от нас – уничтожением; но они пребывают в мире. Ибо, хотя они в глазах людей и наказываются, но надежда их полна бессмертия. И немного наказанные, они будут много облагодетельствованы, потому что Бог испытал их и нашел их достойными Его. Он испытал их как золото в горниле и принял их как жертву всесовершенную. Во время воздаяния им они воссияют как искры, бегущие по стеблю. Будут судить племена и владычествовать над народами, а над ними будет Господь царствовать во веки. Надеющиеся на Него познают истину, и верные в любви пребудут у Него; ибо благодать и милость со святыми Его и промышление об избранных Его» [Прем 3, 1-9]. Господь відстежує всі твої добрі слова і вчинки. Тільки вони йдуть в залік.

Потрібно всіма силами уникати зла. «Ибо неправые умствования отдаляют от Бога, и испытание силы Его обличит безумных. В лукавую душу не войдет премудрость и не будет обитать в теле, поработанном греху, ибо святой Дух премудрости удалится от лукавства и уклонится от неразумных умствований, и устыдится приближающейся неправды. Человеколюбивый дух – премудрость, но не оставит безнаказанным

богохульствующего устами, потому что Бог есть свидетель внутренних чувств его и истинный зритель сердца его, и слышатель языка его. Дух Господа наполняет вселенную и, как все объемлющий, знает всякое слово. Посему никто, говорящий неправду, не утаится, и не минет его обличающий суд» [Прем 1, 3-8]. Зло закриває доступ до Бога, хоча Він перебуває скрізь. «Дух Господа наповнює всевіт». З подачі зороастризму і в процесі його переосмислення давньоєврейські праведники довели ідею прозорості думок і чуття подвижника до глибоких містичних переживань.

У книзі «Притчі Соломона», судячи з усього, написаної в другій половині IV ст. до н.е., староеврейською мовою подвижниками вдалося просунути набагато далі по шляху благочестя і суттєво поглибити свої містичні уявлення про природу Божественної реальності. Господь, як зверхрозумна, всеблага реальність, увійшов у серце стародавнього іудея і став системою відліку всього, що відбувається. «Дорога Господня – твердиня для непорочного» [Притч 10, 29]. «[Син Мій! шануй Господа, – і зміцніся, і крім Нього не бійся нікого.]» [Притч 7, 1]. Ясного розуміння Його трансцендентної природи ще не було, але за фактом Він мислився таким. Найголовніше і найважливіше, що для віруючого іудея прийшло розуміння, що весь його душевний склад не тільки відкритий, але і прозорий для Господа. «... перед очима Господніми всі дороги людини, і Він вимірює всі стежки її» [Притч 5, 21]. До досяглі святості православні ченці істотно поглиблюють подібні уявлення. Так, згідно з Сімеону Новому Богослову (949-1022), Бог «несоздан, безначален, непостижим, неизъясним, неисследим... в отношении к Нему ни начало не мыслится, ни конец не узревается, но Он есть безначален и начало всего сущего, и имеет быть присно в бесконечные и нескончаемые веки. Он непреступен, невидим, неизглаголан, недомыслим для всех... поелику Божеское естество непреступно, то конечно и непостижимо, а что непостижимо, то и неизглаголанно... Никак невозможно человеческому уму понять и окачествовать каким-либо именем то, что не есть что-либо из сущего» [9, II, с. 38-40].

У «Притчах» подальший концептуальний розвиток отримала тема «Премудрості». Вона знайшла своєрідне космологічне обґрунтування. У розділі 8 Вона безпосередньо звертається до праведника: «Господь имел меня началом пути Своего, прежде созданий Своих, искони; от века я помазана, от начала, прежде бытия земли. Я родилась, когда еще не существовали бездны, когда еще не было источников, обильных водою. Я родилась прежде, нежели водружены были горы, прежде холмов, когда еще Он не сотворил ни земли, ни полей, ни начальных пылинок вселенной. Когда Он уготовлял небеса, я была там. Когда

Он проводил круговую черту по лицу бездны, когда утверждал вер-ху облака, когда укреплял источники бездны, когда давал морю устав, чтобы воды не переступали пределов его, когда полагал основания земли: тогда я была при Нем художницею, и была радостью всякий день, веселясь пред лицом Его во все время, веселясь на земном кругу Его, и радость моя была с сынами человеческими» [Притч 8, 22-31]. Виявляється, чисто розумна, трансцендентальна реальність Премудрості існувала не тільки до виникнення Всесвіту. Як сутнісне буття, Вона перебувала, «коли ще не існували безодні» (небуття).

Якщо Платон мислив сутнісну реальність прототипу, як автономне розумне буття, то природжений містик благочестивий іудей подібних думок допустити не міг. На відміну від платонівського Деміурга, який виступав в якості абстрактного розумового конструкту першотворення, єврейський Господь мислився як живий Бог, дієву пильність якого відчував на собі правовірний іудей. Тому слід було спрямовуватися не стільки до Премудрості, скільки до самого Господа, який і є абсолютний розум і знання (Істина). Вустами Соломона автор «Притч» закликає: «...если будешь призывать знание и взывать к разуму; если будешь искать его, как серебра, и отыскивать его, как сокровище, то уразумеешь страх Господень и найдешь познание о Боге. Ибо Господь дает мудрость; из уст Его – знание и разум; Он сохраняет для праведных спасение; Он – щит для ходящих непорочно; Он охраняет пути правды и оберегает стезю святых Своих. Тогда ты уразумеешь правду и правосудие и прямоту, всякую добрую стезю. Когда мудрость войдет в сердце твое, и знание будет приятно душе твоей, тогда рассудительность будет оберегать тебя, разум будет охранять тебя» [Притч 2, 3-11]. Як бачимо, у давньоєврейській метафізиці справжня Божественна реальність наповнюється багатими метафізичними уявленнями. Вона, як чистий розум, знання, правда і правосуддя, не просто об'єктивно існує, замкнута в собі, десь там у трансцендентальному бутті. Вона тут, поруч охороняє, оберігає праведника, забезпечуючи йому порятунк. Тому слід всіляко зміцнювати і нарощувати в собі благочестя. «Не схиляйся ні праворуч, ні ліворуч; усунь свою ногу від зла, [тому, що шляхи праві спостерігає Господь, а ліві – зіпсовані. Він же прямими зробить путі твої, і ходи твої в світі влаштує.]» [Притч 4, 27-29]. При цьому висока мораль повинна бути не зовнішньою, показовою, а щирою, глибоко потаємною, доходить до самого серця. Тому автор «Притч» закликає: «Найбільше з усього охороняемого, хорони серце твоє, бо з нього походить життя» [Притч 4, 23]. Знаменитий перський містик суфій Аль-Газалі (1058-1111) у своєму трактаті «Воскресіння

наук про віру» наводить слова Пророка: «Всевишній Аллах дивиться не на вашу зовнішність і стан, а на ваші серця і вчинки» [1, с. 259].

Принципово важливим для давньоєврейського мислителя було положення про нерозривну єдність в Бозі розумної і добродісної сторін («милість і істина»). Тут невідомий благочестивий іудей істотно випереджав високорозумного Платона, у роздумах якого добродісна сторона божественної реальності найчастіше носила декларативний характер. Автор «Притч» проникливо пише: «Милость и истина да не оставляют тебя: обьяжи ими шею твою, напиши их на скрижали сердца твоего, и обретешь милость и благоволение в очах Бога и людей. Надейся на Господа всем сердцем твоим, и не полагайся на разум твой. Во всех путях твоих познавай Его, и Он направит стези твои. Не будь мудрецом в глазах твоих; бойся Господа и удаляйся от зла: это будет здравием для тела твоего и питанием для костей твоих. Чти Господа от имени твоего и от начатков всех прибытков твоих, и наполнятся житницы твои до избытка, и точила твои будут переливаться новым вином. Наказания Господня, сын мой, не отвергай, и не тяготись обличением Его; ибо кого любит Господь, того наказывает и благоволит к тому, как отец к сыну своему» [Притч 3, 3-12]. У цьому невеликому фрагменті міститься глибоко продумана, вистраждана в праведному служінні релігійно-філософська концепція, яка аж до теперішнього часу служить іудеям і християнам цілющим джерелом їхнього благочестя.

Правовірному іудеєві було абсолютно ясно, що єдиною надійною і непорушною опорою в житті може бути тільки Бог. «Ім'я Господа – міцна вежа: до неї втече праведник – і безпечний» [Притч 18, 11]. Тому він стверджував, що «хто сподівається на Господа, той блаженний» [Притч 16, 20]. Якщо Бог увійшов в твоє серце, ти непереможний, ти блаженний. «Всі дороги людини чисті в очах її, та Господь зважає душі. Господу здай справи твої, і підприємства твої звершаться» [Притч 16, 2-3]. Але як домогтися Його милосердної підтримки? Відповідь напрошується сама собою. Потрібно стати благочестивим. Але як досягти справжнього благочестя? Як вибудувати правильні відносини з Господом?

У бурхливу епоху революційних змін V – IV ст. до н.е. Моїсеєвого закону було явно недостатньо. Для справжнього подвижника закостеніла і формалізована мережа ритуальних дій не дозволяла просунутися далі і встановити глибоко інтимні, потаємні відносини з Ним, абсолютним містичним дном і найвищою духовною вершиною всього. Потрібно всіляко очищати свою душу від усього мирського. Як згодом показала історія православної версії метафізики Шляху в християн-

стві, вірною ознакою того, що в своїй тяжкій боротьбі подвижник просувається у вірному напрямку і досяг неабиякого успіху в своєму подвижництві, про що свідчить є поява в його душі страху Божого. Основне значення в моральному перетворенні подвижника зайняв «страх Божий». «Початок мудрості – страх Господній; [Добре розуміння у всіх, хто керується їм; а благоговіння до Бога – початок розуміння] [Притч 1, 7]. Справжність віри вимірює страх Божий. Це означає, що Господь дійсно увійшов в серце віруючого і в ментальному просторі його життєвого світу займає вихідну, абсолютну систему відліку всіх цінностей. Бог не стільки мислиться, скільки живе в серці віруючого і направляє його по благочестивому шляху. «Хто ходить прямо боїться Господа» [Притч 14, 2]. Страх Божий безперервно веде благочестивого віруючого по життю. При цьому слід мати на увазі, що цей страх не стільки страх оступитися в своїх діяннях, скільки страх «оступитися» в благочестивих помислах і почуттях. Як показала історія візантійського, давньоруського та російсько-українського православ'я, страх Божий приходить не відразу, а швидше за все в самому кінці суворого, повного душевних випробувань шляху подвижника. Страх Божий дається йому як нагорода за його вірність і мужність перед Господом. У даний час мало хто з іудеїв, православні чи католицькі просунуті ченці і священнослужителі, або істинні мусульмани мають той страх Божий, про який писав автор «Притч». Але як досягти такого стану благочестя, коли в твоє серце ввійде страх Божий?

Щоб містична співпричетність з Господом сталася через екзистенційно пережитий страх Божий, слід, всляко долаючи в собі гординю і гнівність, наполегливо розвивати і зміцнювати в душі смиренність і кротість. Невідомий автор «Притч» зі знанням справи стверджував: «За покорою наступає страх Господній, багатство і слава, і життя» [Притч 22, 4]. «Кротке серце – життя для тіла» [Притч 14, 30]. «[Гнів губить і розумних.] Кротка відповідь упереджує гнів» [Притч 15, 1]. «Смирение есть некая таинственная сила, – утверждает Исаак Сирий, – которую, по совершении всего жития, восприемлют совершенные святые. Сила сия не иначе как только одним совершенным в добродетели дается силою благодати. ...добродетель сия заключает в себе все» [6, с. 369]. «Очи Господни на смиренномудрых, чтобы возвеселить их. Лице же Господне противу гордых, чтобы смирить их. Смирение всегда приемлет от Бога милость» [6, с. 465]. Среди всех версий метафизики Пути православные монахи в наибольшей мере занимаются развитием смирения. «...чистое сердце и есть сердце сокрушенное и смиренное», – утверждал византийский мистик Симеон Новый Богослов [7, I, с. 232].

Приблизно у III – I ст. до н.е. давньоіндійські мудреці активно розробляли могутній комплекс «Махабхарати». Серед суворих аскетів брахманів і відшельників проходила духовно-моральна революція. Сповнений смирення стародавньоіндійський риши Каш'япа говорив: «Смирение – дхарма, смирение – жертва, смирение – Веды, смирение – шрути; кто знает, что это так, обязан во всем проявлять смирение. Смирение – Брахман, смирение – истина, смирение – все, что и есть, и будет; смирение – подвижничество, смирение – очищение, смирением поддерживается (существование) Вселенной. Выше тех (миров), где (обитают) знатоки Брахмана, выше даже тех, где подвижники и где знатоки жертвенной обрядности, (лежат) миры, обретаемые смиренными! Смирение – пыл наделенных пылом, смирение – Брахман подвижничаяющих, смирение – истина преданных истине, смирение – даяние, смирение – слава». Может ли человек, подобный нам, о Кришна, отвергнуть столь (дивное) смирение, в котором пребывают и Брахман, и Истина, и Жертва, и вся Вселенная, а также те миры, где после смерти блаженствуют смиренные (вместе с) совершителями жертвоприношений! Так пусть же человек мудрый всегда проявляет терпимость: ведь всепрощающий приходит к Брахману. Смирением принадлежит этот мир, не смиренным – же (мир) иной; здесь достается им почет, а там – благой (посмертный) удел. Тем людям, которые всегда искореняют злобу в себе смирением, (даруется посмертное) блаженство в наивысшем (из миров); а потому терпимость почитается высочайшею (из добродетелей)» [Мхб, III. 30. 34-43].

Високі і суворі моральні вимоги, викладені в «Притчах», дозволяють стверджувати, що правовірним іудеям вдалося досягти справжнього благочестя, основні традиції якого отримали подальший розвиток серед православних монахів-ісихастів. Невідомий автор «Притч» писав: «Бажання праведних є одне добро» [Притч 11, 23]. «... серця випробовує Господь» [Притч 17, 3]. «Початок мудрості – страх Господній, і пізнання Святого – розум» [Притч 9, 10]. «Мудрість має спочинок у серці розумного» [Притч 14, 33]. «Хто притримується правди та милості, той знаходить життя, справедливість та славу» [Притч 21, 21].

У порівнянні з «Притчами», в книзі «Сіраха» теологічні уявлення і моральні установки придбали ще більшу строгість і чіткість, що певною мірою свідчить про її більш пізне походження, приблизно на початку III ст. до н.е. Містично-метафізична милостива природа Господа безперервно дбайливо веде праведника. Автор книги пише: «... приліпся до Нього і не відступай» [Сір 2, 3]. «Глибоко змири душу твою» [Сір 7, 17]. «Не роби зла, і тебе не спіткає зло» [Сір 7, 1]. «Господь неодмінно помститься за зухвалість твою» [Сір 5, 3]. «Біжи від

гріха, як від обличчя змія» [Сир 21, 2]. «Будь-яка мудрість – страх Господній» [Сир 19, 18]. Автор книги піднявся навіть до піднесеної любові до Бога: «У все життя люби Господа і благай до Нього про спасіння твоє» [Сир 13, 18].

Для іудейського подвижника Бог набув характеру таємничої священної реальності, яка бачить і пильнує його найпотаємніші переживання. «Он проникает бездну и сердце и видит все изгибы их; ибо Господь знает всякое ведение и прозирает в знамения века, возвещая прошедшее и будущее и открывая следы сокровенного; не минует Его никакое помышление и не утаится от Него ни одно слово. Он устроил великие дела Своей премудрости и пребывает прежде века и вовек; Он не увеличился и не умалился и не требовал никакого советника. Как вожделенны все дела Его, хотя мы можем видеть их как только искры!» [Сир 42, 18-23]. Разом з тим Господь «прозирає» у всьому всесвіті «сліди потаємного». Для Нього рух по осі часу як в минуле, так і в майбутнє також відкрито як в сьогодення. Бог є всюди і сховатися від Нього неможливо.

У цій книзі концептуальні уявлення про Бога досягли останньої розумової глибини і сили. Читаємо: «Він є все» [Сир 43, 29]. «Господь один праведний» [Сир 18, 1]. «Господь довготерпеливий» [Сир 5, 4]. Якщо в сивій архаїці Вседержитель викликав у правовірного іудея здебільшого моторошний страх своєю безмежною міццю і фізичною силою, то до кінця перебудовного осьового часу в III ст. до н.е. Господь нестримно привертав праведника своєю проникливою духовністю і нескінченною моральною силою. У всіх відношеннях Господь є Абсолют, який милосердно опікує праведника. «Он превыше всех дел Своих» [Сир 43, 30]. «Невозможно ни умалить, ни увеличить, и невозможно исследовать дивных дел Господа» [Сир 18, 5]. «Много сокрыто, что гораздо больше сего; ибо мы видим малую часть дел Его. Всё сотворил Господь, и благочестивым даровал мудрость» [Сир 43, 35-36]. Думка давньоєврейського мудреця неухильно наближалася до розуміння трансцендентної природи Бога. У той час у своєму арсеналі він не мав відповідного слова для вираження глибоко потаємної думки. При цьому для самої Божественної реальності не існує перешкод. Для Бога все відкрито і прозоро. «Шляхи їх завжди перед Ним, чи не сховуються від очей Його» [Сир 17, 13]. Багато років відстежуючи містичні впливи Господа на найменші рухи своїх думок і почуттів, чи мислив іудейський праведник діяльність своєї душі як своєрідну суб'єктивну реальність, яка знаходиться під наглядом Бога? Йосип Ісіхаст Афонський писав: «Ближе всего к человеку Бог. Нет никого другого, кто был бы ближе, чем Бог. В Нем мы живем и движемся, в Его объятиях не-

престанно находимся» [8, с. 240]. По мнению Иосифа Исихаста Афонского, «истинный монах должен быть занят день и ночь созерцанием Бога: ест ли он, спит ли, трудится или идет. Ибо Бог к нам ближе всех, так что мы можем постоянно беседовать с Ним. Потому что во взгляде твоём – Бог. В уме твоём – Бог. В слове, дыхании, еде, куда ни посмотришь – везде Бог. О Нем живем и движемся. Он нас носит в Своей лоне» [8, с. 197]. Він стверджував: «Справжній чернець – це твір Святого Духу» [8, с. 196].

Із книг, що ми розглядали стає очевидним, що основні події в житті давньоєврейського мислителя розгорталися між двома автономними реальностями – душею праведника і Господом. При цьому все завдання подвижника полягало в тому, щоб максимально налаштувати свою душу в резонанс із вимогами Божих заповідей. Для цього слід було боротися зі своєю гординою та гнівливистістю і всіляко розвивати в собі мудрість, смиренність, кротість, вінцем яких був очищаючий від скверни страх Божий. Всі ці психічні стани душі утворювали своєрідну тематичну систему координат життєвого простору душі, яку благочестивий іудей відстежував з точки зору зовнішнього спостерігача Господа, тобто як якусь об'єктивну реальність. Він не дивився на світ зсередини свого життєвого світу, як це робив Будда.

Будда зруйнував суттєво розроблену давньоіндійськими брахманами і відлюдниками схему об'єктивістського мислення. Системою відліку поглядів Будди стала людина як мисленнево-чуттєво-вольова, або екзистенціальна реальність. По суті, він перший в історії людства відкрив суб'єктивний простір як реальність особливого роду. Суб'єкт сам став центром світобудови. При цьому зовнішній світ втратив своє сутнісне значення. Суб'єктивна екзистенціальна реальність первинна і найбільш достовірна. Все, що виникає в залежності від контакту ока, вуха, носа, всього тіла, розуму – переживається як приємне, болісне, – все це розпадається. Ця реальність являє собою складне, неоднорідне, утворення, що динамічно змінюється. В процесі її вивчення Татхагата структурував рухливий потік свідомості і успішно ним керував. Давньоєврейський подвижник не був дуже революційним у своїх екзистенціальних поглядах. Він прагнув сумлінно строго дивитися на свою душу з позиції зовнішнього спостерігача Господа і підлаштовувати її відповідно до Його вимог.

Книга «Сіраха» підводить своєрідний підсумок концептуального осмислення природи Премудрості. «Всякая премудрость – от Господа и с Ним пребывает вовек, – пишет автор книги, – Песок морей и капли дождя и дни вечности кто исчислит? Высоту неба и широту земли, и бездну и премудрость кто исследует? Прежде всего произошла Прему-

дрость, и разумение мудрости – от века. Источник премудрости – слово Бога Всевышнего, и шествие ее – вечные заповеди. Кому открыт корень премудрости? и кто познал искусство ее? Один есть премудрый, весьма страшный, сидящий на престоле Своем, Господь. Он произвел ее и видел и измерил ее и излил ее на все дела Свои и на всякую плоть по дару Своему, и особенно наделил ею любящих Его» [Сир 1, 1-10]. Якщо в «Притчах» походження Премудрості було не визначене, то в книзі «Сірах» однозначно повідомляється, що Бог «створив», «виміряв» і «вилив на усі Свої справи» Премудрість. Господь не тільки створив трансцендентальне буття Премудрості, а й зробив цю реальність чистого розуму сутнісною підставою всього сущого. Але найважливішим в цьому фрагмента є вірш: «Джерело премудрості – слово Бога Всевишнього». Животворне Слово Всевишнього є першоджерело трансцендентального буття Премудрості. Як заповідь Бога, Воно вічно і незмінно. А далі, виходить, Слово зумовлює творіння світобудови. Воно вічно і незмінно.

«Премудрість відповідає імені своєму, і небагатьом відкривається» [Сир 6, 23]. Вона таємнича і сокровенна, тому що, оскільки вона від Бога, то вона трансцендентна, сказали б ми. Тому Сірах справедливо закликає: «Приблизься к ней всею душею твоєю, и всею силою твоєю соблюдай пути ее. Исследуй и ищи, и она будет познана тобою и, сделавшись обладателем ее, не покидай ее; ибо наконец ты найдешь в ней успокоение, и она обратится в радость тебе. Пути ее будут тебе крепкою защитою, и цепи ее – славным одеянием; ибо на ней украшение золотое, и узы ее – гиацинтовые нити. Как одеждою славы ты облечешься ею, и возложишь ее на себя как венец радости» [Сир 6, 27-32]. По суті, Сірах закликає до трансцендентального споглядання чистого і досконалого буття Премудрості. Самий великий трансценденталіст європейської традиції Платон, який постійно закликав прагнути до пізнання (трансцендентального споглядання) чистим розумом дійсного, досконалого буття краси, роздумливості і справедливості самих по собі, підписався б під кожним цим словом.

Оскільки робота подвижницького давньоєврейського Духу не зупинялася ні на хвилину, то в книзі «Сірах» іудейським праведникам вдалося істотно поглибити уявлення про природу «страху Божого». Читаємо вірші, які розкривають своєрідність екзистенціальної реальності страху Господнього, в якій перебував правовірний іудей напівлегального релігійного руху. «Страх Господень – слава и честь, и веселие и венец радости. Страх Господень усладит сердце и даст веселие и радость и долгоденствие. Боящемся Господа благо будет напоследок, и в день смерти своей он получит благословение. Страх Господень – дар

от Господа и поставляет на стезях любви. Любовь к Господу – славная премудрость, и кому благоволит Он, разделяет ее по Своему усмотрению. Начало премудрости – бояться Бога, и с верными она образуется вместе во чреве. Среди людей она утвердила себе вечное основание и семени их вверится. Полнота премудрости – бояться Господа; она напояет их от плодов своих: весь дом их она наполнит всем, чего желают, и кладовые их – произведениями своими. Венец премудрости – страх Господень, произращающий мир и невредимое здравие; но то и другое – дары Бога, Который распространяет славу любящих Его. Он видел ее и измерил, пролил как дождь ведение и разумное знание и возвысил славу обладающих ею. Корень премудрости – бояться Господа, а ветви ее – долгоденствие. Страх Господень отгоняет грехи; не имеющий же страха не может оправдаться. Не может быть оправдан несправедливый гнев, ибо самое движение гнева есть падение для человека. Терпеливый до времени удержится и после вознаграждается веселием. До времени он скроет слова свои, и уста верных расскажут о благоразумии его. В сокровищницах премудрости – притчи разума, грешнику же страх Господень ненавистен. Если желаешь премудрости, соблюдай заповеди, и Господь подаст ее тебе, ибо премудрость и знание есть страх пред Господом, и благоугождение Ему – вера и кротость» [Сир 1, 11-27].

Нам, світським людям, важко зрозуміти стародавнього іудейського праведника. Як можливо, щоб страх Господній тішив серце, давав веселощі і радість? Мабуть, коли після тривалої і тяжкої боротьби, у давньоєврейського подвижника з'являлося священне почуття страху Божого, тому він інакше як велику радість відчувати не міг, бо це означало, що він пройшов вірний тернистий шлях і досяг справжнього благочестя і в нагороду, як ні з чим незрівняний дар Божий, отримав таємне почуття страху Господнього. Досягнення цього знаменитого стану також означало, що усі завіси, які відокремлюють його душу від Господа, подолані. Містичний зв'язок з Богом в найпотаємніших переживання встановлений і безперервно милостиво живить душу праведника. Перед ним відкрилися зовсім інші горизонти. Повною мірою відкрилася «повнота Премудрості» як повнота життя. Пішов із серця гнів, залишки гріховності і його наповнила блаженна любов, вищим проявом якої є любов до Господа. «Боящийся Господа ничего не утрашится и не убоится, ибо Он – надежда его. Блаженна душа боящегося Господа! кем он держится, и кто опора его? Очи Господа – на любящих Его. Он – могущественная защита и крепкая опора, покров от зноя и покров от полуденного жара, охранение от преткновения и защита от падения; Он возвышает душу и просвещает очи, дает врачевство,

жизнь и благословение» [Сир 34, 14-17]. Страху Божого не може бути мало. «Багатство і сила підносять серце, але вище того – страх Господній: у страху Господнього немає недоліку, і немає потреби шукати при ньому допомоги; страх Господній – як благословенний рай, і наділяє його всякою славою» [Сир 40, 26-28]. Мабуть, давньоєврейський праведник все-таки не пройшов весь шлях благочестя, тому що, за свідченням православних ченців-ісихастів, останньою зупинкою на шляху до Господа є не страх Божий, а любов до Бога.

Таким чином, центральне місце в системі практичного діяння православної і суфійської версії метафізики Шляху займає любов подвижника до Бога. Великий суфій Абу Саїд Майхані (967-1049) говорить: «Суфізм – это пребывание сердца с Богом без всякого посредничества. Речь идет о созерцании Бога, которое есть неистовая любовь, истаивание человеческих свойств при осознании видения Бога и их исчезновение в Божественной вечности» [2, с. 163]. Симеон Новый Богослов писав: «...всякий чистый сердцем в настоящей еще жизни узревает Бога» [7, II, с. 57]. На думку аль-Худжвірі, «любовный восторг возносит человека на такую высоту, где его жизнью становится устремленность к Возлюбленному. Кроме Него, для него ничего больше не существует... Когда любящий отвращает свой взгляд прочь от сотворенного, сердцем он неминуемо узрит Творца... Созерцающий живет лишь тогда, когда он в созерцании. Время, когда он взирает на окружающее обычными глазами, он не считает за жизнь, для него это доподлинная смерть» [2, с. 330, 331]. Когда «Абу Язида спросили о его возрасте, он ответил: «Мне четыре года», пояснив: «Семьдесят лет я был заслонен (от Бога) этим миром и видел Его лишь последние четыре года, а то время, когда человек заслонен, не считается жизнью»» [2, с. 332]. Мастер Абуль-Касим Кушайри говорив: «Любовь это стирание свойств любящего и принятие сущности Возлюбленного», ведь Возлюбленный, – поясняв аль-Худжвири, – воистину существует, а любящий упразднен» [2, с. 311]. «Любовь, – провозглашає аль-Худжвири, – дар Божий, невозможно превозмочь ее» [2, с. 310]. Автор трактата «Раскрытие сокрытого» відзначає: «Шейх Мухаммад Машук знаходився в вищому духовному стані і весь пылав любовью» [2, с. 172]. «Абуль-Фазль ибн аль-Асади, почитаемый наставник, творил чудеса и имел свидетельства своей богоизбранности. Он был подобен вспышке света любви. Основой его духовной жизни было сокрытие» [2, с. 173]. Ми наводимо висловлювання православних монахів ченців, що набули святості і суфіїв-мусульман, щоб показати концептуальну близькість цих трьох, здавалося б, істотно різних релігійно-містичних потоків. При цьому хотілося б відзначити, що давньоєврейські по-

движники цього періоду, у цих трьох книгах у певному сенсі закладали традицію, яка отримує плідний розвиток серед суворих подвижників у християнстві та ісламі.

У книзі «Сіраха» ми зустрічаємо більш жорстку критику гордині в людині і вимогу посилення боротьби з нею. «Гордість ненависна і Господу, – стверджує автор книги, – і людям і злочинна проти обох» [Сір 10, 7]. «Когда же человек умрет, то наследием его становятся пресмыкающиеся, звери и черви. Начало гордости – удаление человека от Господа и отступление сердца его от Творца его; ибо начало греха – гордость, и обладаемый ею изрыгает мерзость; и за это Господь посылает на него страшные наказания и вконец низлагает его. Господь низвергает престолы властителей и посаждает кротких на место их. Господь вырывает с корнем народы и насаждает вместо них смиренных. Господь опустошает страны народов и разрушает их до оснований земли. Он иссушает их, и погубляет людей и истребляет от земли память их. Гордость не сотворена для людей, ни ярость гнева – для рождающихся от жен» [Сір 10, 13-21]. Гординя породжує, живить і підтримує гнівливність людини. Основним засобом боротьби з ними є розвиток і зміцнення в собі смирення і кротості. Православні подвижники помітили, що в міру нарощування смирення гординя і кротість втрачають свою силу і йдуть. Тому Сірах справедливо закликає: «Глибоко усмирить душу твою» [Сір 7, 17]. «... кротістю хай прославляє душу твою і віддавай їй честь по її гідності» [Сір 10, 31]. Примітно, що ця основоположна вимога, як універсальний закон метафізики Шляху, безумовно розділяють буддистські, православні та католицькі ченці, індуїсти і суфії. Знаменитий єгипетський святий Аммон (294-357) якось сказав: «Я перебував чотирнадцять років у Скиті, благаючи Бога день і ніч, щоб Він дарував мені перемогти гнів» [9, с. 57]

Тема «милосердя» також отримала більш глибоке осмислення. «Господь щедрий і милостивий і прощає гріхи, і рятує під час скорботи» [Сір 2, 11]. Виходячи із милосердного і жалісливого стану, що відкрився в милостивій діяльності Бога, істотно розширювався простір милосердного служіння, яке поширювалося на принижених і ображених. Тому автор книги «Сіраха» справедливо звертався до істинно віруючих: «...не отказывай угнетенному, умоляющему о помощи, и не отвращай лица твоего от нищего; не отвращай очей от просящего и не давай человеку повода проклинать тебя» [Сір 4, 4-5]. «...спасай обижаемого от руки обижающего и не будь малодушен, когда судишь» [Сір 4, 9]. Щоправда, простір милосердної спрямованості іудейського праведника обмежувався єврейським народом. І лише в проповіді Ісуса Христа заповідь любові до ближнього набула універсального характеру.

Висновки. Таким чином, у революційну епоху осьового часу VI-III ст. до н.е. давньоєврейська культура є одним з найдивовижніших культурних явищ. З одного боку, на поверхні культурних процесів стародавні іудеї безнадійно застрягли зі своїм законом Мойсея в сивій архаїці, з якої вони не можуть вибратися і в XXI столітті, а з іншого, – чисті серцем, смиренні, нікому невідомі давньоєврейські праведники за цей, порівняно невеликий історичний період, таємно зуміли пройти такий тяжкий містично-метафізичний розумовий шлях, що опинилися попереду найбільш просунутих пастухів великої ментальної революції. Самі того не відаючи, вони підготували ще більш великий духовно-моральний християнський прорив. Нам вдалося виявити і простежити становлення і розвиток своєрідного метафізичного знання серед єврейських праведників неортодоксальних течій іудаїзму, яке скінчилося і не отримало продовження в єврейській метафізиці. Однак чимало зусиль невідомих давньоєврейських мудреців не пропали дарма. Їх містичний і розумовий досвід був підхоплений першими християнськими ченцями і потім у ході тяжкої практичної дії отримав подальший розвиток у православ'ї. Більш того, їх містично-метафізичні уявлення виявилися близькими для просунутих суфіїв-мусульман.

Kravchenko P.A., Meshkov V.N.

EXPERIENCE OF THEMATIC ANALYSIS OF FORMATION AND THE DEVELOPMENT OF HEBREW METAPHYSICS IN AN ERA OF AXIAL TIME

The axial time of VI - III centuries is regarded as a great mental revolution, during which there was a difficult transition from the naturalistic-force system of coordinates of the value-mental space of culture to a reasonable-virtuous. After Babylonian captivity, the restoration of Jewish mentality began, which was carried out in two closely related streams of religious searches, dominant, orthodox and semi-legal, hidden. The representatives of the official movement of priests and scribes, mainly from the diaspora of Babylon, offered to return to the conventional law of Moses, which, in essence, meant an attempt to return to the archaic past. The main innovative energy of the Old Heavenly Spirit was gathered in the illegal and semi-legal Jewish religious movements, in which the mystical-metaphysical ideas were the most developed. The subject of our study was to the books of "Job", "Wisdom of Solomon", "Parables of Solomon" and "Wisdom of Jesus, the son of Syrah", which are the brightest examples of reorganizing Spirit of the axial age. The purpose of the article is to trace the formation of a certain kind of metaphysical knowledge, as well as to show that the unknown Jewish righteous wise men were at the root of the most powerful tradition in metaphysics - the Orthodox and Sufi versions of the Path's metaphysics.

It is thought that the book "Job", which is most burdened with archaic, naturalistic-violent images, was written in the second half of the sixth century. B.C.

It is considered as the initial stage of the formation of Hebrew metaphysics. In Job's reflections, the idea of God prevails as the power of a cosmic scale that can create and do everything. The unbiased study of the image of Job convincingly shows that he was very far from the true harsh piety.

The book's wisdom, "The Wisdom of Solomon," written most likely later than a century, is significantly different from the previous one. Under the influence of the dominant in the Persian Empire of the Zoroastrian doctrine, according to which the god Akhura-Mazda was conceived as Reason-Blessing-Truth, it is true that the theme of "Wisdom" as an objective, reasonably-virtuous one, sacred reality came to the fore of the intellectual work of the Jewish ascetics. Apparently, the doctrine of Wisdom, as a fundamental spiritual ontological reality, played an important role in the destruction of archaic naturalistic-power representations of ancient Jews and the formation of their mystical, intelligent, virtuous worldviews. At the same time Wisdom was conceived not as an independent reality, but as closely connected with God as a manifestation of His grace.

In the book "Parables of Solomon" which was written in the second half of the IV century. BC, the Hebrew devotees managed to advance much further along the path of piety and substantially deepen their mystical conceptions of the nature of Divine reality. Fundamentally important for the Hebrew thinker was the position on the inextricable unity of God in the clever and virtuous sides. The Lord, as above-minded, the whole reality, entered into the heart of the ancient Jew and became the reference system of all that is happening. Therefore, the forefront of the believer is the establishment of high moral relations with God, although for the faithful Jews, the sacrifice and ritual were fully preserved their strength and significance. The authenticity of faith measures the fear of God. This means that the Lord really entered the heart of the believer and in the mental space of his life world takes the original, absolute system of counting all values. God is not so much conceived as living in the heart of the believer but directs him on a pious way. To have a mystical involvement with the Lord through the existentially overcome fear of God, it must be pursued in every way, overcoming the pride and anger with persistent development and strengthening in the soul of humility and meekness. The high and severe moral requirements set forth in "Prophecy of Solomon" allow us to assert that the orthodox Jews managed to achieve the true piety which was further developed in Christianity.

Theological representations and moral settings in comparison "Solomon's Parables" with the book "The Wisdom of Jesus, the son of Syrah," acquired greater rigor and clarity, which to a certain extent indicates its later origins, about the beginning of the III century B.C. The mystical, metaphysical, merciful nature of the Lord continuously cares for the righteous man. If in the dark Archaic, the Almighty caused, for the most part, the creepy fear of the orthodox Jew by his infinite power and physical force, then by the end of the rebuilding axial time in the III century. B.C. The Lord has unceasingly attracted the righteous through his insightful spirituality and endless moral strength. In all respects, the Lord is the Absolute, who mercifully cares for the righteous. For the Jewish ascetic God acquired the character of a secret sacred reality.

The article contains some statements said by Orthodox monks and Sufi Muslims who reached old age to show the conceptual proximity of these three, it seemed substantially different religious-mystical streams. It is noted that the period of Hebrew ascetics, who is considered in these three books, in a certain sense laid the tradition that further received fruitful development among the strong ascetics in Christianity and Islam.

Thus, in the revolutionary epoch of the axial age of VI - III centuries. B.C. Hebrew culture is one of the most amazing cultural phenomena. On the one hand, on the surface of the cultural processes, the ancient Jews are hopelessly stuck with Moses' law in the gray Archaic, which they cannot escape from in the XXI century, and on the other hand - the heartless, humble, humbly unknown ancient Hebrew righteous for this relatively small historical period secretly managed to undergo such a great difficult mystic-metaphysical mental path that appeared in front of the most advanced shepherds of the great mental revolution. Without knowing it, they prepared an even greater spiritual and moral Christian breakthrough. We succeeded in discovering and tracing the formation and development of peculiar metaphysical knowledge among the Jewish righteous of the unorthodox flows of Judaism, which ended and did not continue in Jewish metaphysics. However, many efforts of unknown Hebrew wise men were not lost. Their mystical and intellectual experience was picked up by the first Christian monks, and then in the course of a great laborious act he was further developed in Orthodoxy. Moreover, their mystical-metaphysical representations were close to the advanced Muslim Sufis. Their mystical and intellectual experience was picked up by the first Christian monks and then in the course of a serious practical acts it was further developed in Orthodoxy. Moreover, their mystical-metaphysical representations were close to the advanced Muslim Sufis.

Key words: axial time, mental revolution, value-thinking space of culture, naturalistic-power mentality, intellectual-virtuous system of coordinates, mystical-metaphysical representations, metaphysics of the Path.

Література

1. *Аль-Газали*. Воскрешение наук о вере / Аль-Газали – М.: Наука, 1980. – 376 с.
2. *Аль-Худжвири*. Раскрытие сокрытого за завесой. Старейший персидский трактат по суфизму / Аль-Худжвири – М.: Единство, 2004. – 481 с.
3. Библия. Синодальный текст.
4. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума. Сотворение основы и другие тексты. – М.: «Восточная литература» РАН, 1997. – 352 с.
5. Св. Брянчанинов И. Отечник // Полное собрание творений святителя Игнатия Брянчанинова. В 6-ти т. Т. 6 / И. Брянчанинов – М.: Паломник, 2004. – 799 с.
6. Слова подвижнические аввы Исаака Сирина / Исаак Сирин – М.: Правило веры, 2002. – 709 с.
7. Слова преподобного Симеона Нового Богослова. В 2-х ч. / Симеон Новый Богослов – М.: Правило веры, 2001. – 815 с.

8. *Старец Иосиф Ватопедский*. Изложение монашеского опыта / Иосиф Ватопедский – М.: Правило веры, 2003. – 319 с.
9. Лока сутта: Мир. СН 35. 82.
10. *Махабхарата Араньякапарва* («Лесная»). Кн. 3. – М.: Наука, 1987. – 799 с.
11. *Мешков В. М.* Опыт тематического анализа осевого времени. Т. 1. / В. М. Мешков – Полтава, Ред.издат, отдел ПНТУ, 2010. – 442 с.
12. *Мешков В.М.* Метафизика Пути (опыт тематического анализа древнеиндийской версии) / В. М. Мешков – Полтава, Ред.издат, отдел ПНТУ, 2017. – 578 с.
13. *Шодем Г.* Основные течения в еврейской мистике / Г. Шодем – М.: Мосты культуры, 2004; Иерусалим.: Гешарим, 5765. – 510 с.

1. Al'-Gazali. *Voskrešenie nauk o vere* / Al'-Gazali – М.: Nauka, 1980. – 376 с.
2. Al'-Hudžviri. *Raskrytie sokrytogo za zavesoj*. Starejšij persidskij traktat po sufizmu / Al'-Hudžviri – М.: Edinstvo, 2004. – 481 с.
3. Bibliâ. Sinodal'nyj tekst.
4. Zoroastrijskie teksty. *Suždeniâ Duha razuma*. Sotvorenje osnovy i drugie teksty. – М.: «Vostočnaâ literatura» RAN, 1997. – 352 s.
5. Sv. Brânčaninov I. *Otečnik // Polnoe sobranie tvorenij svâtitelâ Ignatiâ Brânčaninova*. V 6-ti t. T. 6 / I. Brânčaninov – М.: Palomnik, 2004. – 799 s.
6. *Slova podvižničeskie avvy Isaaka Sirina / Isaak Sirin* – М.: Pravilo very, 2002. – 709 s.
7. *Slova prepodobnogo Simeona Novogo Bogoslova*. V 2-h č. / Simeon Novyj Bogoslov – М.: Pravilo very, 2001. – 815 s.
8. *Starec Iosif Vatopedskij*. *Izloženie monašeskogo opyta / Iosif Vatopedskij* – М.: Pravilo very, 2003. – 319 s.
9. *Loka sutta*: Mir. SN 35. 82.
10. *Mahabharata Aran'âkaparva* («Lesnaâ»). Кн. 3. – М.: Nauka, 1987. – 799 с.
11. *Meškov V. M.* *Opyt temičeskogo analiza oseвого времени*. Т. 1. / V. M. Meškov – Poltava, Red.izdat, otdel PNTU, 2010. – 442 s.
12. *Meškov V.M.* *Metafizika Puti* (opyt temičeskogo analiza drevneindijskoj versii) / V. M. Meškov – Poltava, Red.izdat, otdel PNTU, 2017. – 578 s.
13. *Šolem G.* *Osnovnye tečeniâ v evrejskoj mistike / G. Šolem* – М.: Mosty kul'tury, 2004; Ierusalim.: Gešarim, 5765. – 510 s.

Надійшла до редакції 25.08.2018 р.

УДК 122+[113:117]
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535623>
orcid.org/0000-0003-4446-503X

Олександра Саковська

САКОВСЬКА Олександра Юрївна – аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів – середньовічна філософія, схоластика, метафізика, онтологія, філософія природи.

ТОМА АКВІНСЬКИЙ ПРО ПРИРОДУ ЖІНКИ: ВЧЕННЯ ТА СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Мета роботи полягає у з'ясуванні специфіки використання св. Томою Аквінським формулювань «дефектний чоловік» та «неповнота природи» щодо жінки, а також подальших інтерпретацій Аквінатового вчення про жінку в роботах представників католицької філософії з точки зору узгодження сучасних тенденцій та філософської традиції, що їм суперечить. Засобами аналізу оригінальних текстів Аквіната, встановлено, що формулювання «дефектний чоловік» Аквінат приписує іншим (переважно, коли викладає позицію Аристотеля), але сам не вдається до таких радикальних формулювань. Більше того, Аквінат саму тезу про породження жінки з ребра чоловіка, обґрунтовує не з точки зору віддаленості жінки від образу Божого, але з точки зору необхідності зробити зв'язок між чоловіком та жінкою сильнішим. Отже, у результаті такого породження, чоловік та жінка більш поєднані і тому відчувають відповідальність одне перед одним, на відміну від тварин, у яких самці та самиці створені незалежно.

Продемонстровано, що, згідно з позицією самого Аквіната, субстанційно жінка та чоловік не відрізняються, але різняться згідно з контингентними аспектами, визначеними в процесі зародження тіла. Це означає, що фактична відмінність між статями полягає лише у матеріальній складовій, у той час як з точки зору наявності інтелектуальної душі, жінка повністю є рівною чоловіку. Більше того, визначальними аспектами породження тіла жінки може бути як необхідний рух небесних світил, так і випадковість, це і означає, що визначення ролі та призначення кожної людини варіюється, відтак, з точки зору не

сутнісних ознак, але з огляду на контингентні характеристики тілесності. Що ж до сучасного неотомізму, то він орієнтований на виправдання позицій св. Томи. У деяких представників (зокрема, у Дж. Хартеля) є тенденція приписувати Аквінату підхід так званого «інтегрального фемінізму». Він полягає в тому, що жінка від природи усвідомлює своє призначення, яке багато в чому корелює із призначенням чоловіка, а саме – в аспекті гуманізації світу. Втім, така позиція не урівнює в правах чоловіка та жінку, оскільки в ній не відображено проблеми, з якою бореться фемінізм. Інший підхід, що існує в межах католицької філософії, полягає в тому, щоб таки довести рівність чоловіка та жінки, зокрема, в їхній соціальній ролі. Фактично, такий підхід захищають представники томізму персоналістично-феноменологічного ухилу (зокрема, К. Войтила та К. Едман). У статті також надано переклади уривків праць св. Томи українською мовою.

Ключові слова: Тома Аквінський, неотомізм, матерія, активні сили природи, пасивні сили природи, діяч, фемінізм, інтегральний фемінізм.

Постановка проблеми. Святий Тома Аквінський, мабуть, найвідоміший середньовічний філософ та теолог, вчення якого було орієнтоване на християнську традицію і набуло чималого впливу на подальші епохи, зокрема, є воно популярним і сьогодні. Проте, якщо говорити про проблеми сучасності, то виявляється, що «риторика» Аквіната є доволі далекою від тих тенденцій, які спостерігаємо нині. Зокрема, це твердження є справедливим в контексті сучасного розуміння ролі та призначення жінки, якому вчення св. Томи різко суперечить. Сформовані під впливом Аристотеля та Отців Церкви, погляди Аквіната не дозволяють ставити двох індивідів різної статі одного виду в один ряд. Враховуючи ж численні старанні спроби томістів ХХ ст. відновити томістичну філософію в межах сучасної проблематики, виникають цікаві спроби тлумачити вчення середньовічного філософа ледь не в термінах фемінізму. Ця тема є важливою з огляду на розуміння сучасних філософських тенденцій в католицькій філософії загалом та в неотомізмі зокрема. Таким чином, мета статті полягає у виявленні та окресленні цих сучасних тенденцій виправдання томістичної філософії з огляду на фемінізм.

Попередні дослідження. Сама дискусія про роль жінки в Церкві (про її можливість проповідувати та отримувати сан), а також про те, чому Бог подається Церквою як Особа чоловічої статі (як Отець) почала набувати все активнішого розголосу, за словами Б. Ешлі, ще в 80-х роках, зокрема, в працях К. Доунінг (С. Downing),¹ В. Моллен-

---

1. "The Goddess: Mythological image of the Feminine" (NY, 1981).

котт (V. Mollenkott),² К. Олсон (K. Olson),³ та Р. Рютер (R. Ruether)⁴ [2, р. 350]. Приміром, згідно зі словами Р. Рютер, «з точки зору теології, все, що б не применшувало чи заперечувало повноцінну людськість жінки, варто вважати таким, що не відображає божественне, і не має справжнього стосунку до божественного, і не відображає справжню природу речей, і не є посланням чи роботою справжнього відкупителя чи спільноти для відкуплення» [10, р. 19].⁵ Це були перші активні спроби побудови феміністичної теорії на підґрунті католицизму. Попри те, що обрана тема є мало дослідженою, в осередку томістів спостерігаємо численні спроби детальніше прояснити, що ж саме мав на увазі св. Тома, говорячи про жінку. Так, приміром, варто згадати, позиції Дж. Хартеля, що був схильний інтерпретувати вчення Аквіната як «інтегральний фемінізм», апелюючи до поняття інтегрального гуманізму, запропонованого неотомістом Ж. Марієном. Окреме місце посідають також міркування М. Нолана стосовно того, що з точки зору томізму (і неотомізму) нема можливості говорити про жінку як про «дефектного чоловіка», що були викладені в роботах «Чи є у жінок душа?» та «Аристотелеве підґрунтя до Аквінатого заперечення того, що жінка є чоловіком із дефектом».

Головна проблема, з якою стикається неотоміст в спробі осмислити давній стереотип про те, що для св. Томи жінка є «дефектним» чоловіком, полягає в тому, що, згідно томістичної філософії, чоловіча та жіноча душа нічим не різняться. Жінка, як і чоловік, наділена раціональною душею, когнітивними здібностями та схильна до пізнання взагалі, має свободу обирати благо та заслуговує, залежно від правильності вибору, на вічне. Але проблема жінки постає на рівні тілесності, адже її породження як тілесної істоти (не на рівні біології, але на рівні метафізики) не таке ж, як породження чоловічого тіла. Субстанційно, отже, чоловік і жінка не мають відмінностей, але генетично відмінність є, при чому така, що загалом принципово не впливає на субстанційність, оскільки стосується не родо-видової диференціації, а партикулярності суцього, тобто існує на рівні тіла чи матерії. Приміром, К. Борресен зазначає, що субординаційна роль жінки в

2. "The Divine Feminine: The biblical imagery of God as Female" (NY, 1983)

3. „The book of the Goddess: Past and Present” (NY, 1983)

4. "Woman Church: Theology and Practice Feminist Liturgical Communities" (San Francisco, 1985) та "Sexism and God-Talks: Toward a Feminine Theology" (Boston, 1983).

5. «Whatever denies, diminishes, or distorts the full humanity of women is, therefore, appraised as not redemptive. Theologically speaking, whatever diminishes or denies the full humanity of women must be presumed not to reflect the divine or an authentic relation to the divine, or to reflect the authentic nature of things, or to be the message or work of an authentic redeemer or a community of redemption».

творах св. Томи криється лише у її репродуктивній ролі, у той час як в усьому іншому жінка нічим чоловіку не поступається: вона є носієм інтелектуальної душі, і так само є образом Бога, як і чоловік [3, р. 178].

Втім, представники фемінізму доволі часто апелювали до того, що Аквінат принижує жінку в своєму вченню. Наприклад, С. де Боуар зазначала: «самиця є самицею через брак певних якостей», – говорить Аристотель. Що ж, слід визнати: жінка таки потерпає через свою природжену неповноцінність. А святий Фома Аквінський вслід за Аристотелем проголошував: жінка – це «невдалий чоловік», «випадкова істота» [1, с. 26]. Справді, в текстах св. Томи часто можна спостерігати такі формулювання як «невдалий (дефектний) чоловік», «хиба в природі», «випадковість». Водночас, у деяких працях, приміром, у «Сумі теології» [STh. I, q. 92], спостерігаємо такі тези, що можуть бути визнані принизливими для жінки з точки зору соціальної взаємодії: жінка підпорядковується чоловіку як досконалішому, вона слугує йому. Адже, говорячи про підпорядкованість жінки чоловіку, св. Тома зауважує, що йдеться про т.зв. «громадянську» підпорядкованість, через яку суб'єкт підпорядкування використовує об'єкт для досягнення всезагального блага. І жінка є підпорядкованою необхідним чином, оскільки в чоловікові більше поміркованості [див.: STh. I, q. 92, а. 1, 2 ad 2]. У той же час Аквінат неодноразово наголошує, що ні в якому разі не може йтися про рабську підпорядкованість [напр.: Ibid., I, q. 92, а. 1, 2 ad 2; I, q. 92, а. 3 со.].

Навіть більше, Аквінат обґрунтовує необхідність жінки бути породженою з чоловіка, апелюючи до того, що чоловік більше любитиме сотворене з нього самого та буде схильний до більшої прив'язаності, аніж як це є у випадку тварин, де самці і самиці були сотворені незалежно одне від одного [Ibid., I, q. 92, а. 2 со.], тож ніяким чином не проявляють одне до одного соціальну приязнь чи прив'язаність. Цю думку Аквіната посилює інтерпретація К. Войтила, який вказує, що до створення жінки чоловіку бракувало повноти себе самого. Але після створення іншого «я» з ребра Адама, сам Адам відчув радість власної повноти, продовження свого «я» в іншому. І саме це, на думку Іоанна Павла II, і є відображенням реальної єдності між чоловіком та жінкою [6, р. 13].

Попри цю доволі романтичну тезу про єдність та любов до свого «я» в іншому, в наш час вчення св. Томи про жінку може видатися застарілим, що ставить під сумнів і мудрість Церкви. Католицька традиція, для якої Аквінат завжди був центральним філософом, зіштовхнувшись з новими тенденціями, що загрожували втратою частини вірян, була змушена реагувати.

Надалі є необхідність розглянути найбільш радикальні тези св. Томи, аби з'ясувати, в яких саме контекстах св. Тома використовує тези про «дефектність» чи «неповноту» жінки.

Тези Аквіната на користь думки, що жінка нібито не є «дефектним чоловіком»	Коментар щодо тези
<p><u>In Sent. IV, 44, 1, 3, 3</u> «Хоча зародження жінки передбачає спрямування індивідуальної природи, можна говорити окрім цього і про спрямування універсальної природи, і обидві для досконалості людського виду вимагають певної статі».*</p>	<p>У цьому фрагменті Аквінат зосереджується на тому, що участь в зародженні партикулярного тіла сушого бере діяч, орієнтований на специфіковану природу (природу виду), але ця ж орієнтація має ширший контекст – універсальну природу живого сушого взагалі, оскільки ця природа передбачає гармонійну структуру сушого.</p>
<p><u>STh, I, 92, 1, ad 1</u> «Згідно індивідуальної природи, жінка є несправною та випадково породженою, оскільки активна сила чоловічого сім'я прагне виробляти досконале, відповідне чоловічій статі, в той час як жінка виникає в результаті слабкості активної сили, матеріальної несправності чи навіть через зовнішні впливи (...). З точки зору загальної природи, жінка не є випадковою, але через природний намір призначена до народження. Втім, загальний намір природи залежить від Бога, який і є універсальним Діячем природи. Отже, під час становлення природи Бог створив не лише чоловіка, але й жінку».**</p>	<p>Згідно з цим фрагментом існування жінки є необхідним і передбаченим Богом, втім, на рівні природи підстави для її існування не лише радикально різняться від підстав існування чоловіка, але й в межах ієрархії причин є нижчими через недосконалість.</p>
<p><u>STh, I, 99, 2, ad 1</u> Про жінку кажуть, що вона «невдалий чоловік», оскільки вона є чимось поза наміром природи з точки зору індивідуального, але при цьому [її існування] не суперечить намірам універсальної природи»***</p>	<p>У цьому фрагменті Аквінат ще раз наголошує на тому, що існування жінки виправдане через несуперечність намірам природи, проте видається, що існування жінки є радше контингентним.</p>

De Veritate, 5, 9, ad 9

«Диференціацію за статтю належить приписати небесним причинам. Адже кожен діяч прагне формувати те, що є пасивним відповідно собі самому, наскільки це можливо. Відповідно, активний принцип в сімені самця завжди прагне породжувати самця, який є досконалішим. Звідси впливає, що нащадок жіночої статі – щось випадкове в порядку природи, принаймні, це не є результат природної причинності конкретного діяча.

Отже, якщо не було ніякого природного впливу на породження самиці, таке породження буде поза задумом природи. І хоча народження жінки не є природним результатом дієвої причинності конкретної природи, через що про жінку й говорять як про «випадкового чоловіка», породження жінки все ж таки є природним результатом універсальної природи, і так відбувається через впливи небесних тіл, як вважав Авіцена.

Матерія, втім, може спричинити перепону як для небесної сили, так і для конкретної природи у спробі отримати певний ефект – породження чоловіка. Отже, інколи через невідповідне положення матерії може виникнути жінка, навіть якщо небесні впливи прагнуть протилежного. А може бути й навпаки, коли, попри вплив небесного тіла, може породитися чоловік, оскільки вплив конкретного діяча настільки сильний, що може подолати дефект матеріального. У випадку близнюків матерію поділено діями природи: одна частина матерії орієнтована на активний принцип більше, ніж інша, що орієнтована на пізнішу погіршеність. Таким чином з однієї частини утворюється жінка, з іншої – чоловік, незалежно від положення небесних сфер. Втім, зародження жінки-близнюка трапляється частіше, коли небесне тіло більше схильне на той момент до породження жінки».****

У цьому фрагменті Аквінат по суті прописує протистояння, що може виникнути між творцем-діячем, що бере участь в процесі зародження людини, та між «сліпою» матерією, що може накласти свій відбиток в процесі створення, попри активні дії діяча. Втім, небесні тіла, під впливом яких також може бути визначена стать, можуть прагнути породити жінку. За умов зовнішнього втручання небесних сфер може виникнути жінка. Це, ймовірно, найсильніша теза Аквіната на користь виправдання існування жінки.

ScG 3, 94, n. 11

Отже, спрямування конкретного діяча щодо цілі впливає зі спрямування універсального діяча. Конкретний діяч скерований у напрямку часткового блага, наскільки це можливо, але універсальний діяч скерований на благо абсолютне. В результаті, дефект, що не суперечить скерованості універсального діяча, може бути окремо від намірів конкретного діяча. Тож очевидно, що зародження жінки є відокремленим від спрямування конкретної природи через силу в сімені, яке, наскільки це можливо, скероване на породження в максимальній досконалості. Але зародження жінки не суперечить спрямованості універсального діяча на породження нижчих суцх, бо без самиці зародження множини різних тварин неможливе. Подібно цьому занепад, зменшення та будь-який дефект може впливати зі спрямування універсальної природи, але не конкретної, яка для кожної речі намагається уникнути дефектів і скерована на досконалість, наскільки це можливо».*.*.*.*

У цій тезі Аквінат апелює до того, що породження жінки, оскільки воно не суперечить універсальній природі – є скерованістю на універсальне благо, у той час як діяльність конкретного діяча у спробі породити чоловіка – є благом лише частковим. Втім, універсальна благість в порядку існування стоїть вище конкретної. Це означає, що існування жінки виправдане самою природою і скероване на примноження суцшого, збереження потоку буття, що й буде благістю у загальному сенсі цього слова.

Ці тези справді засвідчують, що Аквінатова система цілковито вписує жінку у всесвіт з особливою конкретною роллю, що полягає у примноженні суцшого, а отже, і буття взагалі. І хоча нині ці тези можуть видатися такими, що принижують жінку, в часи, коли св. Тома писав свої роботи, вони були радше доволі прогресивними. Втім, з точки зору ліберального, марксистського та радикального фемінізму, роботи св. Томи втілюють усе те, з чим фемінізм веде боротьбу. Водночас, зовсім інакший підхід демонструє постмодерний фемінізм, оскільки, згідно з Р. Едман, позиції томізму та постмодерного фемінізму сходяться в трьох точках: 1) у необхідності подолання картезіанської дихотомії душі та тіла, 2) у розумінні, що особистість – це не її тіло, 3) у баченні, що існування передує сутності [4, р. 101].

Якщо узагальнити тези прибічників Аквінатового «фемінізму», то можна сказати, що існують два підходи:

Одні апелюють переважно до таких позицій у вченні Аквіната, що ніби то спроможні пояснити, що томістичні висновки щодо ролі та призначення жінки не є нападками проти жіночої статі, а натомість цілком вписують жінку в гармонійну структуру всесвіту. При цьому ці ж теоретики визнають, що соціальна роль жінки полягає у підпорядкуванні чоловіку, і акцентують увагу на тому, що це природно і тому так і повинно залишатися (Б. Ешлі, Дж. Хартель).

Інші вказують, що, оскільки, між чоловічою та жіночою статтю нема субстанційної відмінності, а різниця полягає лише в контингентному тілесному, то ці дві статі рівні (К. Войтила, Р. Едмунд, К. Е. Борресен).

Найбільш затягненими захисниками «фемінізму» св. Томи постали переважно чоловіки, зокрема, тут варто згадати Дж. Хартеля, що в 1993 році опублікував свою головну роботу «*Femina ut imago Dei*¹ в інтегральному фемінізмі св. Томи» та М. Нолана, що в своїх роботах обґрунтовував тезу про те, що більшість негативних тез про жінок Аквінату було безпідставно приписано.

Приміром, у низці своїх статей (що стосуються, до речі, ролі жінки не лише у Аквіната, але й в Аристотеля²), М. Нолан також вказує на те, що в Аквінатовій системі *natura universalis* необхідним чином передбачає сотворення жінки, у той час як для *natura particularis* існування жінок не є необхідним, оскільки ціле і частка цілого можуть мати різну мету, але мета цілого є вирішальною [Див: 8, р. 14–15]. Апелюючи до того, що система Аквіната є телеологічно орієнтованою, Нолан спростовує можливість тлумачити Аквінатові тези про породження жінки з точки зору дефективності [Ibid., р. 18]. У пізніших же роботах Нолан підходить до справи радикальніше, вказуючи, що Аквінат категорично заперечував, що жінка – дефективний чоловік чи хибно породжена, що св. Тома взагалі уникав таких формулювань [9, р. 21], хоча тексти самого Аквіната суперечать цій тезі.

---

1. «Жінка як образ Божий» (лат.)

2. Приміром, в надалі зацитованих текстах Нолан, говорячи про Аристотеля, апелює до того, що Аристотель вважав, що чоловіче сім'я в процесі зародження сущого, ніяким чином не додає нічого до субстанції породженого, на відміну від жіночих репродуктивних клітин. Це, на думку Нолана, вказує, що ця важлива роль жінки передбачає, що Аристотель ніяким чином її в своєму вченні не принижує [8, р. 10]. Так само спостерігаємо виправдання Аристотеля і у Роберта Меїх'ю, згідно з яким, Аристотель говорить в принизливій манері про жінку переважно в біологічних творах, а це означає, що ніяких негативних наслідків для жінки це вчення мати не може, оскільки політичні твори Аристотеля є радше нейтральними щодо жінки [Див: 7, р. 17].

Водночас проблема полягає не лише у специфіці творення жіночого тіла, але й у призначенні жінки. Б. Ешлі, приміром, окремо розглядає поняття «гендеру» та можливості для жінки отримувати сан [2, р. 343], втім, не на користь жінок. У той же період в своїх роботах Дж. Хартель зазначає, що його мета полягає в тому, аби у Аквіната «знайти позитивне вчення засобами герменевтики інтегрального фемінізму» [5, Р. 527]. Для цього Хартель надає перевагу марітенівській інтерпретації Аквіната і виходить з Марітенового поняття «інтегрального гуманізму», який ніби то цілковито впливає з вчення св. Томи Аквінського. Апелюючи повністю до тези Аквіната про випадково породжене у результаті спрямованості партикулярного та універсального діяча, при цьому, з метою пом'якшення позиції Аквіната, Хартель пропонує повністю відмовитися від диференціації та градуалізації сущого на підставі досконалості / недосконалості як від застарілої системи [Ibid., р. 539]. Втім, інше питання, чи усвідомлює Хартель, як сильно це може похитнути вчення самого св. Томи? Що ж до соціальної ролі жінки, відповідно до інтегрального фемінізму, то вона полягає в усвідомленні «важливості родини та природної дружби між чоловіком та дружиною. Інтегральний фемінізм закликає жінку одухотворювати та гуманізувати світ, відповідно до вчення Святого Письма»³ [Ibid., р. 539]. Фактично, таким чином Дж. Хартель виправдовує *status quo* і закликає жінок зосередитися на власній природі, яка спроможна підказати їм шлях до втілення покладеної на них мети. У той же час, Р. Едман в більш радикальній манері порушує важливе питання: якщо ми, як пропонує фемінізм, повністю відкинемо будь-який онтологічний статус статі, то чи не призведе це фактично до повної десекуалізації статі та деперсоналізації тіла, що означатиме, що втілена особистість стане просто «пасивним тілом»? [4, pp. 105–106].

Висновки. Отже, як ми бачимо, в ХХ ст. виникає дуже серйозна потреба узгодити стару систему св. Томи з тими віяннями, що є актуальними на сьогодні. Перебуваючи в ХІІІ ст., міркуючи над проблемами ХІІІ ст., Аквінат не спроможний задовольнити потреби сучасності в усій повноті. І окремі спроби осучаснити Аквіната призводять до суперечностей. В межах католицизму раптом з'ясовується, що міркування про особливості породження жінки та її призначення дуже сумнівно узгоджуються з фемінізмом (не кажучи вже про біологію). До того ж сучасні інтерпретації томізму викривають деякі внутрішні неточності та слабкі місця у Аквіната: теорія про породження жінок змальована занадто схематично.

3. «(...) importance of the family and the natural friendship between husband and wife. Integral feminism calls upon woman to spiritualize and humanize the world with the teaching of the Gospel».

Виникає питання, чи варто взагалі осмислювати філософів в межах тих проблем, які для них ніколи не існували? З одного боку, це, як бачимо, породжує доволі радикальні і не завжди виправдані спроби силоміць припасувати філософа до власних ідей. З іншого ж боку, це завжди можливість створити нове поле для інтерпретацій та переосмислити сьогодення.

* «(...) *quamvis feminae generatio sit praeter intentionem naturae particularis, est tamen de intentione naturae universalis, quae ad perfectionem humanae speciei utrumque sexum requirit*».

** «*Ad primum ergo dicendum quod per respectum ad naturam particularem, femina est aliquid deficiens et occasionatum. Quia virtus activa quae est in semine maris, intendit producere sibi simile perfectum, secundum masculinum sexum, sed quod femina generetur, hoc est propter virtutis activae debilitatem, vel propter aliquam materiae indispositionem, vel etiam propter aliquam transmutationem ab extrinseco (...). Sed per comparisonem ad naturam universalem, femina non est aliquid occasionatum, sed est de intentione naturae ad opus generationis ordinata. Intentio autem naturae universalis dependet ex Deo, qui est universalis auctor naturae. Et ideo instituendo naturam, non solum marem, sed etiam feminam produxit*».

*** «*Ad primum ergo dicendum quod femina dicitur mas occasionatus, quia est praeter intentionem naturae particularis, non autem praeter intentionem naturae universalis*».

**** «*Ad nonum dicendum, quod oportet sexuum diversitatem in aliquas causas caelestes reducere. Omne enim agens intendit assimilare sibi patiens, secundum quod potest; unde vis activa quae est in semine maris, intendit conceptum semper ducere ad sexum masculinum, qui perfectior est; unde sexus femineus accidit praeter intentionem naturae particularis agentis. Nisi ergo esset aliqua virtus quae intenderet femineum sexum, generatio feminae esset omnino a casu, sicut et aliorum monstrorum; et ideo dicitur, quod quamvis sit praeter intentionem naturae particularis, ratione cuius dicitur femina mas occasionatus, tamen de intentione est naturae universalis, quae est vis corporis caelestis, ut Avicenna dicit*».

Sed potest esse impedimentum ex parte materiae, quod nec virtus caelestis nec particularis consequitur effectum suum, productionem scilicet masculini sexus; unde quandoque femina generatur etiam existente dispositione in corpore caelesti ad contrarium, propter materiae indispositionem; vel e contrario generabitur sexus masculinus contra dispositionem caelestis corporis, propter particularis virtutis victoriam super materiam. Contingit ergo quod in conceptione geminorum, operatione naturae materia separa-

tur, cuius una pars magis obedit virtuti agenti quam altera, propter alterius indigentiam; et ideo in una parte generatur sexus femineus, in altera masculinus, sive corpus caeleste disponat ad unum, sive ad alterum; magis tamen hoc potest accidere, quando corpus caeleste disponit ad femineum sexum».

***** «Ad aliud igitur tendit intentio particularis agentis, et universalis: nam particulare agens tendit ad bonum partis absolute, et facit eam quanto meliorem potest; universale autem agens tendit ad bonum totius. Unde aliquis defectus est praeter intentionem particularis agentis, qui est secundum intentionem agentis universalis. Sicut patet quod generatio feminae est praeter intentionem naturae particularis, idest, huius virtutis quae est in hoc semine, quae ad hoc tendit quod perficiat conceptum quanto magis potest: est autem de intentione naturae universalis, idest, virtutis universalis agentis ad generationem inferiorum, quod femina generetur, sine qua generatio multorum animalium compleri non posset. Et eodem modo corruptio, et diminutio, et omnis defectus, est de intentione naturae universalis, non autem naturae particularis: nam quaelibet res fugit defectum, tendit vero ad perfectionem, quantum in se est. Patet ergo quod de intentione agentis particularis est quod effectus suus fiat perfectus quantumcumque potest in genere suo».

Література

1. Бовуар С. Друга стаття / Сімона де Бовуар; [пер. з франц. Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко]: В 2-х тт. – Т. 1. – К.: «Основи», 1994. – 390 с.
2. *Ashley B. Gender and priesthood of Christ: A theological reflection / Benedict Ashley // The Thomist. – 1993. – V. 57. – P. 343–379.*
3. *Børresen K. E. Subordination and Equivalence. The Nature and Role of Woman in Augustine and Thomas Aquinas / Kari Elizabeth Børresen. – Washington, D.C.: University Press of America, 1981. – 369 p.*
4. *Edman R. S. Feminism, Postmodernism and Thomism Confront questions of Gender / Rosalind Smith Edman // Postmodernism and Christian philosophy; [ed. By Roman T. Ciapalo]. – Washington, D.C.: American Maritain Association, 1997. – P. 97–106.*
5. *Hartel J. The integral feminism of St. Thomas Aquinas / Joseph Hartel // Gregorianum. – 1994. – V. 77. – № 3. – P. 527–547.*
6. *John Paul II. The Original Unity of Man and Woman: Catechesis of the Book of Genesis (General Audiences, 1979–1980) / John Paul II. – Boston: Saint Paul Books and Media, 1981. – 184 p.*
7. *Mayhew R. The Female in Aristotle's Biology. Reason or Rationalization / Robert Mayhew. – Chicago: University of Chicago Press, 2004. – 128 p.*
8. *Nolan M. Do women have souls? The story of three myths. – [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://www.churchinhistory.org/pages/booklets/women-souls.pdf>. – Перевірено: 04.08.2017.*

9. Nolan M. The Aristotelian background to Aquinas denial that “Woman is a defective man” / Michael Nolan // *The Thomist*. – 2000. – V. 64. – № 1. – P. 21–69.

10. Reuther R. Sexism and God-Talks: Toward a Feminine Theology / Rosemary Radford Ruether. – Boston: Beacon Press, 1983. – 312 p.

11. *Thomas de Aquino*. Commentum in quartum librum Sententiarum magistri Petri Lombardi / Sancti Thomae Aquinati Doctoris angelici divi Opera omnia. V. 7/2. – Parma: Typis Petri Fiaccadori, 1858. – 1335 p.

12. *Thomas de Aquino*. Quaestiones disputatae de veritate. Quaestiones 8-20 / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – R.: Ad Sanctae Sabinae, 1972. – T. 22/2. – 375 p.

13. *Thomas de Aquino*. Summa contra gentiles et Summo pontifici Benedicto XV, dedicata cum commentariis Francisci de Sylvestris Ferrariensis. Prima et secunda partis Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma : Typis Riccardi Garroni, 1918. –T. 13.– 67*+602 p.

14. *Thomas de Aquino*. Summa theologiae cum commentariis Thomae de Vio Caietani. Prima pars / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma : ex typographia Polyglotta, 1888. –T. 4. – 509 p.

15. *Beauvoir S. Druga stat’ / Simona de Beauvoir; [per. N. Vorobyova, P. Vorobyov, Y. Sobko]: v 2 tomakh. – T. 1. – K.: «Osnovy», 1994. – 390 s.*

Sakovska O. Yu.

THOMAS AQUINAS ON WOMAN NATURE: TEACHING AND MODERN INTERPRETATIONS

The aim of the article is in defining of Thomas Aquinas’ use of «defective man» and «incomplete nature» expressions towards women as well as of forthcoming interpretations of Aquinas’ teaching on females in works of Catholic philosophy adherents through their efforts to bring into one line the modern tendencies and contradicting philosophical tradition. By means of Aquinas’ original texts analysis it appeared to be possible to define that Aquinas attributed «defective man» expression to the other philosophers (mainly, when he interprets the teaching of Aristotle), but on his own he avoids using such radical phrasings. Moreover, Aquinas uses the thesis about woman’s generation from the man’s rib not to justify the woman’s remoteness from the Image of God, but to describe the necessity of making a connection between woman and man stronger. Therefore, as the result of suchlike generation, man and woman are able to feel the unity and responsibility for each other. This situation is rather contrary to the animal world, where male and female generated apart without each other, cannot feel any link, meaning not able to show social behavior.

In accordance with Aquinas’ teaching, man and woman are similar from the substantial perspective, but the difference is hidden in contingent aspects, which are defined during the process of bodily generation. This means, that actual difference between sexes lies only in material part, whereas through having intellectual soul, a woman is totally equal to a man. Moreover, the significant reason of generation

of a woman body can be even specific move of heavenly bodies or just an accident, which proves that definition of a role and aim of each person varies not from the perspectives of essential core, but through accidental and contingent features of body.

As for modern Thomism, it is oriented on apology of Aquinas' position. Some adherents (i. e. J. Hartel) tend to attribute to St. Thomas so called «integral feminism», the main idea of which is that a woman according to her nature recognizes her role, which mostly corresponds to the role of a man, – it is in humanization of the world. However, this position doesn't make a man and a woman equal in their rights, since it doesn't reflect a problem, which feminism tries to combat. One more approach, which exists in Catholic philosophy, tends to prove the equality of a man and a woman specifically from the point of view of their social roles. Basically, this approach is popular among representatives of personalistic and phenomenological Thomism (specifically, K. Wojtyla and K. Edman). The article also provides a reader with translation of Thomas Aquinas' works into Ukrainian.

Key words: *Thomas Aquinas, neothomism, matter, active powers of nature, passive powers of nature, agent, feminism, integral feminism.*

Надійшла до редакції 11.09.2018 р.

УДК 159. 947. 2 : 94 (470+571) «XIX»
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535638>
orcid.org/0000-0002-4635-4643
orcid.org/0000-0002-4314-8676
orcid.org/0000-0003-1862-36-39

Сергій Шейко, Олена Колодій, Алла Ільченко

ШЕЙКО Сергій Володимирович – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавської державної аграрної академії. Сфера наукових інтересів – історія української та російської філософії, філософія науки та освіти.

КОЛОДІЙ Олена Сергіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавської державної аграрної академії. Сфера наукових інтересів – історія української педагогічної думки, теорія та методика виховання.

ІЛЬЧЕНКО Алла Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавської державної аграрної академії. Сфера наукових інтересів – історія світової педагогіки, актуальні питання спеціальної освіти.

ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ СВОБОДИ ВОЛІ ЛЮДИНИ В РОСІЙСЬКОМУ ЗАХІДНИЦТВІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовані філософсько-історичні основи інтерпретації свободи волі людини в російському західництві середини XIX ст., зокрема, у творчості К. Кавеліна, С. Соловійова та Б. Чічеріна. Розкривається спроба представників ліберально-цієнтичного напрямку пов'язати вирішення проблеми свободи волі з духовно-практичними проявами окремої особистості в історичному розвитку. Лише моральний розвиток вільної особистості стає підґрунтям для глибокого освоєння об'єктивного руху історичного процесу.

Головним для філософського осмислення історичного пізнання у творчості К. Кавеліна є проблема визначення загального закону історичного розвитку. Філософ-західник виступив із критикою однобічності методології емпіризму та апіоризму в історичному пізнанні. Емпіричне в філософії історії в якості готового

© С. В. Шейко, О. С. Колодій, А. М. Ільченко, 2018

результату дає мертві факти, що мають характер зовнішності та випадковості. Априоризм в історії виражає осягнення подій та явищ винятково за допомогою абстрактних раціоналістичних форм, що не розкривають об'єктивну сутність історичних істин. Важливим моментом історичного пізнання є взаємодія принципу об'єктивного розвитку з суб'єктивним процесом історичного життя, свободою волі особистості в філософії історії.

Методологія осягнення сутності свободи волі вимагає цілісного знання – органічного взаємозв'язку емпіричного, раціонального та інтуїтивного. Філософсько-історичні пошуки представників ліберально-сцієнтичного напрямку дали могутній поштовх для становлення системного дослідження основоположних проблем у російській філософії XIX ст.

***Ключові слова:** західництво, слов'янофільство, свобода волі, свобода вибору, необхідність, творча особистість, науковий історизм, особистісний початок, гідність людини, цілісність пізнання.*

Актуальність теми. У ліберально-сцієнтичному напрямку російської філософії середини XIX ст. проблеми теоретичного обґрунтування історичного розвитку, співвідношення свободи волі особистості та природної необхідності, взаємодія чуттєвого, раціонального та релігійного моментів у процесі пізнання знаходяться на першому плані. Вирішення цих проблем філософами-західниками мають свою особливість, якісно відрізняються від слов'янофільського їх тлумачення. У філософії історії К. Кавеліна виявляються спроби самостійного критичного осмислення історичного шляху розвитку Росії, ставлення до її минулого та сьогодення. На думку філософа, в історичному пізнанні відсутній цілісний підхід, тому відповідні погляди і переконання виводились не з дійсної історії, а були запозичені цілком від інших народів, синтез минулого з теперішнім відсутній, хід історії суперечить дійсним фактам. У цьому К. Кавелін вбачає основні недоліки в теоретичному тлумаченні історії.

Метою статті є розкриття основних положень західницького визначення філософії історії, насамперед, ідеалу вільної і моральної особистості, тоді як в основі слов'янофільських уявлень історичного процесу знаходиться общинний соборний початок. За твердженням філософа-західника в общині панує «абсолютний закон, родова норма особистості. Община в цьому значенні була сутністю, внутрішньою основою слов'янського племені» [4, с. 69]. Особистість складає необхідну умову вільного, духовного розвитку. Заслуга К. Кавеліна перед російською історичною думкою полягає в тому, що він, долаючи обмеженість слов'янофільської концепції, вперше ставить в центр істо-

ричного пізнання людську особистість, обґрунтовує закономірності її становлення.

Філософ-західник вважав, що в Росії особистісний початок проявився пізніше, ніж у Західній Європі, в результаті розпаду родового побуту, зміцнення побуту сімейного. Величезний вплив на формування духовності особистості справило прийняття християнства в Київській Русі. Для всіх народів християнського світу одна мета – «безумовне визнання гідності людини і всебічний її розвиток». Згідно з твердженням К. Кавеліна, відмінність між язичеськими і християнськими народами полягає в розрізненні між «природними» і «духовними» формами їх розвитку. Первісний, родовий побут створила «природа», в той час як думка, дух ще не були самостійними, а існували в її лоні. Реалізація християнського ідеалу вільної і моральної особистості утворює новий напрямок і мету історичного розвитку – перехід до духовної форми соціального життя. Такий цілком «новий погляд на людину повинен був вивести її із нікчемності, звільнити з-під іґа природи і зовнішнього світу. Із визначеної людина стала визначаючою, із раба природи та обставин їх володарем, через істину, вона стала першою і головною» [3, с. 20]. Це стало можливим лише тоді, коли внутрішній духовний світ одержав «панування» над зовнішнім природним, фізичним світом.

Порівнюючи розвиток західноєвропейських та слов'янських племен, К. Кавелін відзначає, що германці першими прониклися глибоким почуттям особистості. Слов'янські народи представляють якісно нове явище. Общинний побут та стосунки, що витікають із нього, не могли виховати в них «почуття осібності, зосередженості, які примушують людину проводити межу між собою та іншими і завжди відрізняти себе від інших» [3, с. 22]. Та все ж у слов'ян та германців існувала одна мета, безумовне визнання гідності людини та всебічний її розвиток, а різниця – у шляхах та засобах досягнення цієї мети. Слов'янські народи пройшли через общинний, потім родовий сімейний побут, у результаті виникли «зародки держави» та початки особистості.

Таким чином, думка про внутрішню детермінацію суспільства – одне з найважливіших філософсько-методологічних положень кавелінського розуміння історії. Для нього внутрішня історія народу не еkleктична суміш бездумних, нічим не пов'язаних фактів. Історія являє собою «стрункий, органічний, розумний розвиток» суспільного життя, «завжди єдиного та самостійного». Проте, спочатку перемога особистісного була лише утвердженням «форми, позбавленої змісту». Перша спроба становлення самостійної особистості була здійснена, як вважає К. Кавелін, при цареві Іванові IV, друга – при Петрі I. Першою особистістю у російській історії, яка наважилася поставити себе у не-

залежне становище, був Петро I. У його образі особистість на російському ґрунті «вступила у свої безумовні права, відмовилася від безпосередніх, природних, винятково національних визначень, перемогла їх та підкорила собі» [3, с.59].

Цікаво, що слов'янофіл О. Хом'яков у статті «Про старе та нове» давав Петру I іншу характеристику: «сумно подумати, що той, хто так швидко зрозумів смисл держави, хто підкорив цілком їй свою особистість, так як і особистості своїх підданих, не згадав у той же час, що там лише сила, де любов, а любов лише там, де особиста свобода» [13, с. 469]. Грубість та матеріальність – це те, що притаманне окремії особі, а духовність та істинна свобода належать соборності народу і Божій церкві.

Остання мета розвитку людського суспільства – це глибоке, внутрішнє примирення окремих особистостей. Людина здатна, на думку К. Кавеліна, досягти свого морального ідеалу лише в суспільстві, але зародження індивідуальності є «ґрунт для будь-якої свободи та будь-якого розвитку», без якого немислимий сам людський побут. Рух історичного пізнання у Росії – цілком протилежний західноєвропейському. Для останнього характерний розвиток індивідуального початку, який ледве пробуджується і під впливом європейської цивілізації, почав розвиватися. За припущенням філософа-західника, повинен настати такий час, коли «обидва зародки пересічуться в одній точці і тим вирівнюються». Лише створивши підґрунтя для морального розвитку вільної особистості, почнеться внутрішній глибоко духовний рух історичного процесу, який стане «джерелом і дзеркалом народної самосвідомості» [7, с. 168].

Важливим моментом у розвитку слов'янських народів є той факт, що в житті західної та південної Росії у віддалену старовину існували початки феодальних відносин, «рано виявляється поділ спадку», а літописи «повні високого драматичного інтересу, який указує на діяльне, розумове та моральне життя тамтешнього населення» [2, с. 177]. Все це, на думку К. Кавеліна, вказує на ознаки розвитку особистісного початку, особливо на теренах України. Зовсім інше становище панувало в Росії, де на першому плані стоїть община, яка являє собою початковий суспільний тип розвитку. Не розуміючи цього, нарікає філософ, не можна зрозуміти російської історії. За його передбаченням Росія дуже відстала у культурі від Європи тому, що її життєві процеси розпочалися із «азбуки», із найпершої сходинки осілого побуту не раніше XII ст.» [2, с. 200].

Для того, щоб осмислити «таємну» сутність історичного, необхідно створити послідовну теорію історичних подій. Вона повинна представити історію Росії як «організм, що розвивається, живе ціле»,

проникнуте одним духом, одними початками. Явища її повинні розумітися як різні вираження цих початків, обов'язково пов'язані між собою, послідовно витікаючи один із одного. Головною проблемою для філософського розуміння історичного пізнання у К. Кавеліна є осмислення загального закону історичного існування та розвитку. Історичне пізнання, у свою чергу, передбачає цілий ряд опосередкованих ланок у його русі до об'єктивної істини, причому, як на шляху емпіричного узагальнення одержаних фактичних даних, так і на шляху відбору вихідних абстракцій при побудові наукової філософської теорії. Усвідомлення такого становища в історичній науці призводить ученого до методологічної рефлексії – до прагнення з'ясувати філософські основи та передумови власної дослідницької діяльності.

Філософ-західник виступив із критикою методології емпіризму та апіоризму в історичному пізнанні. Емпірична історіографія дає в якості результату зібрання мертвих фактів, що мають характер зовнішності та випадковості. Апіоризм в історії виражає осягнення подій та явищ винятково за допомогою раціоналістичних засобів і прийомів, що, в свою чергу, не розкриває внутрішню сутність історичних істин. Як заявляє К. Кавелін: «Коли історик намагається «конструювати» образи та обставини, він лише себе та інших вводить в оману, тому ця історія не є розкриттям алгебраїчної формули» [2, с. 236]. На його думку, необхідно поєднати в «одне гармонійне ціле душу і життя», що стане основою глибокого вивчення самих себе у сьогоденні та минулому. Можна із упевненістю констатувати, що К. Кавелін стояв у джерел методології наукового історизму. Теорія стала необхідністю для історії слов'янських народів. Під теорією мислитель розуміє визначення законів, за якими «предмет живе та змінюється». Теорія – це внутрішнє відновлення процесу розвитку, що має форму закону. Наукове пізнання історичного поєднує історичні факти та загальні закономірності, що утворюють цілісність. Головним для К. Кавеліна в історичному пізнанні є принцип розвитку і взаємодії, а також синтетична цілісність, єдність теорії і конкретного життя.

Досліджуючи філософсько-історичну проблематику К. Кавеліна, варто відзначити, що для нього центральним питанням є осмислення діалектичної залежності загального ходу історичного розвитку та місця в ньому окремої особистості, яка поступово набуває основ моральності – гідність, свободу та незалежність. Сучасний дослідник історії російської філософії П. Шкурінов таким чином оцінює філософські пошуки мислителя: «Суспільство розглядалось ним як продукт історії» в їх становленні – сім'я, рід, держава – три ступені цього розвитку. Російська історія – частина всесвітньої історії. «Одиничне і загальне

пов'язувалось К. Кавелінім за допомогою категорії «єдине». Ідеальна форма державності – та, котра забезпечує «єдність» особистості та суспільства, а також особистості та держави». Він розвивав тезу «про визначальну роль християнства у всесвітній та російській історії» [14, с. 115–117]. Варто також додати те, що розроблена ним теорія історичного процесу стала вихідною методологічною настановою для основ його гносеології, а саме, визначальної проблеми співвідношення свободи волі людини та необхідності.

Визначаючи внутрішню сутність історичного, потрібно, на думку К. Кавеліна, правильно застосовувати філософські конструкції, з цією метою потрібно належно зрозуміти домінуючі в його час філософські напрямки, їх дійсний зміст, їхні сильні та слабкі місця – це «питання, вирішенням яких ми повинні будемо почати незвичну нам роботу філософського мислення» [8, с. 292]. Критично оцінюючи західноєвропейські філософські концепції, російський мислитель доводив, що, як матеріалістичний, так й ідеологічний світогляди підпорядковані «закону фатального зв'язку умов та їхніх неминучих наслідків», тому в них самотійна і самодіяльна особистість «заперечується в самому принципі». Кінцевим розвитком протилежних філософських доктрин є «чистий фаталізм», що заперечує діяльну, творчу сторону людського існування.

За ідеалістичної концепції «джерелом діяльності, творчості» є не конкретна дійсна людина, а самотійна «метафізична» сутність. Проте, ідеалізм «не заперечує самотійності та самодіяльності окремої, індивідуальної особи», метафізична сутність включає її в себе. К. Кавеліна не задовольняє жодний із двох основних філософських світоглядів, оскільки перший заперечує самодіяльність, а другий можливість об'єктивного наукового вивчення духовних явищ. Вимогою часу, на його думку, стає розвиток вільної, високоморальної особистості – основи будь-якого людського існування. До цього часу, скаржитись філософ, «світоглядні позиції знаходяться в «волаючому протиріччі з цією нагальною проблемою». У Західній Європі теорія і тактика, системи і нагальні потреби складають тісну єдність. Тому «особиста незалежність, особиста свобода... завжди були вихідною точкою та ідеалом у Європі» [5, с. 309–310]. Некритичне сприйняття європейських теоретичних побудов і спостережень призводить лише до уяви про те, що «ми немовби маємо перед собою чисту, без домішок наукову істину, всезагальну, об'єктивну і незмінну, і тим паралізуємо власну діяльність в самому зародку, перш ніж вона встигла початися» [5, с. 316–319]. Потрібно розробити теорію особистої самодіяльності та свободи волі людини.

Важливим внеском К. Кавеліна в розробку теорії пізнання є принцип розвитку та положення про активність суб'єкта по відношенню до оточуючого світу. Філософ виділяє переважно емпіричний та теоретичний рівні пізнання, однак не заперечує значення релігійної віри в пізнавальній діяльності, оскільки наука у своїх висновках не бездоганна, вона не в повній мірі задовольняє пізнавальний інтерес, а «залишає якісь душевні потреби без пояснень і відповідей». Незважаючи на це, визначальними формами пізнання залишаються «досвідченість» і теоретичні знання.

Особистісний фактор у процесі розвитку наукових знань все більшою мірою виявляє себе. Звернення людини до себе, «занурення її у свій внутрішній світ, у протилежність зовнішньому, формується не на перших, а на останніх, заключних ступенях розвитку» [6, с. 516]. Поза людиною поняття і узагальнення не мають ніякої об'єктивної реальності. За твердженням К. Кавеліна, саме І. Кант «зрозумів необхідність зберегти у філософії початки особистості». Разом із тим російському філософу неприйнятний принцип західноєвропейського індивідуалізму, відправною точкою повинна бути не одинична людина, а «людське суспільство, в якому вона тільки й може жити та розвиватись». «Світ знань і науки», пише К. Кавелін, відкрився перед нею «тільки дякуючи узагальненням, які стали можливими лише дякуючи спілкуванню її з іншими людьми, лише в спілкуванні людей між собою могли зародитися поняття та ідеї, які довго вважались винятковим витвором одиничного, індивідуального людського розуму» [6, с. 530].

К. Кавелін не задоволений суто раціоналістичною теорією пізнання, оскільки загальні схеми, закони та формули самі собою не здатні діяти, творити, «жити може лише» людська особистість. Аналізуючи співвідношення наукового пізнання і релігійної віри, філософ доводив, що «німецька наука, діячі Реформації і протестантизму, які взяли в свої руки тлумачення християнства, не могли поглянути на нього інакше, ніж як на предмет мислення і знань, як на систему теоретичних істин. Логічні знання були останнім словом людської мудрості, і цей масштаб був застосований до християнства» [1, с. 356]. Таким чином, протестантський, беззмістовний раціоналізм знищує вільну діяльність людської особистості. Він намагається виявити достатні основи, щоб дозволити зняти протиставлення науки та віри. Головне завдання Нового часу – відкрити наукові підвалини «євангелістських істин», формулювати їх за строгими правилами наукового знання. Сучасна К. Кавеліну західноєвропейська філософія не створила теорії самодостатньої діяльності та свободи волі.

Основні помилки сучасної філософської думки полягають у хибному змішуванні загальних, абстрактних законів, що «складають необ-

хідну передумову всього існуючого, з умовами особистого, індивідуального життя» [9, с. 480]. Все, що здійснюється в межах гіпотетичного допущення називається необхідністю. Необхідність, як філософська категорія в нинішніх філософських побудовах протиставляється свободі волі людини. За твердженням К. Кавеліна, протиставлення свободи необхідності належить винятково до «особистого, індивідуального життя», а для загального, абстрактного мислення цієї різниці зовсім не існує. Нескінченна суперечка про свободу волі полягає в еkleктичному змішуванні загального та індивідуального. «В абстрактному розумінні свободи волі немає і ніяка аргументація у світі не може її довести. Той, хто із загальної точки зору відкидає свободу волі, не в змозі заперечувати її у своїй особистій діяльності, де вона щохвилини про себе нагадує» [9, с. 482], – підсумовує К. Кавелін.

Таким чином, свобода волі існує реально в кожній окремо взятій людині в якості морального принципу, але пояснити її раціоналістично не можливо, оскільки загальні логічні закони «несуть щось самотійне, поза нами існуюче», а «живуть і вмирають разом із людиною». Соціальне життя людини не здійснюється згідно із загальними раціональними схемами і формулами та ніколи не буде з «ними співпадати», – стверджує мислитель. К. Кавелін досадує на таке становище в філософії, коли особистість із її моральними принципами свободи волі у «власній свідомості знеособлена». Раціоналізм перебільшує значення загального, абстрактного знання і зневажає індивідуальне. У наш час відчуваємо всі наслідки виняткового, безроздільного панування абстрактної думки над живою особистістю. Лише такі нераціональні принципи як віра, надія, почуття добра та зла, «упевненість, що є свобода волі, свобода вибору, нарешті, любов» – складають необхідні передумови «нашого особистого існування» [9, с. 486–487].

Підсумовуючи дослідження основних проблем філософії історії К. Кавеліна, можна відзначити, що мислитель зайнятий пошуком свого власного шляху у вирішенні таких важливих завдань як свобода волі людини та необхідність, місце та роль особистості в історичному процесі. Його не задовольняють відомі йому попередні філософські системи, він критично підходить до оцінки емпіричного, раціоналістичного, позитивістського напрямків у гносеології XIX ст. Головне для К. Кавеліна – це пошук всеосяжних істин заснованих на діалектичній єдності загального та особистісного, свободи та необхідності, внутрішнього та зовнішнього, науки та релігійної віри. На наш погляд, філософ-західник прямує у розробці та вирішенні названих проблем якісно відмінним шляхом від слов'янофілів, та все ж він досить часто уподібнюється слов'янофільській постановці та рішенням основоположних

філософських питань, зокрема, пошуком цілісного освоєння світу, в якому визначальними моментами пізнання є емпіричне, раціональне та нераціональне. У той же час можна констатувати той факт, що К. Кавеліну, як і його ідеологічним противникам-слов'янофілам, не вдалося створити єдиної філософської системи, а лише власне трактування окремих філософсько-історичних положень. Проте, його філософські ідеї становлять важливу теоретичну передумову для подальшого розвитку вітчизняної філософії XIX ст.

Серед відомих прихильників ліберально-сцієнтичного напрямку в Росії середини XIX ст. можна назвати видатного історика С. Соловйова та історика-правознавця Б. Чічеріна. С. Соловйов мав універсальні історичні знання, його XXIX-томна «Історія Росії з давніх часів», на думку сучасного дослідника російської філософії історії М. Кісселя, є одним із «монументальних досягнень історичного синтезу у світовій історичній науці XIX ст.» [11, с. 430].

У філософсько-історичних дослідженнях С. Соловйов виділяє загальні, необхідні закономірності історичного розвитку та особливі якості, які характеризують історичну «поведінку» народу у різних конкретних ситуаціях. Особливе в історичному процесі складає основу для формування внутрішнього, суб'єктивного, вільного вибору у суспільному житті, націй і народів. В історичному пізнанні С. Соловйов виявив два протилежні моменти – об'єктивний та суб'єктивний, що визначають діяльність та існування соціальних утворень. Крім спільних закономірностей історик повинен пізнати особливості «духу» свого народу. Історія першочергово являла собою науку народного самопізнання. «Найкращий спосіб для народу пізнати самого себе це пізнати інші народи і порівняти себе з ними» [12, с. 76]. Історія, що об'єднує історію всіх народів, стає «наукою самопізнання» для цілого людства.

Попередні недоліки історичного аналізу, відповідно до поглядів С.Соловйова, полягають у перебільшенні значення впливу природи на людину, а також у спробах теоретичного конструювання реальної історичної дійсності. Важливо в науковому пізнанні уникати однобічностей та абсолютизації окремих історичних уявлень, а слід всебічно розглядати предмет дослідження. Неприйнятними для історика є гегелівські раціонально-спекулятивні філософсько-історичні побудови. У С. Соловйова історична наука ґрунтується на визначенні закономірностей, а у Г. Гегеля – на безумовному пануванні абсолютного розуму, всезагальної ідеї. Про це свідчить виділення основних періодів у розвитку історії російським мислителем. Першому етапу розвитку народів відповідають початкові форми історичної свідомості, другий етап – античність – це «власне історія», третій етап – утвердження

християнського погляду на історію це епоха середніх віків, четвертий – це філософія історії Нового часу, і нарешті, п'ятий етап починається із середини XIX ст., йому відповідає «наука історії».

Крім загальних закономірностей в історичному пізнанні, історик виділяє існування особистісного світу, називаючи його внутрішнім або духовним. Основні труднощі виникають саме тоді, коли вчений намагається виявити внутрішню сутність людини. Ця сутність – свобода вибору – «таємниця». Вона саме і складає особливий інтерес пізнання історика. У цьому відношенні він близький до свого попередника історика М. Карамзіна, який вважав, що «для істоти моральної немає блага без волі, але цю волю дає не Володар, не Парламент, а кожен із нас самому собі із допомогою Божою. Свободу ми повинні завоювати у своєму серці миром совісті та довіри до провидіння» [10, с. 161].

Подібну позицію у визначенні загальних закономірностей історичного розвитку та місця вільної особистості має одностудець С. Соловйова – Б. Чічерін. Ідеалом для нього є людина здатна до самостійної та самосвідомої діяльності. В історії надзвичайно багато описового та художнього елемента, але наукове значення зароджується лише в сучасний для нього час, у середині XIX ст. При аналізі суспільного життя необхідно відкинути все поверхнєве, зовнішнє, випадкове, а звернути увагу на вивчення внутрішніх закономірностей історичного процесу. Людський розум виступає в історії не лише в якості об'єктивного моменту, але і як суб'єктивний, ідеальний фактор історичного розвитку. У філософії історії Б. Чічеріна чітко представлена діалектика об'єктивного та суб'єктивного. Характерними рисами нової епохи повинні стати процес централізації всього суспільного життя та процес лібералізації державного життя аж до самого «всезагального єднання», де вільний розвиток особистості буде визначатися рівнем загальної свободи та моральності суспільства.

Висновки. Таким чином, у ліберально-сцієнтичному напрямку особистість знаходиться на першому плані, всі зусилля цієї філософської доктрини спрямовані на пошук наукового тлумачення органічного зв'язку загальних закономірностей історичного процесу та окремих їхніх проявів, співвідношення необхідності та свободи волі конкретного індивіда. З цією метою глибоко простежуються можливості матеріалістичного та релігійно-ідеалістичного світоглядів, які самі по собі не здатні досягти наукової істини, а лише їх цілісна єдність створює можливість для пізнання єдиної, всіх задовольняючої істини ідеалу. Ідеал це вищий синтез, у якому поєднуються результати спостережень, досліджень та служить основою для діяльності особистості.

Підсумовуючи процес становлення основ синтетичної теорії пізнання, концепції діалектичного взаємозв'язку свободи та необхідності у російській філософській думці середини XIX ст., можна з упевненістю констатувати, що вихідними методологічними її початками були філософсько-історичні пошуки К. Кавеліна та А. Хом'якова. Основними питаннями, які об'єднують західників та слов'янофілів – це пошук істинних законів історичного розвитку, залежність теоретичної, логіко-гносеологічної проблематики від морально-практичної, вивчення свободи волі у всезагальному її вияві – соборності та в індивідуальному плані – в окремо взятій особистості. Методологія осягнення суті свободи волі як такої вимагає цілісного знання – органічного зв'язку емпіричного, раціонально-теоретичного та інтуїтивно-релігійного пізнання. У цьому відношенні, як у західників, так і у слов'янофілів простежується характерна залежність у розв'язанні питання про суть свободи та необхідності від можливості створення цілісної, синтетичної теорії пізнання.

Проте, як слов'янофіли, так і представники ліберально-сцієнтичного напрямку не в змозі були дати цілісного рішення філософсько-історичних проблем, вони не змогли науково вирішити злободенні проблеми буття людини. К. Кавелін справедливо констатував той факт, що для західницької лінії «європейська програма виявилася не виконаною на російському ґрунті», а слов'янофільська такою, що «не охоплює всі сторони та прагнення російського життя» [1, С. 363]. У той же час філософські пошуки західників і слов'янофілів дали могутній поштовх для становлення системного дослідження основоположних проблем у російській філософії другої половини XIX ст.

Література

1. *Кавелін К.Д.* Московские славянофилы сороковых годов / К. Кавелін // Наш умственный строй / – М. : «Правда», 1989. – С. 336–366.
2. *Кавелін К.Д.* Мысли и заметки о русской истории / К. Кавелін // Наш умственный строй. – М. : «Правда», 1989. – С. 171–255.
3. *Кавелін К.Д.* Взгляд на юридический быт древней России / К. Кавелін // Наш умственный строй. М. : «Правда», 1989. – С. 11–67.
4. *Кавелін К.Д.* Ответ москвитянину / К. Кавелін // Наш умственный строй. М. : «Правда», 1989. – С. 68–94.
5. *Кавелін К.Д.* Наш умственный строй / К. Кавелін // Наш умственный строй. М. : «Правда», 1989. – С. 307–319.
6. *Кавелін К.Д.* Злобы дня / К. Кавелін // Наш умственный строй. М. : «Правда», 1989. – С. 489–540.
7. *Кавелін К.Д.* Краткий взгляд на русскую историю / К. Кавелін // Наш умственный строй. М. : «Правда», 1989. – С. 158–170.

8. *Кавелин К.Д.* Философия и наука в Европе и у нас / К. Кавелин // Наш умственный строй. М. : «Правда», 1989. – С. 278–292.

9. *Кавелин К.Д.* Мефистофель Антокольского / К. Кавелин // Наш умственный строй. М. : «Правда», 1989. – С. 476–488.

10. *Карамзин Н.М.* Избранные статьи и письма / Н.М. Карамзин. Москва : Современник, 1982. – 350 с.

11. *Киссель М.А.* Диалектические мотивы в немарксистской философии науки XX века / М. Киссель // Критика немарксистских концепций диалектики XX века. – М. : МГУ, 1988. – 540 с.

12. *Соловьев С.М.* Наблюдения над исторической жизнью народов: очерк / С.М. Соловьев. – 1868. – 126 с.

13. *Хомяков А.С.* О старом и новом / А.С. Хомяков // Соч. в 2-х томах. – Т. 1., Работы по историософии. М. : «Медиум», 1994. – С. 456–470.

14. *Шкуринов П.С.* Позитивизм в России XIX века / П.С. Шкуринов. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 416 с.

1. Kavelin K.D. Moskovskie slavânofily sorokovyh godov / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj / – М. : «Pravda», 1989. – S. 336–366.

2. Kavelin K.D. Mysli i zametki o russkoj istorii / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj. – М. : «Pravda», 1989. – S. 171–255.

3. Kavelin K.D. Vzglâd na ūridičeskij byt drevnej Rossii / K. Kavelin // Naš umstvenn'ij stroj. М. : «Pravda», 1989. – S. 11–67.

4. Kavelin K.D. Otvet moskvitâninu / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj. М. : «Pravda», 1989. – S. 68–94.

5. Kavelin K.D. Naš umstvennyj stroj / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj. М. : «Pravda», 1989. – S. 307–319.

6. Kavelin K.D. Zloby dnâ / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj. М. : «Pravda», 1989. – S. 489–540.

7. Kavelin K.D. Kratkij vglâd na russkuû istoriû / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj. М. : «Pravda», 1989. – S. 158–170.

8. Kavelin K.D. Filosofîa i nauka v Evrope i u nas / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj. М. : «Pravda», 1989. – S. 278–292.

9. Kavelin K.D. Mefistofel' Antokol'skogo / K. Kavelin // Naš umstvennyj stroj. М. : «Pravda», 1989. – S. 476–488.

10. Karamzin N.M. Izbrannye stat'i i pis'ma / N.M. Karamzin. Moskva : Sovremennik, 1982. – 350 с.

11. Kissel' M.A. Dialektičeskije motivy v nemarksistskoj filosofii nauki HH veka / M. Kissel' // Kritika nemarksistskikh koncepcij dialektiki HH veka. – М. : MGU, 1988. – 540 с.

12. Solov'ev S.M. Nablûdeniâ nad istoričeskoj žizn'û narodov: očerk / S.M. Solov'ev. – 1868. – 126 с.

13. Homâkov A.S. O starom i novom / A.S. Homâkov // Soč. v 2-h tomah. – Т. 1., Raboty po istoriosofii. М. : «Medium», 1994. – S. 456–470.

14. Škurinov P.S. Pozitivizm v Rossii XIX veka / P.S. Škurinov. М. : Izd-vo Mosk. un-та, 1980. – 416 с.

Shejko S.V., Kolodiy O.S., Ilchenko A.M.

PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL FOUNDATIONS OF HUMAN'S FREE WILL IN RUSSIAN WESTERNISATION OF THE 19 CENTURY

The article deals with the philosophical and historical foundations of the interpretation of the human's will freedom in Russian westernization in the middle of the nineteenth century, in particular, in the works of K. Kavelin, S. Solovyov and B. Chicherin. An attempt of the representatives of the liberal-scientific direction to associate the solution of the 'free will' problem with the spiritual and practical manifestations of the individual in the historical development is unfold. Only the moral development of a free person becomes the basis for a deep mastering of the objective movement of the historical process.

The main issue for the philosophical comprehension of the historical knowledge in the works of K. Kavelin is the problem of defining the general law of the historical development. The philosopher –westernist criticized the one-sidedness of the methodology of empiricism and apriorism in the historical cognition. Empirical matter in the philosophy of the history as a finished result gives dead facts that have the external and random character. Apriorism in the history expresses the comprehension of events and phenomena exclusively through the abstract rationalistic forms that do not reveal the objective essence of the historical truths. An important point of the historical cognition is the interaction of the principle of the objective development with the subjective process of the historical life and with the individual will freedom the in the philosophy of the history.

The methodology of comprehension of the will freedom requires a holistic knowledge – the organic interconnection of empirical, rational and intuitive one. Philosophical and historical search of representatives of the liberal-scientific direction gave a powerful impetus to the establishment of a systematic study of fundamental problems in Russian philosophy of the nineteenth century.

Key words: *westernization, Slavophil's, freedom of will, freedom of choice, necessity, creative personality, scientific historicism, idea of history, community beginning, human dignity, integrity of cognition.*

Надійшла до редакції 6.10.2018 р.

УДК 130.2: 130.1

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535644>orcid.org/0000-0002-1058-0534**Ірина Зайнчківська**

ЗАЙНЧКІВСЬКА Ірина Петрівна – старший викладач кафедри соціології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сфера наукових інтересів – філософія культури, історія української філософії.

ФЕНОМЕН ДВОЄВІР'Я У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ І. ОГІЄНКА

В статті показано, що дослідження витоків, шляхів формування та своєрідності українського двовір'я у творчій спадщині І. Огієнка стало закономірним наслідком пошуку вченим шляхів збереження етнокультурної самобутності українців у ХХ ст., яка свідомо і цілеспрямовано руйнувалася під впливом радянської асиміляторської політики в межах етнічних земель, водночас занепадаючи в діаспорі у підсумку перманентної асиміляції українців у чужорідному середовищі. Ці процеси актуалізують вивчення І. Огієнком тих чинників, які сприяли формуванню та тематизації українського етнокультурного простору, водночас зумовлюючи його сепарацію на тлі світоглядно-ментальних особливостей спільноти. Інакше кажучи, звернення І. Огієнка до проблеми українського двовір'я зумовлене необхідністю збереження української етнокультурної самобутності, котра конструювалася найбільш свідомими верствами населення, проте зберігалася та транслювалася широкими народними масами. Показано, що двовір'я у творчій спадщині І. Огієнка постає тим світоглядним та культурним феноменом, який визначає не тільки духовну культуру народу, а й національну своєрідність його світоглядно-релігійних переконань та обрядової практики завдяки трансляції значимих елементів колективної пам'яті, тим самим зберігаючи етнокультурну самобутність народу.

Ключові слова: етнокультурна самобутність, колективна пам'ять, двовір'я, синкретизм, обрядова практика, народна віра.

Постановка проблеми. У сучасній зарубіжній та українській інтелектуальній думці спостерігається зростання цікавості до феномену традиційної культури. Ця інтенція великою мірою зумовлена глибокою культурною кризою, яка стала закономірним наслідком глобалізації та

© І. П. Зайнчківська, 2018

зумовленої нею кризою модерних форм ідентичності. Розмивання та плинність національної ідентичності зумовлює пошук нових, більш стабільних культурних та ціннісних орієнтирів, які дадуть можливість забезпечити орієнтацію людини хоча б на рівні буденного життя. Водночас із цим, в Україні та всьому світі наукова спільнота все більше уваги акцентує на вивченні тих чинників, які можуть стати концептуальною основою новітніх національних стратегій, що забезпечать світоглядну та культурну єдність населення національних держав, тим самим зберігши останні на політичній арені світу.

Розробка стратегій спрямованих забезпечити, чи, якщо бути більш точними, утримати, єдність національної ідентичності є одним із засадничих елементів сучасної культурної політики кожної держави. Власне саме це активізує діяльність суспільно-політичної думки спрямовану на розробку образу нації, представники котрої поділяють цілий спектр спільних вартостей та символів, спрямованих утвердити соціокультурний простір «Ми», тобто, ті, чия культура є унікальною і самотньою та істотно відрізняється від тієї, що поділяють «Вони». Інакше кажучи, конституювання національної ідентичності, особливо у кризові періоди, відбувається крізь призму протиставлення до «Іншого» – того, що, на наш власний погляд, загрожує існуванню нашої унікальності. Поміж тим, протиставлення «Ми» відмінні від «Вони» зазвичай не достатньо для легітимації певної соціальної і тим паче національної групи. Остання забезпечується спільним історичним минулим, спільною пам'яттю, соціальними та ритуальними практиками, які засвідчують історичний характер культурних вартостей та способу життя спільноти. Власне саме в цьому контексті, феномен двовір'я як елемент народної релігійності та традиційної культури привертає чималу увагу дослідників.

Слід зазначити, що конструювання спільної історичної пам'яті та культурних вартостей спільноти, зумовлює постійне переосмислення, а у випадку України, повернення у культурну скарбницю нації, теоретичних напрацювань тих мислителів, які присвятили своє життя висвітленню культурної унікальності спільноти. У випадках, коли розкривається культурна самотність та ментальна своєрідність українців, як етнокультурної та національної спільноти, далеко не останнє місце займає інтелектуальна спадщина І. Огієнка, який здійснив одну із перших спроб показати ментальну своєрідність українців крізь призму феномену двовір'я.

Ступінь наукової розробки проблеми. Повнота і ґрунтовність наукових розвідок І. Огієнка супроводжується чітко вираженим дефіцитом комплексних досліджень присвячених осмисленню та теоретичному узагальненню його наукової спадщини. Українські дослід-

ники зазвичай звертаються до спадщини І. Огієнка ситуативно та з огляду на власні теоретичні зацікавлення. Власне саме таким характером відзначаються праці О. Богомолець [1], яка на теоретичному тлі розвиненого І. Огієнком вчення про двоєвірний характер української релігійності, обґрунтовує своєрідність української домашньої ікони. Подібними інтенціями характеризуються й роботи Н. Кривди [2], котра на концептуальному тлі робіт І. Огієнка, доводить важливу роль української ікони в процесі етнотворення. Увагу І. Гояна [3] привертає опосередковано висвітлена у працях українського мислення гендерна проблематика, й передусім роль жінки в українській культурі, тоді як С. Сторожук [4, 5] акцентує увагу на розкритті І. Огієнком основних причин поразки української державності на початку ХХ ст. Натомість увагу В. Атаманчука [6] привернули антропологічні та гуманістичні виміри творчої спадщини І. Огієнка.

Дефіцит узагальнюючих праць присвячених творчій спадщині І. Огієнка, на наш погляд, став головною передумовою маргіналізації у сучасному інтелектуальному дискурсі запропонованого ним концепту двоєвір'я. В українському та зарубіжному сучасному інтелектуальному дискурсі, цей феномен розглядається переважно як елемент народного світобачення та народної релігійності, які не мали істотного значення в процесі формування гомогенного етнокультурного простору, а тому привертають увагу дослідників тільки як унікальні елементи «низової» культури. Інакше кажучи, двоєвір'я сьогодні тлумачиться тільки як пережиток традиційної культури, феномен, який визначав життя людей, однак сьогодні вже йде у забуття.

Поширеність вищенаведеної думки, на наш погляд, сформувалася під ідейним впливом етнографічних розвідок тих вчених, які у ХІХ–ХХ ст. присвятили чималу увагу феномену двовір'я. В даному контексті, передусім хотілося б згадати роботи Є. Анічкова [7], О. Афанасьєва [8], М. Гальковського [9], О. Потєбні [10], Б. Рибаківа [11] та багатьох інших дослідників, котрі розглядали двоєвір'я як пережиток міфологічної свідомості. Очевидно, що ґрунтовність розвідок усіх згаданих нами дослідників великою мірою визначала основні вектори вивчення феномену двоєвір'я не тільки у ХІХ–ХХ ст., а й сьогодні. Водночас із цим, викликає сумнів, що митрополит православної церкви, який вів активну політику українізації та сепарації церковного життя в Україні, вдався до ґрунтовно вивчення дохристиянських вірувань українців керуючись виключно академічним зацікавленням або ж показуючи його анахронізм. Більш вірогідним видається, що вивчення І. Огієнком залишків дохристиянської доби мало значно глибше коріння – воно було зумовлене гострою необхідністю вберегти від знищення етнокультур-

ну самотність українців. Інакше кажучи, на наш погляд, чільна увага І. Огієнка до своєрідності дохристиянських вірувань українського народу та зокрема феномену двоєвір'я стала спричинена потребою розкрити самотній характер української культури, тим самим закласти підвалини нової хвилі культурної сепарації українців.

З огляду на сказане, метою нашого дослідження постає висвітлення особливостей тлумачення та етнотворчого потенціалу феномену двоєвір'я у творчій спадщині І. Огієнка.

Основна частина. Зрозуміти та пояснити причини пильної уваги православного митрополита Іларіона (Івана Огієнка) до феномену двоєвір'я та дохристиянських вірувань українського народу чи оцінити значення зроблених мислителем теоретичних узагальнень, можна тільки у контексті інтелектуальних пошуків його часу. Як відомо, освіту І. Огієнко отримав у Київському університеті Святого Володимира, де навчався на історико-філологічному факультеті. Саме тут він долучається до роботи відомого в той час «Семінарію російської філології» професора В. Перетца, де й починає досліджувати давню українську мову та давнє українське письменство. Вочевидь саме під впливом ідей В. Перетца формувався та кристалізувався світогляд І. Огієнка. Як відомо, наукові інтереси В. Перетца стосувалися давньоруської літератури, водночас йому належить ряд досліджень з російської народної словесності, народної пісні, народного театру, приказок та прислів'їв тощо. Однією із центральних праць дослідника стали «Історико-літературні дослідження і матеріали. Т. 1. З історії російської пісні», опубліковані у Санкт-Петербурзі у 1900 році. В цій праці, В. Перетц досить категорично обґрунтовує думку про те, що простонародна усна поезія, залежить від «творчості більш культурних вищих класів». «Для народної пісні, – зауважує дослідник, – ми повинні шукати основ в старовинній російській штучній поезії», тільки це джерело і зможе розкрити «таємницю розвитку одного з найцікавіших літературних явищ» [12, с. 2.]. Таким джерелом, на думку Перетца, є південно-західна віршована література, що зародилася приблизно в половині XVI століття. Інакше кажучи, В. Перетц, не вважає фольклор самотнім культурним феноменом, творцем якого є народні маси. Навпаки, він намагається показати, що усна народна творчість є одним із чинників трансляції культурної пам'яті народу, й особливо тих цінностей, що продукувалися елітою і визначали життя суспільства на різних етапах його історичного розвитку.

Слід зауважити, що цікавість до давньоруської літератури, а як наслідок і до народної поезії у діяльності В. Перетца є логічним продовженням тих ідейних впливів, які домінували в інтелектуальному дискурсі Російської імперії у XIX ст. і визначили своєрідність зроблених

ним теоретичних узагальнень. Попри це, В. Перетц був самостійним і самодостатнім науковцем, який на основі власних наукових пошуків, зумів показати доцільність і можливість використання української мови у науковій діяльності. Так, ще працюючи у Санкт-Петербурзі, він розпочав друкувати свої роботи українською мовою [13, с. 72], приділяючи водночас чималу увагу вивченню своєрідності українського фольклору та історії української мови. На цьому концептуальному тлі, В. Перетц вже перебуваючи у Києві, у газеті «Київські відгуки» та часописі «Київська старовина», він опублікував статтю «Щодо питання про створення українських кафедр в університеті» [14, с. 45.], у якій доводив потребу у створенні кафедри української мови і діалектології на базі Київського університету. Це, за твердженням вченого, дасть можливість «закрити ті прогалини, які утворилися за багато років несправедливої зневаги вчених до української мови, якою говорять до 30 мільйонів народу» [15, с. 35].

На наш погляд, діяльність та погляди В. Перетца щодо необхідності запровадження української мови до наукового життєву та освіти загалом, відіграли непересічну роль у формуванні світоглядних, наукових та суспільно-політичних орієнтацій І. Огієнка. Зокрема, долучившись до діяльності започаткованого В. Перетцом семінарію, І. Огієнко. Разом з іншими студентами вивчає «питання історіографії літератури, археографії, палеографії, текстології, історії літератури Київської Русі, нової й новітньої літератури, методології та історії науки, поезики й теорії літератури, народної словесності, міфології, церковного й народного мистецтва» [16, с. 316]. Очевидно, саме ця діяльність і зумовлює інтерес молодого дослідника до проблем української мови, а згодом і релігійності. Так, у 1917 році І. Огієнко започатковує викладання курсу «Історії української мови» та стає одним із перших викладачів Київського університету, хто переходить на викладання українською мовою [17].

Далеко не останню роль у розвитку наукових пошуків І. Огієнка відіграла і його особиста участь у національно-визвольних змаганнях 1917-1920-го років. Зокрема, у 1919 році І. Огієнко був призначений міністром народної освіти і міністром віросповідань Української Народної Республіки. В якості міністра, він виступає активним поборником українізації освіти та виступає з ініціативою заснування Українського народного університету, урочисте відкриття якого відбулося у 1918 році. З цієї нагоди, тоді вже професор І. Огієнко розробив новий курс лекцій «Українська нова культура», який, на наш погляд, був спрямований показати самобутній характер українського соціокультурного простору та відмежувати його від загальноросійського соціокультурного середовища. Головним засобом реалізації цієї мети, могло стати тільки чіт-

ке усвідомлення власної культурної окремішності, яке забезпечувалося постановням гомогенного україномовного комунікативного простору. Його постановня реалізувалося завдяки розвитку освіти, українізація якої, на думку І. Огієнка, було одним із засадничих питань тогочасного державотворення і передусім Міністерства освіти. З цією метою, великим тиражем виходять навчальні посібники «Наглядна таблиця українського правопису» (1917), «Рідна мова в українській школі» (1918), а також «Українська граматика» (1918), автором яких став І. Огієнко [17].

Вочевидь до осмислення своєрідності народної віри та її ролі в процесі державотворення зумовило й усвідомлення І. Огієнком причин поразки української державності 1917-1920 рр. Так, у 1936 році у часописі «Наша культура» вчений розкриває основні віхи Визвольної боротьби українців та вказує, що головною причиною її невдачі були незрілість та провінційність тогочасного українського проводу, тісний ідейний зв'язок української інтелігенції з російською та відірваність української інтелігенції від народу [18, с. 4]. Поміж тим, однією з головних причин поразки української державності 1917-1920-го рр. на думку вченого, «було те, що початкова Українська Революція пішла без своєї Церкви, не звернула на неї належної уваги. Український народ, – продовжує з цього приводу свою думку вчений, – у своїй істоті дуже релігійний і міцно прив'язаний до православної Церкви. Нашу Церкву сильно хитали й не визнавали російські соціалістичні партії, а за ними ці ж партії українські» [18, с. 6].

Загалом немає підстав сумніватися в тому, що розглядаючи причини поразки української державності, І. Огієнко вважає, що більшість невдач останньої були зумовлені глибокою ідейною та культурною прірвою між тогочасною українською інтелігенцією та широкими народними масами. Власне саме тому, останні поклалися на «крайні комуністичні гасла», натомість ідеї демократичного націоналізму залишалися для них чужими й незрозумілими. Поміж тим, у 1936 році, тобто час коли побачили світ роздуми І. Огієнка щодо причин поразки української державності, перспективи комунізму вже повною мірою відчула не тільки українська інтелігенція, а й широкі народні маси. Не кращою видалася доля багатьох українців і за кордоном, що засвічує робота І. Огієнка «Книга нашого буття на чужині», опублікована у 1956 році. В цій роботі, вчений акцентує увагу на тому, що життя серед представників іншої культури, «веде до винародовлення, яке занапащує нас, як члена певної нації, якщо ми не противимося тому» [19, с. 7].

З огляду на зроблені зауваження, є всі підстави говорити про те, що зацікавлення І. Огієнка дохристиянськими віруваннями україн-

ського народу мало як теоретичні, так і практичні передумови. З одного боку, вже перебуваючи в еміграції, вчений чітко усвідомлює загрозу деетнізації українців не тільки за кордоном, а й у своїх етнічних землях. Адже, у час коли побачила світ робота мислителя «Дохристиянські вірування українського народу», на теренах СРСР і безпосередньо УРСР чітко і цілеспрямовано впроваджувалася стратегія «плавильного котла» спрямована на формування єдиного соціокультурного простору на теренах СРСР. Наше зауваження цілком суголосне висновкам І. Лисяка-Рудницького про те, що вже у 60-х рр. ХХ ст. «СРСР виглядає однорідним за своєю суттю явищем. Чужоземний мандрівник, який подорожує республіками Радянського Союзу, всюди знайде одну й ту саму суспільно-політичну систему, один і той самий тип установ, однаковий розклад занять у школі, ті самі пропагандистські гасла і дуже схожі умови життя. Відповідно до цього Радянський Союз справляє враження однорідної країни» [20, с. 457]. До подібних висновків прийшов й І. Дзюба, який акцентує увагу на тому, що після «гірких уроків історії» «світоглядом українця неподільно став соціалістичний світогляд, спільний із світоглядом десятків народів великої соціалістичної співдружності» [21].

Зауваження І. Лисяка-Рудницького, І. Дзюби та І. Огієнка наводять на думку про те, що він середини ХХ ст. українці потерпали від свідомого та стихійного етніциду, що й зумовлювало провідних тогочасних українських мислителів знову і знову звертатися до питань етнотворення. Не став виключенням й І. Огієнко. Для нього формування українського соціокультурного простору та розвиток української етнічної та національної самосвідомості стали справою життя. Він був активним учасником освітніх стратегій спрямованих на українізацію освіти, а з нею й усіх сфер соціокультурного буття українців на початку ХХ ст. Вже у зрілі роки вчений намагається віднайти ті світоглядно-духовні та культурні основи, які могли б стати дієвою стратегією збереження культурної та ментальної самобутності українського народу у складних соціокультурних умовах.

Етнокультурна самобутність кожного народу, на думку І. Огієнка, визначається своєрідністю народної віри, а тому головним засобом формування та збереження етнокультурної самобутності була і залишається Церква (або релігія). Поміж тим, вчений добре усвідомлював, що в історії українського народу церква (православна релігія) не завжди сприяла культурній сепарації, навпаки в українській історії були тривалі періоди, коли чужоземна влада засобами церкви знищувала етнокультурну самобутність українців. це, своєю чергою, наводило на думку, що українська церква, так само як і українська культура має зна-

чно глибші світоглядні витоки, які своїм коріння сягають ще дохристиянських часів і збереглися у своєрідності народної віри. «І хоч Церква осуджувала їх тисячі раз, дохристиянські вірування («поганство») ясно знати у всіх християнських землях ще й тепер, і скрізь вони живуть і активні». Як бачимо, І. Огієнко вважає, що християнізація світу відбулася не так глибоко, і зачепила світ тільки зовнішньо, тобто в обрядах. На цьому ідейному тлі, як доводить вчений постав своєрідний релігійний синкретизм, або двоєвір'я: «поєднання дохристиянської віри даного народу з Вірою Новою, Християнством» [22, с. 6], яке у підсумку своєму і визначило національну своєрідність українського православ'я та заклало основи культурної сепарації українців.

Звісно, експлікація двоєвір'я як духовної підоснови української культури не є новаторським досягненням І. Огієнка. Подібні інтенції були притаманні інтелектуальному дискурсу XIX – початку XX ст. й передусім представникам російської міфологічної школи, засновком якої став Ф. Буслаєв. Слід зауважити, що І. Огієнко не часто апелює до теоретичних здобутків цього відомого свого часу російського етнографа, що на наш погляд цілком закономірно. Адже, сформувавшись на ідейному тлі німецького романтизму братів Грімм, Ф. Буслаєв працює на відмінній концептуальній основі. Так, приміром, він заперечує націоналістичні орієнтації німецького романтизму, водночас розглядаючи фольклор та народну поезію, аз ними й народність, як застиглу архаїку. Інакше кажучи, Ф. Буслаєв не вбачає істотної різниці між народною ідеологією старої («епічної») пори й ідеологією сучасного селянства: двоєвір'я старовинного літописця, стародавнього співака билин він ототожнює з марновірством і віруваннями сучасних йому селян [23, с. 679].

Своєрідність концептуальних підвалин наукової діяльності Ф. Буслаєва, стала головною причиною вочевидь свідомої маргіналізації частини його наукових здобутків у творчій спадщині І. Огієнка. Водночас із цим у нас немає підстав навіть припускати, що український вчений не знав та не використовував зроблених Ф. Буслаєвим теоретичних узагальнень. Адже, саме він першим в російському імперському інтелектуальному дискурсі поставив питання про взаємовідносини народної поезії і церковних переказів, перший експлікував вчення про двоєвірний характер, на його погляд, давньої російської (на наш погляд, давньоруської) поезії та розкрив широку картину гонінь і переслідувань останньої владою і Церквою. Водночас із цим, Ф. Буслаєв був одним із перших в російському імперському інтелектуальному дискурсі, для кого питання ранньої міфології поставало не абстрактною академічною проблемою, а набувало важливого значення

для вирішення проблеми народності. Остання, на думку російського мислителя, визначалася передусім мовою та міфологією, які все моральне буття народу і його розвиток в цілому.

Попри те, що у своїй науковій спадщині І. Огієнко не часто апелює до теоретичних положень та висновків Ф. Буслаєва, ідеї останнього наскрізною ниткою пронизують усю творчу спадщину українського вченого. Адже, для нього, так само як і для Ф. Буслаєва, вивчення дохристиянських вірувань українського народу має чітко виражене практичне значення, котре виявляється в розкритті самотнього характеру духовної культури українського народу. Так само як Ф. Буслаєв, І. Огієнко розглядає дохристиянські вірування українського народу застосовуючи порівняльно-історичний метод. Зокрема, своєрідність дохристиянських вірувань українського народу, І. Огієнкорозкриває крізь призму компаративного аналізу з давньогрецькою та давньоримською міфологією. Так, приміром, характеризує роль та місце Перуна у слов'янській міфології, І. Огієнко акцентує увагу на його змістовій та функціональній паралелі з давньогрецьким Зевсом та давньоримським Юпітером [22, с. 98], тоді як слов'янські Рожаниці, як доводить І. Огієнко, мають ті ж самі функції, що й давньогрецькі Мойри та латинські Парки [22, с. 114]. Подібні змістові та функціональні паралелі з давньогрецькою міфологією прослідковує вчений і стосовно інших слов'янських богів.

Широке використання історико-порівняльного методу підводить І. Огієнка до висновку, що слов'янський народ «у своїх віруваннях багато одержав іще з доби індоєвропейської, коли жив більш-менш спільним життям зо всіма іншими народами». «Ще більше спільного, – розвиває далі свою думку вчений, – в первісній вірі народів слов'янських, і тому виділити з нього чисто українські вірування часто немає змоги» [22, с. 11]. Попри труднощі, які виникають в процесі дослідження давньої української міфології, а відтак і її впливу на розвиток українського світогляду, насамперед релігійного, І. Огієнко все ж цілком переконаний, що вивчення культурної самотності українців не можливе поза вивчення дохристиянських вірувань, які хоча й мали єдине індоєвропейське коріння, все ж істотно видозмінилися у різних соціокультурних середовищах. Зокрема, вчений акцентує увагу на свідченні Початкового літопису щодо істотних відмінностей у побуті та звичаях слов'янських народів, що, на його думку, зумовлювало постановня відмінностей народних вірувань [22, с. 17].

Підкреслюючи непересічне значення давніх міфологічних вірувань на розвиток етнокультурної самотності, І. Огієнко наголошує на тому, що дохристиянські «вірування були істотними для людини,

охоплювали все її життя, і такими позосталися й далі, і при Християнстві, загубивши тільки старих богів, та й то не всіх» [22, с. 16]. Власне саме з огляду на тотальний характер дохристиянських вірувань, вони zostалися жити до нашого часу у вигляді міфів, легенд та повір'їв, що пояснюють своєрідність довколишнього світу. Правомірність цих висновків, на думку дослідника, підтверджують легенди про вовкулаків та відьом, віра у ворожбитство та силу слова, яка реалізувалася у численних заклинаннях, закляттях та замовляннях на усі випадки життя [22, с. 180-196]. Поряд з вказаним, дохристиянські вірування слов'ян проявилися і в родинній обрядовості пов'язаній з перехідними періодами у житті людини та родини – народження, одруження, смерть тощо. Всі ці події, навіть після християнізації українських земель, супроводжувалися великою кількістю дохристиянських обрядів, які тривко зберігаються у народній обрядовій практиці. На користь свого твердження, І. Огієнко розкриває своєрідність весільної обрядової практики, що має чітко виражену дохристиянську основу [22, с. 214], не менш показовим, на думку вченого, є її народні вірування пов'язані зі смертю та народженням [22, с. 206-212, 234-260].

Загалом акцентуючи увагу на тому, що витоки культурної самобутності українського народу сягають дохристиянських часів, І. Огієнко тим самим висловлює цілком суголосну Ф. Буслаєву думку про те, що риси «народної фізіономії» закладені вже в далекій давнині. «У найбільш ранню епоху свого буття, – зауважує російський вчений, – народ має вже всі найголовніші моральні основи своєї національності в мові і міфології, які складаються в тісному зв'язку з поезією, правом, подіями і звичаями» [24, с. 1]. Власне саме цю думку розвиває І. Огієнко розкриваючи дохристиянську основу українського народного світогляду на відповідній йому обрядової практики, водночас наголошуючи на тих відмінностях, що існували у світогляді та практиці Південної та Північної Русі, закладаючи підвалини етнокультурної самобутності двох різних народів.

Попри ідейну спорідненість поглядів Ф. Буслаєва та І. Огієнка, вони мали й істотні ідейні відмінності. Зокрема, усупереч Ф. Буслаєву, для якого народний світогляд був цілком статичним, І. Огієнко чітко і послідовно розвиває історичний підхід, концептуальні витоки якого сягають своїм корінням творчої спадщини О. Афанасьєва. На відміну від Ф. Буслаєва, О. Афанасьєв в історії мови і поезії вбачає активну працю народної думки, яку він показує на прикладі історичного розвитку міфу. Так, за твердженням вченого, формування міфу розпочинається з великої кількості міфологічних переказів, які поступово закріплюються на різних територіях у відповідності до тих історичних подій,

що відбуваються в цей час, закладаючи основи суспільної моралі. При цьому, як доводить вчений, спочатку міф зароджується у народному середовищі, однак надання йому морального виміру здійснюється не народними масами, а окремими особистостями – жрецькими, поетами чи вченими. Вони усувають з міфологічної системи уявлень все сумнівне, суперечливе з їхнього погляду; з різних редакцій вибирають одну – ту, що найбільш відповідає вимогам сучасної моральності. На цьому концептуальному тлі, вони розробляють логічно послідовне та довершене вчення про походження світу, його смерть і долю богів. «Так виникає канон, який закладає царство безсмертних і визначає узаконену форму вірувань» [8, с. 15].

Поza сумнівом, розроблений О. Афанасьєвим підхід щодо розвитку міфу загалом відповідав переконанням І. Огієнка, що цілком і повністю засвідчує непересічна увага мислителя не тільки до образу волхвів, а й до образу князя Володимира, який «поставив ідолів у Києві, він же нараджується зі своїми боярами та старшинами про переміну віри» [22, с. 174]. Зокрема, дослідник цілком свідомий того, що на теренах Русі, волхви не сформувалися як окрема верства, поміж тим доводить, що вони користувалися великою повагою у всіх соціальних прошарках. Водночас, спираючись на історичні дані, І. Огієнко підводить до думки, що формування ціннісних та світоглядних орієнтацій давніх русичів, спочатку було привілеєм правителів. Очевидно, що такий підхід цілком і повністю відповідає теоретичним положенням представників російської міфологічної школи (Ф. Буслаєва, О. Афанасьєва, В. Міллера), що дає підстави говорити про її ідейний вплив на творчу спадщину І. Огієнка. Правомірність нашого припущення підтверджує і перманентна апеляція І. Огієнка до емпіричних даних та теоретичних висновків згаданих мислителів у роботі «Дохристиянські вірування українського народу».

Попри ідейну спорідненість творчої спадщини І. Огієнка та представників російської міфологічної школи, все ж на наш погляд, його наукові дослідження постають самостійним дослідженням, яке має власну методологічну і концептуальну основу. Зокрема, в цілому визнаючи непересічний вплив привілейованих верств населення на розвиток народних вірувань давніх українців, І. Огієнко, на відміну від представників міфологічної школи, не знецінює повністю творчої ролі народних мас. Так, приміром, у роботі «Дохристиянські вірування українського народу», він акцентує увагу на тих чинниках, які вели до створення двоєвір'я. При чім, з одного боку, він акцентує увагу на діяльності освіченого християнського духовенства, або привілейованих верств населення (й передусім князів), які закладали храми на місцях

дохристиянських капищ, накладанні християнських свят на язичницькі (Купало, Коляда, Параскева-П'ятниця тощо), прилаштуванні християнського Требника до потреб, вірувань та звичаїв народу (особливо уваги вчений надає Требнику Петра Могили) тощо [22, с. 325-334]. З іншого боку, вчений акцентує увагу на тому, що постання двоєвір'я стало закономірним наслідком органічного поєднання у звичаєвій практиці народних мас дохристиянських та християнських вірувань та обрядів. В цьому контексті увагу І. Огієнка привертає той факт, що старі дохристиянські боги нікуди не зникли під впливом християнського віровчення. Попри всі намагання церковного духовенства викоринити старі народні вірування, значна частина язичницьких богів залишилася живою, «бо ставали бісами і дияволами, цебто всетаки вищими надлюдськими силами, яким людина змушена була годити, щоб вони не мстили їй» [22, с. 325-334]. Окрім того, якості старих богів частково були перенесені на християнських святих, головне значення серед яких у народній обрядовій практиці святий Юрій, пророк Ілля, святий Власій, святий Миколай тощо.

Загалом, розкриваючи шляхи та основні причини поширення двоєвір'я на теренах України, І. Огієнку акцентує увагу не тільки на ролі освічених верств населення, а протонароддя у середовищі якого поступово трансформувалася церковний переказ та прилаштовувався до світогляду простого населення. Показово, що саме рівень Християнізації народних мас та особливості обрядової практики, які постали в процесі поступової християнізації, є всі підстави вважати основними чинниками формування етнокультурної своєрідності у творчій спадщині І. Огієнка. Концептуальною підвалиною такого підходу, на наш погляд, стали розвинена І. Срезневським думка щодо відмінностей розвитку російських говірок у різних регіонах. Зокрема, вчений акцентує увагу на тому, що «народна мова російська тепер уже далеко не та, що була у давнину, досить звернути увагу на її місцеві відтінки, говірки і говори, в яких її лад і склад представляються в такому різноманітному розвитку, яке, звичайно, ніхто не стане припускати можливим для мови стародавньої, точно так само, як ніхто не стане захищати, що і говірки слов'янські і всі споріднені мови Європи завжди відрізнялися поміж собою настільки, наскільки різняться тепер. Давні, але не споконвічні риси, що відокремлюють одне від іншого говірку північну і південну – великоросійську і малоросійську; не настільки вже давні риси, розрізнені на півночі говірка східна – власне великоросійська і західна – білоруське, а на півдні наріччя східне – власне малоросійське і західне – русинське, карпатське; ще новіше риси відмінності говірок місцевих, на які розвинулися кожна з діалектів російських. Звичайно,

всі ці наріччя і говори залишаються до сих пір тільки відтінками однієї і тієї ж говірки і нітрохи не порушують своєю відмінністю єдності російської мови і народу» [25].

Попри на те, що І. Срезневський не ставив собі за мету тематизувати етнокультурну та мовну самотність українців (малоросів), а розглядав їх як органічну частину російського народу, все ж його етнографічні розвідки мали вагоме значення для зародження етнотворчого процесів в Україні. Не менше значення в цьому процесі відіграли діяльність М. Костомарова, В. Антоновича, І. Нечуя-Левицького та багатьох інших етнографів, які розкрили світоглядну самотність українців, зосереджуючи водночас увагу на їхній відмінності від росіян та поляків. Очевидно, саме ця ідея й приваблювала І. Огієнка, який, апелюючи до праць згаданих мислителів, акцентував увагу на тому, що в основі світогляду, ментальної та культурної самотності українців лежать релігійна віра та особливості обрядової практики, які зберігаючи культурну пам'ять народу, закладають підвалини його етнокультурної самотності. Водночас із цим вчений цілком свідомий того, щ народний світогляд, так само як і народна віра – це динамічні феномени, які постійно змінюються в процесі свідомої діяльності культурної еліти, яка, зважаючи на духовні запити народу, розвиває культурні смисли, які, зберігаючи ментальну самотність, забезпечують розвиток всієї спільноти. Слід зазначити, що одне із центральних місць у культурному розвитку спільноти, на думку І. Огієнка, належить духовенству, а відтак і церкві, котрі визначають напрям розвитку суспільства, водночас не руйнуючи їхньої культурної самотності. Ця ідея наскрізною ниткою пронизує працю І. Огієнка «Українська церква» [26], в якій він висвітлює своєрідність українського православ'я, водночас акцентуючи увагу на його відповідності до запитів народу.

Висновки. Дослідження витоків, шляхів формування та своєрідності українського двовір'я у творчій спадщині І. Огієнка стало закономірним наслідком пошуків вченим шляхів та чинників збереження етнокультурної самотності українців у ХХ ст., яка свідомо і цілеспрямовано руйнувалася під впливом радянської асиміляторської політики в межах етнічних земель, водночас занепадаючи в діаспорі у підсумку перманентної асиміляції українців у чужорідному середовищі. Ці процеси актуалізують вивчення І. Огієнком тих чинників, які сприяли формуванню та тематизації українського етнокультурного простору, водночас зумовлюючи його сепарацію на тлі світоглядно-ментальних особливостей спільноти. Інакше кажучи, звернення І. Огієнка до проблеми українського двовір'я зумовлене необхідністю збереження української етнокультурної самотності, котра конструю-

валася найбільш свідомими верствами населення, проте зберігалася та транслювалася широкими народними масами.

Двовір'я у творчій спадщині І. Огієнка постає тим світоглядним та культурним феноменом, яке визначає не тільки духовну культуру народу, а й національну своєрідність його світоглядно-релігійних переконань та обрядової практики завдяки трансляції значимих елементів колективної пам'яті, а з ними й етнокультурної самобутності.

Література

1. *Богомолець О.* Українська домашня ікона. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 520 с.

2. *Кривда Н. Ю.* Ікона як один із чинників формування української етнічної ідентичності. Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. Черкаси, БІЦ Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького, 2017, № 1. С. 3-11

3. *Goian I., Storozhuk S.* Gender Existence: Correlation between Equality and Identity. *Philosophy & Cosmology*. Volume 18, 2017. Pp. 208-219.

4. *Сторожук С. В.* Нація: історія і теорія проблеми (історико-філософський вимір). Київ : ВАДЕКС, 2013. 318 с.

5. *Сторожук С.* Націоналізм: Проблема визначення та інтерпретації. Вісник Черкаського університету. 2014, № 31 (324). С. 28-33.

6. *Атаманчук В. П.* Художнє осмислення проблеми духовної еволюції у містерії Івана Огієнка «Народження людини». Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 14. С.16-20.

7. *Аничков Е. В.* Язычество и древняя Русь. СПб. : Типографія М. М. Стасюлевича, 1914. 386 с.

8. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. В 3 т. Т. 1. Москва: К. Солдатенков, 1865. 800 с.

8. *Гальковский Н. М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Т. 1. Харьков : Епархиальная тип., 1916. [8], IV, 376 с.

9. *Потебня А.* Мысль и язык. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1892. 228 с.

10. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян. Москва : София : Гелиос, 2002. 592 с.

11. *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. Т. 1. Из истории русской песни. Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории Богогласника. СПб. : типолитограф. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1900. [7], 425 с.

12. *Стахівца Н. В.* Культуротворча діяльність в. М. Перетца в контексті української національної ідеї кінця XIX – початку XX століття. Вісник

Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. 2013, Вип. 5. С. 70-8.

13. *Перетц В.* К вопросу об учреждении украинских кафедр в университетах. Киевская старина. 1906, Т. 93. С. 45–49.

14. *Матвеева Л. В.* Доля видатного славіста-українознавця Володимира Перетца. Східний світ. 2007, № 2. С. 32-44.

15. *Шаров І. Ф.* 100 видатних імен України. К.: Видавничий дім «Альтернативи» 1999. 496 с.

16. *Пальоха О.* 15 СІЧНЯ День народження І. І. Огієнка (1882–1972) – українського церковного і громадського діяча, мовознавця, історика церкви. URL: <http://emlab.ho.ua/Obrantsi/Ogienko,%20biografija.html>

17. *Огієнко І.* Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег, «Волинь». 1968. 96с.

18. *Ларіон, митр. (Огієнко І.)*. Книга нашого буття на чужині (Бережимо все своє рідне!) Вінніпег, Українське Наукове Богословське Товариство, 1956. 167 с.

19. *Лисяк-Рудницький І.* Радянська Україна з історичної перспективи. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Т. 1. Київ, 1994. С. 457–469.

20. *Дзюба І. М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 276 с. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>

21. *Митрополит Ларіон (Огієнко)*. Дохристиянські вірування українського народу. Київ : Обереги, 1994. 424 с.

22. *Азадовский М. К.* История русской фольклористики // Сост. и отв. ред. О. А. Платонов. М.: Институт русской цивилизации, 2014. 1056 с.

23. *Буслаев Ф. И.* Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Том 1. Русская народная поэзия. СПб.: Общественная польза, 1861. 662 с.

24. Срезневский Из. Мысли об истории русского языка. URL: <http://www.ruthenia.ru/apr/textes/sreznevs/srezn1.htm>

25. *Огієнко І.* Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. В 2 т. Т. 1. Прага. Вид.-во Ю. Тищенко, 1942. 236 с.

1. Bogomolec' O. Ukraïns'ka domašna' ikona. [Ukrainian Home Icon]. Kyiv, 2017. 520 p. (In Ukrainian).

2. Krivda N.Ū. Īkona āk odin iz činnikiv formuvannā ukraïns'koï etničnoï identičnosti. [Icon as one of the factors shaping Ukrainian ethnic identity]. Visnik Čerkas'kogo universitetu [Cherkasy University Bulletin]. Seriā Filosofīā [Philosophy]. 2017, Vol. 1. Pp. 3-11. (In Ukrainian).

3. Goian I., Storozhuk S. Gender Existence: Correlation between Equality and Identity. Philosophy & Cosmology. 2017, Vol. 18. Pp. 208-219. (In Ukrainian).

4. Storozhuk S. V. Naciā: istoriā i teoriā problemi (istoriko-filosofs'kij vimir). [Nation: History and Problem Theory (Historical and Philosophical Dimension)]. Kyiv,, 2013. 318 p. (In Ukrainian).

5. Storozhuk S. Nacionalizm: Problema viznačennā ta interpretaciī. [Nationalism: problem of definition and interpretation]. Visnik Čerkas'kogo universitetu. [Cherkasy University Bulletin]. Seriā Filosofīā [Philosophy]. 2014, Vol. 31 (324). Pp. 28-33. (In Ukrainian).

6. Atamančuk V. P. Hudožnê osmyslennâ problemi duhovnoï evolucii u misterii İvana Ogiênka «Narodžennâ lûdini». [Artistic comprehension of the problem of spiritual evolution in the mystery of Ivan Ogienko «Birth of a person».]. İvan Ogiênko i sučasna nauka ta osvita: naukovij zbirnik. [Ivan Ogienko and modern science and education: scientific collection.]: seriâ filologična [philology]. 2017 Vol. 14. Pp. 16-20.

7. Aničkov E. V. Âzyčestvo i drevnâ Rus». [Paganism and ancient Russia]. SPb., 1914. 386 p. (In Russian).

8. Afanas'ev A. Poëtičeskie vozzreniâ slavân na prirodu. [Poetic views of the Slavs on nature]. Moskva, 1865, V. 1, 800 p. (In Russian).

9. Gal'kovskij N. M. Bor'ba hristianstva s ostatkami âzyčestva v Drevnej Rusi [The struggle of Christianity with the remnants of paganism in ancient Russia]. Vol. 1. Har'kov, 1916. [8], IV, 376 p. (In Russian).

10. Potebnâ A. Mysl' i âzyk. [Thought and language]. Har'kov, 1892. 228 p. (In Russian).

11. Rybakov B. Âzyčestvo drevnih slavân. [Paganism of the ancient Slavs]. Moskva, 2002. 592 p. (In Russian).

12. Peretc, V.N. Istoriko-literaturnye issledovaniâ i materialy. [Historical and literary studies and materials]. Vol. 1. Iz istorii russkoj pesni [From the history of Russian song]. Part 1. Načalo iskusstvennoj poëzii v Rossii. Issledovaniâ o vliânii maloruskoj virševoj i narodnoj poëzii XVI–XVIII v. na velikoruskuû. K istorii Bogoglasnika. [The beginning of artificial poetry in Russia. Studies on the influence of Little Russian virashe and folk poetry of the XVI – XVIII centuries. on Great Russian. To the story of Bogoglasnik]. SPb., 1900. [7], 425 p. (In Russian).

13. Stahiêva N. V. Kul'turotvorča diâl'nist' v. M. Peretca v konteksti ukraïns'koï nacional'noï ideï kincâ HİH – počatku HH stolittâ [Cultivating activity in. M. Peretts in the context of the Ukrainian national idea of the late nineteenth and early twentieth centuries]. Visnik Mariupol's'kogo deržavnogo universitetu [Bulletin of the Mariupol State University]. Seriâ: filosofîâ, kul'turologiâ, sociologiâ. [Philosophy, Cultural Studies, Sociology]. 2013, Vol. 5. Pp. 70-8. (In Ukrainian).

14. Peretc V. K voprosu ob učreždenii ukraïnskikh kafedr v universitetah [To the question of the establishment of Ukrainian departments in universities]. Kievskâ starina [Kiev old]. 1906, Vol. 93.Pp. 45–49. (In Russian).

15. Matvêêva L. V. Dolâ vidatnogo slavista-ukraïnoznavcâ Volodimira Peretca. [The fate of the famous Slavic-Ukrainian scientist Vladimir Peretz]. Shidnij svit. [The eastern world]. 2007, Vol. 2. Pp. 32-44. (In Ukrainian).

16. Šarov İ.F. 100 vidatnih imen Ukraïni. [100 prominent names of Ukraine]. Kyiv, 1999. 496 p. (In Ukrainian).

17. Pal'oha O. 15 SİČNÂ Den' narodžennâ İ. İ. Ogiênka (1882–1972) – ukraïns'kogo cerkovnogo i gromads'kogo diâča, movoznavcâ, istorika cerkvi. [15 JANUARY I. I. Ogienko's birthday (1882-1972) - Ukrainian church and public figure, linguist, historian of the church]. URL: <http://emlab.ho.ua/Obrantsi/Ogienko,%20biografija.html> (In Ukrainian).

18. Ogiênko İ. Râtuvannâ Ukraïni. Na tâžkij službi svôemu narodovi. [Rescue of Ukraine. On a hard service to his people]. Vinnipeg, 1968. 96 p. (In Ukrainian).

19. Īlarion, mitr. (Ogiĕnko Ī.). Kniga našogo buttâ na čužini (Berežimo vse svoĕ ridne!). [The book of our being in a foreign country (Let's keep all your relatives!)]. Vinnipeg, 1956. 167 p. (In Ukrainian).

20. Lisâk-Rudnic'kij Ī. Radâns'ka Ukraĭna z istoriĕnoĭ perspektivi. [Soviet Ukraine from a Historical Perspective]. In: Lisâk-Rudnic'kij Ī. Īstoriĕni ese. [Historical essays]. Vol. 1. Kyiv, 1994. Pp. 457–469. (In Ukrainian).

21. Dzûba Ī. M. Īnternacionalizm ĕi rusifikaciâ? [Internationalism or Russification?]. Kyiv, 1998. 276 p. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm> (In Ukrainian).

22. Mitropolit Īlarion (Ogiĕnko). Dohristiâns'ki viruvannâ ukraĭns'kogo narodu. [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv, 1994. 424 p. (In Ukrainian).

23. Azadovskij M. K. Istorîâ russkoj fol'kloristiki. [History of Russian folklore]. Moscow, 2014. 1056 p. (In Russian).

24. Buslaev F.I. Istorîĕskie oĕerki russkoj narodnoj slovesnosti i iskusstva. [Historical sketches of Russian folk literature and art]. Vol. 1. Russkaâ narodnâ poĕziâ. [Russian folk poetry.]. SPb, 1861. 662 p. (In Russian).

25. Sreznevskij Iz. Mysli ob istorii russkogo âzyka. [Thoughts on the history of the Russian language]. URL: <http://www.ruthenia.ru/apr/textes/sreznevs/srezn1.htm> (In Russian).

26. Ogiĕnko Ī. Ukraĭns'ka cerkva. Narisi z istoriĭ Ukraĭns'koĭ Pravoslavnoĭ Cerkvi. [Ukrainian Church. Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Vol. 1. Praga, 1942. 236 p. (In Ukrainian).

Zainchkovskaya I. P.

**THE PHENOMENON OF DUAL FAITH
IN OHIENKO'S CREATIVE HERITAGE**

Introduction. In modern foreign and Ukrainian intellectual thought the growing interest in the phenomenon of traditional culture is observed. It is stipulated by the fact that globalization has substantially blurred the foundations of national identity. The need for search of cultural and value orientations has actualized the study of those factors that would become the new conceptual basis of national strategies and would ensure the ideological and cultural unity of the population of national states. This would safeguard the latter on the political scene of the world.

The construction of a common historical memory and cultural values of the community necessitates constant reconsideration, and in the case of Ukraine, the return to the cultural treasury of the nation, the theoretical groundwork of those thinkers who devoted their lives to highlighting the cultural uniqueness of the community. In cases where the cultural identity and mental uniqueness of Ukrainians as an ethno-cultural and national community are revealed, I. Ohienko's intellectual heritage occupies one of the leading places. He made one of the first and most successful attempts to show the mental uniqueness of Ukrainians through the prism of the phenomenon of dual faith. The purpose of our research is to highlight the peculiarities of the interpretation and ethno-creative potential of dual faith

phenomenon in I. Ohienko's creative heritage. The task of the paper is to highlight the conceptual and socio-cultural prerequisites of I. Ohienko's appeal to the dual faith phenomenon, to reveal its significance not only in the process of formation of ethno-cultural and religious identity of Ukrainians, but also its deliberate and purposeful destruction during the XX century. Methods. The paper is based on the principle of the unity of the historical and logical. The central place in the research process is played by methods of historical and philosophical reconstruction and cultural analysis. Inter alia hermeneutic method and method of comparative analysis are widely used. Results. Dual faith in I. Ohienko's creative heritage is presented by that very ideological and cultural phenomenon, which determines not only the spiritual culture of the people, but also the national originality of their ideological and religious beliefs and ritual practice through the communication of significant elements of collective memory, and with them the ethno-cultural originality. It has been shown that I. Ohienko, in contrast to his predecessors (F. Buslaev, O. Afanasyev, V. Miller), believes that the construction of cultural identity of the people takes place not so much due to the conscious and purposeful activity of the elite, as a result of being involved in the custom and ritual practice, but as a consequence and transformation of the cultural elements created by the elite, the most acceptable and understandable to the national environment. This ensures the continuity of the cultural identity of the people.

Key words: *ethno-cultural identity, collective memory, dual faith, syncretism, ritual practice, popular belief.*

Надійшла до редакції 17.09.2018 р.

УДК 81.161.2.09(075.8)
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535671>
orcid.org/0000-0003-0844-4004

Ірина Цебрій

ЦЕБРІЙ Ірина Василівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – європейська філософія романтизму й постромантизму.

РОМАНТИЗМ ХІХ СТОЛІТТЯ В ТЕАТРАЛЬНИХ ОБРАЗАХ ЙОГО СУЧАСНИКІВ: ЖЮЛЬ ДЮФУР І ЙОГО «ГРАФИНЯ ВОДЗИНСЬКА»

У статті йде мова про відображення романтичних образів митців ХІХ століття та їхнього оточення в «Діалогах про Шопена» Жюля Дюфура. Французьке суспільство епохи класичної літератури відображено через його сприйняття й ціннісні судження сучасника тих подій, який був особисто знайомий із такими діячами світової культури, як Фридерік Шопен, Адам Міцкевич, Альфред де Мюссе та Жорж Санд. Порівнюючи «Діалоги про Шопена» з його документальними біографіями, автор здійснив аналіз реального й художнього, піднесеного й комічного, що органічно переплетені в безсмертних «Діалогах».

Ключові слова: романтизм, театральний образ, музичне мистецтво, художня спадщина, діалоги, художня уява, цінності.

Особисте життя польського генія, композитора-романтика Фридеріка Шопена завжди слугувало натхненням для нових і нових досліджень. Його непереборна любов до своєї батьківщини, що побудила заповіт упокоїння серця композитора в рідній землі, його безцінна спадщина, дружба з Адамом Міцкевичем і кохання до Жорж Санд викликали до життя безліч художніх творів, документальних біографій, монографічних та інших досліджень.

Одним із художніх творів, написаних сучасниками композитора, є «Діалоги про Шопена» паризького журналіста Жюля Дюфура, опублікованого ним через 28 років після смерті Фридеріка Шопена. «Діа-

© І. В. Цебрій, 2018

логи» для нас представляють цінність у першу чергу тому, що в них постає не лише сам композитор, а й його оточення. Щоб об'єктивно оцінити «Діалоги» Ж. Дюфура, ми також використали «Біографію» Л.-А. Біссона, «Про Марію Водзинську» А. Водзинського та «Ілюстровану біографію» Я. Екієрта, ставлячи перед собою мету відтворити романтичні образи в театральному забарвленні епохи першої половини XIX століття.

Весною 1875 року в щоденній французька газеті М. П. Мілло – «Le Petit Journal» («Маленька газета»), заснованій у 1861 році, почали друкуватися «Діалоги про Шопена» вже мало відомого в той час паризького журналіста Жюля Дюфура, що відразу привернули до себе увагу як еліти французького суспільства кінця XIX століття, так і паризьких буржуа.

У 1837-1839 рр. Жюль Дюфур, тоді відомий на весь Париж своїми «скандальними фейлетонами», незважаючи на те, що йому було всього 25 років, був частим відвідувачем «світських зборів» паризької знаті, куди були вхожими також такі європейські знаменитості, як Фридерік Шопен, Жорж Санд, Альфред де Мюссе, Адам Міцкевич. Йому, звичайному міщанину за походженням, не дуже там раділи, але боялися й вигнати – раптом він напише нищівний фейлетон!

Наскільки Жюль Дюфур був близько знайомим із польськими митцями – Фридеріком Шопеном і Адамом Міцкевичем, ми не маємо точних свідчень, чи зустрічався він із ними осібно поза офіційними прийомами, ми не знаємо. А ось із своїм співвітчизником, відомим поетом і драматургом Альфредом де Мюссе (з яким, до речі, він теж зустрівся за скандальних обставин) дійсно був у дружніх стосунках, напередодні смерті поета чергував біля його ліжка 1 травня 1857 року в лікарні, коли Альфред помирав від недостатності клапана аорти, та сказав свою відому промову «Уклонімося, парижани...» в той день, коли Франція проводжала в останню путь Альфреда де Мюссе.

Французька усна традиція приписує Дюфуру короткий роман із Авророю Дюдеван (він начебто був її коханцем після Альфреда де Мюссе й перед Фридеріком Шопеном). Та це також точно не доведено. Тож, Жюль Дюфур «крутився» в самому вирі паризького життя 30-х років позаминулого століття.

Отже, із Шопеном і його оточенням Жюль Дюфур був близьким ще на початку 1837 року, а свої безсмертні «Діалоги про Шопена» він написав лише в 1875-му, тобто майже сорок років потому. Чому так сталося, чому необхідно було стільки часу, щоб завершити ці «Діалоги»? Безумовно, ми можемо лише здогадуватися. Найшвидше, Жюлю Дюфуру не хотілося розкривати таємниці своїх друзів, доки ті були

живі. А до 1875 року дожила лише Жорж Санд і та була вже хворою і мало чим цікавилася. Тож настав час опублікувати «Діалоги».

Перед нами оживає квартира Фридеріка Шопена зимою 1837 року. В неї були вхожими лише близькі йому люди, але часом сюди вривалися й чужинці, що вибивало польського генія зі звичної колії життя. Таким у «Діалогах» змальований Альфред де Мюссе, котрий був ладен убити Фридеріка за інтерес до нього Аврори Дюдеван і сам готовий померти у вирі власної пристрасті. Таким же небажаним гостем постає граф Водзинський, батько його нареченої Марії, який не бачить сенсу видавати дочку за музиканта. Певним чином, небажаною в квартирі Шопена була і Жорж Санд на цьому етапі їхнього спілкування, бо в серці і думках Шопена панувала Марія Водзинська.

«Діалоги» привертають увагу двома моментами: по-перше, Жюль Дюфур був знайомий особисто з усім оточенням Фридеріка Шопена і показав їх такими, якими їх бачив (чим не може похвалитися багато хто з біографів композитора); по-друге, він нам розкрив таємницю зустрічей Марії Водзинської і Фридеріка, про які не знав ніхто.

Адам Міцкевич, якого пов'язувала щира дружба з Шопеном, у Дюфура показаний не просто як друг, а як людина, котра вболіває за кожен крок Фридеріка, намагається вберегти його від помилок і неприємностей, проявляє майже батьківську турботу. Він завжди поряд, завжди готовий підставити своє надійне плече. Навіть радий допомогти йому розібратися у його стосунках із жінками – Аворою та Марією.

Інша людина, яка поряд із Шопеном, – Антоній Водзинський – виступає повною протилежністю Міцкевичу. Молодий аристократ, рідний брат його нареченої Марії Водзинської, він розпещений і самозакоханий, типовий сибарит ХІХ століття, котрий проводить своє життя в нічних клубах і за рулеткою, розкидаючи батьківські гроші. Він змушує Фридеріка приховувати правду від своїх батьків про його розваги та реальні борги в паризьких банках. Проте нещасному коханню Марії і Фридеріка юнак співчуває і теж готовий допомогти в міру своїх можливостей. У фіналі «Діалогів» Антоній залишається без спадщини і без підтримки з боку батьків – сумні наслідки життя без цілі.

Проте насправді Антоній не був позбавлений спадщини, став письменником, написав повість «Про Марію Водзинську», проте стилю свого життя не змінив і помер дуже молодим – у 33 роки.

Його сестра Марія, відома в Дрездені своїм талантом до живопису, познайомилася з Шопеном, коли їй не було ще й 15 років. Природно, що талановитий музикант справив на неї неабияке враження. Вона на нього теж: дівчина прекрасно малувала, писала вірші, співала, гра-

ла на фортепіано, була життєрадісною. Але батьки стали проти цього шлюбу – не такого чоловіка вони хотіли бачити поряд із своєю дочкою.

Нам відомо, що сини графа Вінцента та Терези Водзинських (Антоній, Фелікс і Казимеж), коли навчалися у Варшавському ліцеї, то проживали в пансіоні Ніколя Шопена. Тереза Водзинська підтримувала тісні зв'язки з літераторами і художникам. У Женеві в її дочку Мариню (Марію) закохався сам Юліуш Словацький. У Дрездені Фридерік Шопен багато часу проводив із Маринєю, вони разом вони спілкувалися й грали на фортепіано, і врешті-решт він також закохався в неї та обіцяв приїхати в наступному році. «Діалоги» дозволяють нам побачити кінець цього невдалого «роману».

У «Діалогах про Шопена» ставлення Дюфура до Марії неоднозначне: з одного боку, він показує її здатною на сміливий вчинок – втекти з дому заради того, щоб побачитися в останнє з коханим, з іншого – на Марію визначальний вплив має її мати, на репліки якої вона посилається весь час упродовж розмови із Шопеном. Може скластися враження, що вона прийшла не для того, щоб побачитися з коханим, а для того, щоб його відчитати. Та як би там не було, але Марія підкорилася волі батьків.

Дуже яскраво в «Діалогах» введено образ поета-романтика Альфреда де Мюссе, закоханого до нестями в письменницю Аврору Дюдеван (Жорж Санд). Він емоційний і невірноважений, здатний на безумний учинок заради того, щоб повернути її любов. Після прочитання «Діалогів про Шопена» стає зрозуміло, які мотиви спонукали його створити збірку «Сповідь сина століття». Дуже глибоко й проникливо звучить його остання репліка з «Діалогів»: «Почуття безслідно не зникають, Фридерік правий. Вони продовжують жити в рядках віршів і звуках музики...»

Настала черга зупинитися на другому по значенню образі «Діалогів» – письменниці Жорж Санд. Вона буквально «вривається» в життя Фридеріка в той час, коли він страждає за Марією. Цей образ введений філігранно і відчувається, що всі манери і характер скандальної письменниці Дюфурові були чудово відомі. Проте він намагається підійти до Жорж Санд із максимальною об'єктивністю: перед нами талановита жінка зі складною долею, спроможна зрозуміти людину, яка переживає за репутацію своїх дітей, але нізащо не відступить у боротьбі за нового свого обранця.

Коли по всьому Парижу рознеслася звістка, що Шопен і Жорж Санд вирушили в спільну подорож, тоді ще зовсім молодий Жюль Дюфур так писав в одній із бульварних паризьких газет із цього приводу: «Вони обоє дуже помітні, щоб ця новина не викликала «шквал» у суспільстві. Студентки консерваторії гаряче обговорюють новий ро-

ман свого маестро, у якоїсь закоханої в нього баронеси стався напад, а один відомий літератор (Дюфур мав на увазі Альфреда де Мюссе) три дні не виходив з шинку ... Що тут можна сказати? Хто ж із розумних стане стверджувати, ніби любов двох статуй, двох пам'ятників може тривати довше доби? На загальному постаменті їм буде до смерті нудно. А в ліжку пам'ятники просто смішні ...»

Не лишився осторонь і французький письменник Оноре Бальзак. Коли його запитали, що він думає про цей «сенсаційний роман», то він відповів так: «Колишні невдачі в коханні мадам Санд є фундаментом її непохитної віри в щасливу любов. Дивно, що вона вірить в неї і чекає як жінка, а домагається від чергового обранця кохання як чоловік ...». Коли перечитуєш діалоги Шопена і Санд, змальовані Дюфуром, то саме так це і виглядає. І до своєї суперниці Санд безпощадна: вона начебто заздалегідь підготували нищівні фрази, щоб принизити Марію в очах Шопена та знищити його надію на щасливе кохання.

Колоритно в «Діалогах про Шопена» введений образ батька Марії – графа Водзинського. Аристократ, вихований на традиціях XVIII століття, він не приймає цінностей своїх дітей. Для нього Фридерік Шопен – це просто «капельмейстер» (типовий термін XVIII століття), котрий ніяким чином не може стати його зятем. У нього викликає обурення зовнішній вигляд Жюля Дюфура, особливо картуз на його голові (Дюфурові вдається дуже комічно описати цю сутичку зі «стовпом» суспільства). Проте всьому є межа і графу Водзинському не вдається відібрати в Шопена листи, що йому писала Марія. Варто додати, що це історичний факт: після смерті Шопена в його шухлядці знайшли листи від Марії Водзинької та засушену троянду, яку колись від щирого серця йому подарувала дівчина. Отже ця нездійсненна любов у ньому жила до останнього дня.

Залишаються ще два образи з «Діалогів» – це сам Жюль Дюфур та його нова обраниця Поліна Марсо. Заслуговує на повагу самоіронія французького журналіста: видно у зрілі роки він дуже критично ставився до своєї юнацької поведінки та смаків. А чи дійсно існувала Поліна Марсо, чи це зібраний автором образ своїх захоплень, нам не відомо. Проте цей образ напрочуд удався: дівчина з нижчих верств суспільства, хижачка за натурою, вирішила будь за що вдало вийти заміж. На квартирі Шопена її фантазія розігрується – адже тут так багато заможних чоловіків, то чому б не спробувати щастя хоча б з одним із них? Для еліти XIX століття цей образ мабуть був певною мірою шокуючим, проте він і сьогодні не втратив своєї актуальності.

Висновки. Таким чином, «Діалоги про Шопена» відображають розгорнуту картину життя творчої еліти першої половини XIX століття, їхнього стилю життя, поведінки, способів спілкування. Безумовно,

фантазія Жюль Дюфура тут мала місце. Перебільшення, навіть певна пародійність мають місце в «Діалогах». Проте соціум, відображений через оцінку очевидця й учасника тих подій, завжди є правдивішим і реальнішим, ніж домисли біографів, які жили століттям пізніше, як би монументально вони не намагалися відобразити ту романтичну епоху. Тому «Діалоги про Шопена» не мають зникнути з книжкових полиць справжніх поціновувачів класичного мистецтва, бо вони дійсно є подихом світського європейського життя першої половини XIX століття.

Література

1. *Ekiert J.* Fryderyk Chopin. Biografia ilustrowana. Warszawa : MUZA SA, 2009, S. 180–211
2. *Bisson.* Louis-Auguste. Frederic Chopin: Życie i twórczość. Warszawa: Music, 2001. 256 s.
3. *Wodziński A.* O Marii Wodzińskiej. Iwonicz-Zdrój : Beta, 2015. S. 10–38.
4. *Dufour, Jules.* Dialogues sur Chopin. Paris: Édition académique, 1924. 86 p.
5. *Dufour, Jules.* Dialogi o Chopinie. Warszawa : MUZA SA, 1976. 58 s.

Tsebriy I.V.

ROMANTISM OF THE XIX CENTURIES IN THEATER IMAGES OF ITS CONTEMPORARIES: JULY DUUBOUR AND HIS «COUNTESS VODZINSKA»

The article deals with the reflection of romantic images of 19th-century artists and their surroundings in the Dialogues about Chopin by Jules Dufour. The French society of the era of classical literature is reflected through its perceptions and value judgments of the contemporary of those events that were personally familiar with such prominent cultural figures as Frederic Chopin, Adam Mickiewicz, Alfred de Musset and George Sand. Comparing “Dialogues about Chopin” with his documentary biographies, the author analyzed the real and artistic, sublime and comic, organically interwoven in the immortal “Dialogues”.

“Dialogues about Chopin” reflect a detailed picture of the first half of the nineteenth century’s culture elite’s life, their lifestyle, behavior, ways of communication. Of course, the fantasy of Jules Dufour has taken place here. An exaggeration and even a certain parody, take place in the Dialogues. However, the social world, reflected through the estimation of the eyewitness and participant in those events, is always more truthful and realistic than the speculations of biographers who lived centuries later, no matter how monumentally they tried to reflect that romantic epoch. That is why “Dialogues about Chopin” should not disappear from the bookshelves of true connoisseurs of classical art, because they really are the breath of the European life of the first half of the XIX century.

Keywords: romanticism, theatrical image, musical art, artistic heritage, dialogues, artistic imagination, values.

Надійшла до редакції 5.08.2018 р.

УДК 130.121

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535673>

orcid.org/0000-0003-4826-8463

Володимир Шаповал

ШАПОВАЛ Володимир Миколайович – доктор філософських наук, професор Харківського національного університету внутрішніх справ. Сфера наукових інтересів – філософська антропологія, філософія культури, філософія екології.

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОСТСУЧАСНОЇ МОРАЛІ

У статті зроблена спроба вийти за рамки загальноприйнятих уявлень про релігійні або квазірелігійні принципи моралі і показати її більш глибокі, природні підстави. Аморальна, деструктивна поведінка людей навряд чи може бути коли-небудь усунута з життя соціуму. Вона має місце не тому, що люди, є, нібито, невинувато злими істотами, а тому, що відбувається у руслі загальних законів природи, згідно з якими антиентропійна діяльність будь якої системи (у тому числі, людини) можлива тільки ціною збільшення ентропії навколишнього простору. Ситуація не є безнадійною, оскільки, як з'ясовано сучасною наукою, вирішальну роль у Всесвіті, поряд з масою і енергією, грає інформація. Людські знання, нескінченному розширенню яких не можуть перешкодити ніякі фізичні закони, у далекій перспективі, можуть впливати на цілу Галактику, навіть, на весь Всесвіт. Усвідомлення того, що кожен індивід причетний до виконання не тільки цивілізаційної, але й космічної місії, що він несе особисту відповідальність за життя на землі і весь космос, здатне стати наріжним каменем постсучасної моралі.

Ключові слова: *людина, мораль, деструктивність, ентропія, порядок, Універсальна історія, космоцентризм.*

Постановка проблеми. Розмірковуючи про виникнення людської моралі, найчастіше беруть до уваги соціальні та психологічні фактори, обґрунтовуючи ту думку, що норми моралі виступають одним з найважливіших інструментів взаєморозуміння між людьми і забезпечення спільного життя у соціумі [див.: 1]. Деякі дослідники висувають при-

пущення, що підстави моралі слід шукати у тваринній природі людини, оскільки людина є одним з видів великого сімейства приматів і багато поведінкових реакцій представників цієї групи тварин близькі нам [див.: 3]. Цілісний філософський погляд на сумісне життя людей у суспільстві доводить, що людська поведінка відрізняється набагато більш широким діапазоном дій, ніж у найрозвиненіших тварин дикої природи. Причому, цей діапазон йде далеко за горизонт, як у бік таких, що викликають подив, проявів творчого генія у сфері науки, філософії, мистецтва, так і у бік збочень і злодіянь, за якими люди перевершують найкровожерливіших хижаків.

Мораль (спільно з релігією і правом) завжди ставила собі за мету намагатись регулювати дії людей, вводячи їх у певні рамки та встановлюючи обмеження деструктивним проявам. Як показує історія і сьогодення, з цим завданням мораль справляється незадовільно. Людська діяльність переповнена насильством і деструкцією. Видатні філософи, моралісти, релігійні мислителі пропонували глибокі і продумані норми і принципи, спрямовані на гармонізацію відносин між людьми. Однак люди, у більшості своїй, не брали до уваги настанови мудреців, продовжуючи робити так, як їм заманеться, чинили аморальні вчинки і злочини, керуючись тільки своєю вільною волею і неприборканими пристрастями. Як наслідок, дехто висуває радикальні думки, на кшталт того, чи не є людина з її надскладним мозком шкідливою аномалією природи, якимось мутантом, чия чисельність і руйнівна діяльність зростають на нашій планеті як ракова пухлина? Людина поводить себе як паразит, котрий задля власного життя цілеспрямовано знищує все живе навколо себе. Неважко зрозуміти, що як тільки буде пройдена межа неповернення, будуть підірвані фундаментальні основи життя на планеті, – вимре сам вид, який паразитує на тілі живої природи. Чому так відбувається і як можна пожити цьому край? У нинішній ситуації особливого значення набуває питання про глибинні засади людської поведінки в її позитивному і негативному проявах. Тільки у тому випадку, якщо ми будемо мати вичерпні знання про онтологічні засади моралі, можна буде ставити питання про моральність у суспільстві і людське майбутнє взагалі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З часів Канта, який одним перших зробив рішучий крок до побудови етичної теорії, що спирається не на нав'язані ззовні догматичні норми, а виключно на розум і вільну волю особистості, не припиняються спроби обґрунтувати нерелігійні засади моралі, що виходили б з соціальних (К. Маркс, Дж.-С. Міль, Е. Дюркгейм, Т. Адорно, Ю. Хабермас), психологічних (З. Фрейд, К.-Г. Юнг, Ж. Піаже, Л. Колберг) чи біологічних (А. Швейцер, К. Лоренц, Ж. Вааль) засад.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. На думку автора статті, вивчення окремих сторін моральності чи аморальності не може дати остаточної відповіді на питання, чому люди поводять себе не просто негативно, а настільки деструктивно, що їх дії можуть мати має наслідком руйнування всієї цивілізації.

Мета статті полягає у тому, щоб довести: те, що здається аморальним і деструктивним у поведінці людей, має більш глибоке коріння, аніж соціальна, психологічна або навіть біологічна природа людини. Підстави такої поведінки слід шукати у самому фізичному світі, породженням, якого, у кінцеву підсумку, є людина.

Виклад основного матеріалу. Намагаючись дати тлумачення тих чи інших природних або соціальних явищ, філософи ніколи не забували своєї головної мети: вводити отримані знання у певну загальну систему. Своє головне завдання вони бачили у тому, щоб формувати, наскільки це можливо, цілісну картину світу, де природа, соціум і людина становили б складові частини єдиного цілого. На різних етапах історії пізнання окремі елементи створюваної картини світу можуть носити не досить чіткий або хибний характер, інші взагалі виглядають білою плямою, проте установка на досягнення цілісності залишається незмінною. Не в останню чергу завдяки здатності до філософування, ми інтуїтивно відчуваємо єдність нашого світу. Невпинний розвиток науки доводить, що те, що колись носило вигляд прозрінь релігійно-міфологічному характеру, поступово стає категоріально оформленою, цілісною картиною теоретичного знання, філософські і науково обґрунтованою теорією.

Побудова синтетичної картини світу і людської історії, де кожен елемент був би визначений і присутній на своєму місці, виступає одним з основних завдань науки у трьох її головних гілках – природничо-наукове, соціальне і гуманітарне знання, – з тих пір як наука позначила свій предмет і обґрунтувала право на існування. Глобальні проблеми сучасності, зумовлені планетарними масштабами людської діяльності, змушують заново переосмислити завдання філософії і науки, знайти точки дотику з найважливішими цінностями, які сповідає людство. На перший план виходить практична філософія, особливо, її найважливіша частина – етика.

Як відомо, перші грецькі філософи міркували про природу [див.: 3]. Натурфілософія або фізика була першим філософським напрямком, з якого, власне, почалася антична філософія, а природа була її головним об'єктом. Особливістю натурфілософії древніх було те, що вона включала, як свою складову частину, роздуми про людину і соціальні умови її існування. Диференціація філософського знання, з одно-

го боку, і розвиток конкретних наук, які вивчають ті чи інші сторони суцього, з іншого, призводили до того, що предмет філософії піддавався постійним змінам і уточненням, формувалися нові галузі філософського знання, а існуючі конкретизували свою предметну область. З моменту її виникнення у філософії була присутня думка про те, що існування світу і існування людського роду являє собою єдиний процес, і якщо людина хоче піднятися на більш високий рівень життєдіяльності, вона повинна жити відповідно до ритмів цього світу. Конкретно-наукова база таких роздумів спочатку була досить слабкою, достовірних, практично перевірених знань було недостатньо, тому висновки носили характер осяянь і неясних здогадок. За останні два століття наука зробила неймовірний ривок вперед, багато абстрактних філософських та релігійних ідей наповнилися конкретним змістом. Однак практика показує, що люди все ще далекі від того, щоб повною мірою зрозуміти фундаментальні закони природи і своєї історії, мати цілісні уявлення про глибинні причини суцього. Оскільки це так, це не дозволяє повною мірою усвідомити причини появи розумної істоти, якою є людина, її роль і місце у загальній структурі Всесвіту.

Найважливі етичні питання про те, що таке людина, як вона прийшла у цей світ, як виник розум і яке її призначення у Всесвіті протягом багатьох століть залишаються центральними у багатьох релігіях і філософських системах. Відповіді на ці питання давалися різні, проте тенденція така, що з накопиченням конкретно-наукових знань, людина все більше й більше переміщувалась з центру світу на його периферію. Довгий час люди вважали себе чимось особливим у світі, «обранцями богів», але реалії, що склалися, поступово приводили до думки, що боги не дуже звертають увагу на людей, вони немовби полишили цей світ, надавши людям повну свободу у пошуках істини і облаштування свого життя так, як їм підказують їх знання і досвід. Зрештою, людина з суб'єкта, близького до богів, була зведена до того, щоб зайняти досить скромне, якщо не сказати більше, мізерно мале місце у природі.

Як виявилось, світ є настільки великим і складним у своїх проявах, що не тільки життя однієї людини, але життя тисяч і тисяч поколінь не вистачить на те, щоб зрозуміти і освоїти цей світ у його деталях. Однак вже набуті знання вселяють надію, що найважливіші принципи світоустрою будуть розкриті, що за черговим поворотом нас чекають неймовірні відкриття, які зроблять суще докорінно зрозумілим і прозорим. Сучасна теоретична фізика і космологія, все більш повно пізнаючи складну структуру світобудови, відкривають такі її сторони, про які вчені минулого не могли навіть здогадуватись. Величність космосу дає підставу деяким дослідникам заявляти, що людина з її розумом – це

не тільки не центральна частина світу, але це – жалюгідний слиз, що випадково утворився на околиці однієї з пересічних галактик неосяжного космосу. Так, наприклад, лауреат Нобелівської премії астрофізик Стівен Вайнберг відзначав, що чим більше ми дізнаємося про Всесвіт, тим більше він здається нам безглуздим. Існує чимало моделей розвитку Всесвіту, однак, «яка б космологічна модель не виявилась правильною, ні в одній з них ми не знаходимо розради...» [4, с. 142]. Наш земний світ – це зникаюче мала величина неймовірного за своїми розмірами і ворожого людині космосу. За словами С. Вайнберга, існуючий нині Всесвіт утворився «з невимовно незнайомих початкових умов і його чекає майбутнє згасання у безкрайньому холоді або невимовній спеці» [4, с. 143]. Як з'ясовано сучасною наукою, грандіозні за своїми масштабами космічні процеси з часом перетворюють нашу планету на ніщо, докорінно змінять Сонце і усю Галактику. Більш того, не тільки наша Галактика – Чумацький шлях, – в якій сотні мільярдів зірок, але і весь Всесвіт є кінцевим. Через якусь незліченно велику кількість часу він перестане існувати у тому вигляді, в якому існує сьогодні. Вказана обставина залишає мало оптимізму щодо майбутнього людства, вона не може не призводити до думки про тотальну безглуздість всіх зусиль, що роблять люди, безглуздість існування людського роду взагалі.

На протипагу С. Вайнбергу, американський дослідник Девід Дойч стверджує, що люди – не просто «хімічне сміття» на задвірках Всесвіту. Автор висловлює переконання: «Макроскопічна поведінка нашої планети, зірки і галактики залежить від вихідної, але фундаментальної фізичної властивості – знання ... Створення корисного знання у процесі науки і адаптацій у процесі еволюції слід розуміти як результат самоподібності, підтвердженої фізичним принципом – принципом Тьюринга» [7, с. 349-350]. Відкидаючи будь-яку спекулятивну метафізику і теологію, і спираючись виключно на досягнення сучасної науки, Д. Дойч вказує, що немає ніяких фізичних законів, які створювали б принципове обмеження вторгненню розуму у будь-які матеріальні процеси. Знання, що забезпечили в історично найкоротші терміни сходження від кам'яної сокири до космічних станцій на орбіті Землі, у майбутньому можуть привести до того, що людський розум буде здатний коригувати у потрібному напрямку зміни Сонячної системи, а потім і всієї Галактики. У зв'язку з цим надзвичайно актуалізується завдання: зрозуміти загальні закони, що керують глобальними еволюційними процесами, починаючи з руху у середині атомів і закінчуючи процесами у глибинах Всесвіту, а також – життям, людським розумом і цивілізацією, щоб на підставі цих законів будувати стратегію людської діяльності.

У останні десятиліття ХХ століття почало складатися уявлення про Універсальну історію, що ставить собі завданням знайти закономірності, яким підпорядковувався б Всесвіт, планета Земля, біосфера, людина, культура і мислення. В англомовній літературі використовуються терміни *Cosmic Evolution* і *Big History* («Космічна еволюція», «Велика історія»), в німецькомовній - *Weltallgeschichte* («Історія світобудови»), в іспаномовній - *Mega-historia* («Мегаісторія»). У російськомовній літературі утвердився термін Універсальний еволюціонізм [див.: 8; 9; 10; 11]. Предмет Універсальної історії концептуально конструється у рамках загального еволюційного світогляду, до якого залучено не тільки життя і людську історію, але весь фізичний космос.

У 20-30-ті роки минулого століття більшість вчених залишались прихильниками класичного природознавства і у своїх наукових і філософських уявленнях обмежувались, як правило, планетарними масштабами. Здебільшого Всесвіт вважався у цілому нескінченним і стаціонарним, а, отже, – позбавленим історії. Найбільш відомими прихильниками подібних синтетичних уявлень про світ були Е. Леруа, В. І. Вернадський і П. Тейяр де Шарден. Вони у різний спосіб приходили до тієї думки, що історія людства являє собою певну фазу еволюції планети Земля, що завершується створенням ноосфери [див.: 5].

Після появи теорії відносності і квантової фізики сформувалась неklasична картина світу, а з другої половини ХХ століття почала складатися постнеklasичної наукова картина світу, що базується на відкриттях в області нерівноважних систем, що вивчаються синергетикою. Внаслідок цього отримала потужний імпульс ідея Універсальної історії. Згідно з новітніми уявленнями, предметом Універсальної історії є розвиток Всесвіту як цілого з послідовним утворенням якісно нових форм, де розвиток неживої і живої природи, а також людського суспільства виявляються етапами єдиного поступального процесу.

Як показує А.П. Назаретян, всі версії Універсальної історії розпадаються, з одного боку, на «апріорні моделі» – теїстичні чи філософські моделі, – а з іншого, на так звані «апостеріорні», що базуються на суворих наукових даних, отриманих у фізиці і математиці. Якщо зупинитися на останніх, то тут також існують певні відмінності, суть яких полягає у визнанні головними у суцільному «рівноважних» (Л. фон Берталанфі, В. Р. Ешбі та ін.) або «нерівноважних» систем (Г. Хакен, І. Пригожин та ін.) [див.: 10]. Це є принципово важливим, оскільки визнання тієї чи іншої альтернативи веде до різних наслідків. На думку І. Пригожина, «рівновага сліпа», і тільки нерівноважні системи набувають спрямованості руху [див.: 12]. «Щоб утримувати стан нерівноваги із середовищем, – зазначає А.П. Назаретян, – організм здійснює

роботу, протиставлену, такому, що врівноважує, тиску. Для цього йому необхідна вільна енергія, джерелами якої є інші системи. А щоб добувати енергію ззовні і самому не стати джерелом енергії для ворогів, необхідна інформація (виділено нами, – В.Ш.): організм повинен орієнтуватися у середовищі, передбачати події, організовувати власну поведінку відповідно до мінливих обставин, тобто, формувати динамічні випереджаючі моделі світу» [10, с. 10]. Таким чином, поряд з двома найважливішими параметрами, якими оперує фізика, – маса і енергія, – з'являється третій компонент – інформація. Перетворення інформації у знання, може вирішальним чином вплинути на подальше існування космосу.

Одне з найбільш незвичайних явищ у Всесвіті – це те, що діяльність такої складної нерівноважної структури як людський розум, у цілому, спрямована проти загального ентропійного розвитку всього суцього. Однак, як показано вище, робота проти ентропії може проводитися не інакше як за рахунок «споживання впорядкованості», тобто, ціною зростання ентропії інших систем. «Відкриті нерівноважні системи, – вказує А.П. Назаретян, – нарощують обсяг антиентропійної роботи, захоплюючи у міру можливостей простір життєдіяльності. На якомусь етапі «екстенсивне» зростання системи призводить до вичерпання доступних ресурсів; виникає криза у відносинах між нерівноважною системою і середовищем» [10, с. 16]. Такий етап називається фазою біфуркації. «Якщо неможливо змінити середовище проживання, – підкреслює дослідник, – то подальші події зводяться, у кінцевому рахунку, до двох сценаріїв. Або система досягає стійкості, наближаючись до рівноваги, тобто, деградує (простий атрактор), або ще більш віддаляється від рівноваги, удосконаливши антиентропійні механізми. Останнє досягається зростанням внутрішнього різноманітності й ускладненням структури, а також формуванням більшої позитивної динаміки і диференційованої моделі світу» [10, с. 16]. Даний закон працює на всіх рівнях Універсальної історії, але найбільш повно він проявляється у житті людської культури і мислення.

Синергетична модель Універсальної історії включає у себе процеси соціальної і духовної еволюції, демонструючи природні витоки життя, людського розуму і моралі без звернення до будь-якої містики і релігії. У зв'язку з цим, так званий «соціальний прогрес» виступає не метою, а засобом збереження «нерівноважної системи у фазах нестійкості і у цілому – як ланцюг успішних адаптацій до наслідків власної активності» [10, с. 18]. Життя окремої людини і життя цивілізації у цілому – це безперервний перебіг криз і намагань подолати ці кризи. «Конструктивне вирішення кожної антропогенної кризи, – зазначає

А.П. Назаретян, – супроводжувалося черговим підвищенням нерівноважності соціальної системи, поглибленням штучної опосередкованості соціоприродних і внутрішньосоціальних відносин і у цілому – видаленням суспільства разом з природним середовищем від природного (дикого) стану» [10, с. 18]. Загальна тенденція є такою, що за всіх сприятливих обставин, люди будуть все далі й далі відходити від того, що називають природністю і зможуть існувати тільки у середовищі, що стає все більш штучним, створеним культурою.

Хоча для виникнення життя з неорганічної матерії необхідний збіг багатьох сприятливих умов, проте, на нашу думку, життя у його простих, примітивних формах є, мабуть, не такою вже великою рідкістю у Всесвіті. Зовсім інша справа – розумне життя, що створює культуру і цивілізацію. Для того, щоб життя на планеті Земля піднялось від найпростіших форм до появи розумної істоти, якою є людина, потрібно було більш ніж 2 мільярди років складного, суперечливого еволюційного розвитку. Навіть за космічними мірками, це – досить великий термін. За цей час безжальний космос міг би безліч разів стерти життя з лиця Землі. Проте, кожного разу, коли такі спроби робилися, життя не тільки зберігалось, а й отримувало могутні імпульси для свого подальшого вдосконалення. Збереженню і розвитку життя сприяли як сприятливі для цього умови, що склалися у Сонячній системі, так властивості самої Землі. Напрошується висновок, що сходження від найпростіших форм життя до розуму і цивілізації вимагає такої величезної кількості часу, протягом якого має зберігатися відносна сталість зовнішніх і внутрішніх параметрів, що розумне життя, швидше за все, є досить рідкісним явищем у Всесвіті. Оскільки це так, а також, враховуючи, якими величезними є відстані між зірками і галактиками, відкриття якихось примітивних форм життя, на нашу думку, можливе, але зустріч з іншими, позаземними формами розумного життя представляється зникаюче малою, майже неймовірною подією.

Існує ще одна серйозна проблема, з якою може зіткнутися будь-яка цивілізація земного типу. Вона полягає у тому, що інколи розумні істоти створюють надпотужну зброю, але не встигають виробити відповідні моральні імперативи, що забезпечують контроль над створеними ними засобами руйнування. Коли зброя масового ураження потрапляє у руки істот з мораллю печерної людини, – це неминуче призводить до катастрофи. Можливо, що саме внаслідок цього фактору гіпотетичні позаземні цивілізації не змогли пережити стадії надтехнологій і знищили себе ще до того, як змогли подати сигнал про себе.

Десятиліття прослуховування космосу не предмет пошуку сигналів штучного походження у рамках космічних програм NASA, не дали

аж до теперішнього часу жодного позитивного результату. Здається неімовірним, але безмежний за своїми розмірами космос, де мільярди і мільярди зірок і планет, відповідає на наші звернення повним мовчанням [див.: 11]. Напрошується вкрай песимістичне припущення: можливо, ми взагалі самотні у Всесвіті. Ця обставина накладає особливу моральну відповідальність не тільки за майбутнє цивілізації, існування життя на планеті, але і, можливо, за подальшу космічну еволюцію людини взагалі.

Як свідчить історія, люди є вкрай агресивними істотами. З давніх часів і аж до сьогодні завжди стояло завдання упорядкування насильства у відносинах між ними. Одним із засобів вирішення цієї проблеми було перенесення агресії у зовнішній світ. Таке «перенесення» забезпечували різного роду релігійні і квазірелігійні ідеології, які, згідно архетипам колективного несвідомого, ділили світ на «своїх» і «чужих». «Ідеологія, – пише А.П. Назаретян, – це антиентропійний механізм об'єднання людей у великі групи шляхом протиставлення іншим людям за ознаками прихильності певному набору сакральних символів» [9, с. 25]. При цьому, символи конструюються за допомогою міфологізації реальних чи вигаданих подій або персонажів, які наділяються містичними властивостями [див.: 13]. Практика показує, що міфологізуватись можуть будь-які конструкти: «батьківщина», «нація», «клас», «партія», «демократія», «ринок» тощо. «Головне, – підкреслює А. П. Назаретян, – всім ідеологіям за визначенням притаманне акцентоване у різній мірі релігійне (або квазірелігійне) ядро – об'єднання одновірців спільним відкиданням невірних; а незмінним супутником ідеологічного світосприйняття залишається реальна або потенційна війна [9, с. 26].

Для того, щоб зберегти життя на планеті і людську цивілізацію, повинна зазнати радикальних змін моральна складова людського існування. Розвиток сучасних воєнних та інших надскладних технологій поставив перед людством завдання першорядної важливості: усунути насильство з соціального життя. Для того, щоб вирішити це завдання, необхідно звільнитись від релігійних і квазірелігійних ідентичностей і сформувати планетарну свідомість. Останнє передбачає, що «відповідно до синергетичних законів ієрархічних компенсацій, подальше зростання соціального розмаїття може бути забезпеченим множенням таких, що взаємно перетинаються, мікрогрупових культур за рахунок згладжування макрогрупових відмінностей» [6, с. 33]

Подальші перспективи універсальної еволюції впираються у проблему формування нових життєвих цінностей і смислів. Тут виникає одна з головних колізій сучасної епохи. «Гуманітарне урівноваження таких, що швидко розвиваються технологій, настійно вимагає звіль-

нення розуму від релігійно-ідеологічних пут, бо інакше його носії приречені; але без таких пут людина відчуває себе незатишно» [9, с. 34]. Перед людством у всій гостроті постала альтернатива: або людський розум подолає інерцію релігійного ідеологічного світосприйняття, яке розділяє світ на «своїх» і «чужих»; або ці ідеології, помножені на гігантські за своїми руйнівними можливостями технології, знищать цивілізацію. Стає все більш зрозумілим, що «носії розуму, що мислить себе прив'язаним до нації, раси, конфесії чи стану, не здатен стати універсальним і у підсумку, після досягнення занадто великої інструментальної мощі, не може уникнути самознищення» [9, с. 35]. Відсіля впливає висновок, що земна цивілізація матиме продовження, якщо наша мораль змінить вектор від антропоцентризму до біоцентризму і космоцентризму.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити наступне. Перспективи виживання і подальшого розвитку світової цивілізації впираються у вирішення ключового питання про перехід від релігійної моралі, побудованої на догматичних дуальних засадах, до послідовно світської моралі, що базується на критичному, космоцентричному мисленні. Сучасна наука пішла далеко вперед у порівнянні з класичним природознавством. Поступово приходить розуміння: історія людей триватиме далі, якщо вона буде органічним продовженням історії природи. По суті справи, це – одна історія, з тією лише різницею, що спочатку вона відбувалася без людей, а потім з'явилися люди і включилися в історію планети, все більше й більше впливаючи на її хід. У даний час цей вплив досяг вирішальної межі, якщо не сказати більше, – критичного моменту. Сьогодні люди не тільки активно втручаються в усі планетарні сфери, їх діяльність поширюється на ближній космос. Цей вплив, навіть для самих людей, не кажучи вже про природу, далеко не завжди носить позитивний характер. Якщо люди не змінять свого мислення і своєї моралі, якщо їх недалекоглядна, деструктивна діяльність буде тривати, то жива природа почне вживати активних заходів, щоб звільнитися від ворожого їй людського фактору. Життя на нашій планеті триватиме, але, може стати так, що відбуватиметься воно без людей. Щоб такого не сталося, необхідна революція світогляду, перехід до нової моралі, побудованої на нерелігійних космоцентричних засадах.

Видатний американський астрофізик Карл Саган говорив, що людина втілює у собі космос, який досяг самосвідомості. «Ми – зоряна речовина, що міркує про зірки; впорядкована система з десяти мільярдів мільярдів атомів, що вивчає еволюцію атомів ... Ми прив'язані до нашого виду і до нашої планети. Ми відповідаємо за Землю. Ми

зобов'язані вижити не тільки заради самих себе, але також заради того давнього і величезного Космосу, який нас породив» [14, с. 444]. Ці слова, з повною підставою, можуть стати одним їх принципів моралі майбутнього.

Література

1. Адорно Т. Проблемы философии морали / Т. Адорно; пер. с нем. Л. Хорькова. – М. : Республика, 2000. – 239 с.
2. Аристотель. Метафизика // Аристотель. Соч. в 4 т.– М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 348 с.
3. Вааль Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов / Ф. Вааль. – М.: Альпина non-fikšn, 2014. – 376 с.
4. Вайнберг С. Первые три минуты: Современный взгляд на происхождение Вселенной / С. Вайнберг. Пер. с англ. А.В. Беркова. – М.: Энергоиздат, 1981. – 208 с.
5. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1991. – 272 с.
6. Глобальное будущее 2045. Конвергентные технологии (НБИКС) и трансгуманистическая эволюция. Под ред. проф. Д.И. Дубровского. – М.: ООО «Издательство МБА», 2013. – 272 с.
7. Дойч Д. Структура реальности / Д. Дойч. – Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2001. – 400 с.
8. Муссеев Н.Н. Универсальный эволюционизм (Позиция и следствия) // Вопросы философии, 1991. № 3. – С. 3-28.
9. Назаретян А.П. Смыслообразование как глобальная проблема современности (Синергетика, мега-история и антропный принцип) // Вопросы философии, 2009. № 5. – С. 5-19.
10. Назаретян А.П. Универсальная (Большая) история: версии и подходы [Электронный ресурс] / А.П. Назаретян. – Режим доступа: http://www.socionauki.ru/journal...2/universalnaya_istoriya.pdf
11. Панов А.Д. Универсальная эволюция и проблема поиска вземного разума [Электронный ресурс] / А.Д. Панов. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1504452/>
12. Пригожин И. Конец определенности. Время, хаос и законы природы. – Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. – 208 с.
13. Рассел Б. Почему я не христианин. – М.: Политиздат, 1987. – 337 с.
14. Саган К. Космос. Эволюция Вселенной, жизни и цивилизации [Электронный ресурс] / К. Саган – Режим доступа: http://royallib.com/book/sagan_karl/kosmos.html

1. Adorno T. Problemy filosofii morali / T. Adorno; per. s nem. L. Hor'kova. – М. : Respublika, 2000. – 239 с.
2. Aristotel'. Metafizika // Aristotel'. Soč. v 4 t.– М. : Mysl', 1976. – Т. 1. – 348 s.
3. Vaal' F. Istoki morali. V poiskah čelovečeskogo u primatov / F. Vaal'. – М.: Al'pina non-fikšn, 2014. – 376 s.

4. Vajnberg S. Pervye tri minuty: Sovremennyy vzglád na proishozhdenie Vselennoj / S. Vajnberg. Per. s angl. A.V. Berkova. – M.: Énergoizdat, 1981. – 208 s.

5. Vernadskij V. I. Naučnaâ mysl' kak planetnoe âvlenie / V. I. Vernadskij. – M.: Nauka, 1991. – 272 s.

6. Global'noe buduše 2045. Konvergentnye tehnologii (NBIKS) i transgumanističeskaâ êvolúciâ. Pod red. prof. D.I. Dubrovskogo. – M.: OOO «Izdatel'stvo MBA», 2013. – 272 s.

7. Dojč D. Struktura real'nosti / D. Dojč. – Iževsk: NIC «Regulárnaâ i haotičeskaâ dinamika», 2001. – 400 s.

8. Moiseev N.N. Universal'nyj êvolúcionizm (Poziciâ i sledstviâ) // Voprosy filosofii, 1991. # 3. – S. 3-28.

9. Nazaretân A.P. Smysloobrazovanie kak global'naâ problema sovremenosti (Sinergetika, mega-istoriâ i antropnyj princip) // Voprosy filosofii, 2009. # 5. – S. 5-19.

10. Nazaretân A.P. Universal'naâ (Bol'shaâ) istoriâ: versii i podhody [Èlektronnyj resurs] / A.P. Nazaretân. – Režim dostupa: http://www.socionauki.ru/journal...2/universalnaya_istoriya.pdf

11. Panov A.D. Universal'naâ êvolúciâ i problema poiska vnezemnogo razuma [Èlektronnyj resurs] / A.D. Panov. – Režim dostupa: <http://www.twirpx.com/file/1504452/>

12. Prigožin I. Konec opredelennosti. Vremâ, kaos i zakony prirody. – Iževsk: NIC «Regulárnaâ i haotičeskaâ dinamika», 2000. – 208 s.

13. Rassel B. Počemu â ne hristianin. – M.: Politizdat, 1987. – 337 s.

14. Sagan K. Kosmos. Êvolúciâ Vselennoj, žizni i civilizacii [Èlektronnyj resurs] / K. Sagan – Režim dostupa: http://royallib.com/book/sagan_karl/kosmos.html

Shapoval V.N.

ONTOLOGICAL BASES OF POSTMODERN MORALITY

Abstract. The joint life of people in society needs certain rules and norms that regulate human behavior and ensure the achievement of individual and generally significant goals. For many centuries, this regulation was carried out with the help of morality and law sanctified by religion. Although religion gave divine sanction to morality and law, this did not eliminate the constant manifestations of immoral and criminal behavior, did not make society more orderly and calm. Since science took the lead in understanding the world, the search for the causes of people's destructive actions has been transferred to the social, psychological and biological fields. However, each of the anthropological theories arising from this, as a result, turned out to be one-sided, did not take into account all the multidimensionality of the human personality, as well as the numerous connections of man with the world. Recent discoveries in the field of synergetic and universal history allow us to take a new look at the problem of abnormal human behavior, as well as the principles that could be used as the basis for modern morality. According to the second law of thermodynamics, the entropy in the Universe observed by us increases, and every system that exists here tends to the most stable, simplest of all possible states. All the more surprising is the fact that the activity of such a complex

structure as the human mind, and the culture created with its help, are generally antientropic in nature. Since its inception, culture has the goal of transforming a person into something more orderly and harmonious than his wild chaotic nature. However, as synergetic shows, antientropic human activity is possible only at the cost of increasing the entropy of the surrounding space. Thus, the destructiveness of people in relation to nature and each other has physical foundations embedded in nature itself. The latter means that immorality and criminality in social life, in principle, cannot be eliminated. Moreover, the complication of the structure and functions of society is likely to lead to an increase in the destructiveness of human behavior in all its forms and forms. At the same time, people more and more fully understand that information plays a decisive role in the universe, along with mass and energy. Human knowledge, the infinite expansion of which cannot be hindered by any physical laws, in the long run, can govern the entire Universe. It is human knowledge, having unlimited possibilities for its development, that are the most important factor that will allow to work out the principles of a new morality. The complexity of the world requires an increasingly complex person. Mastering the newest knowledge, such a person is already emerging. The deep awareness that each individual performs not only the civilizational, but also the space mission, that he is responsible for life on earth and the entire cosmos, can become the cornerstone of the new morality. Prospects for the further development of world civilization rest on the crucial issue of transition from religious morality, built on dividing the world into “our own” and “alien”, to a consistently secular morality based on holistic, cosmocentric thinking.

Keywords: *man, morality, destructiveness, entropy, order, Big history, cosmocentrism.*

Надійшла до редакції 2.09.2018 р.

УДК 141.7:316

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535677>

orcid.org/0000-0003-3896-9741

Аліна Новохатько

НОВОХАТЬКО Аліна Володимирівна – аспірантка кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія, комунікативна філософія, історія філософії.

ЕСКАПІЗМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ СУЧАСНОСТІ

Стаття присвячена розгляду ескапізму як соціокультурного явища. Проаналізовано тенденції розвитку сучасного суспільства, пов'язані з глобалізацією, інформатизацією, трансформацією існуючих соціокультурних моделей, які можна вважати каталізаторами виникнення та безпосередніми причинами поширення ескапізму, який проникає в усі сфери життя індивіда, впливаючи на світогляд, цінності та стиль життя людини. У суспільстві віртуалізації реальності, медіатизації, індивідуалізації ескапізм стає масовим явищем, яке виражається в створенні «іншого світу», іншої реальності, відмінної від соціальної дійсності, можливості людини «втєкти» від реальної буденності.

***Ключові слова:** ескапізм, медіа, соціокультурна модель, постмодерн, самоідентифікація, світ реальний, віртуальний світ.*

Актуальність теми. Поява ескапізму як культурного феномена багато в чому пов'язана з реаліями постіндустріального суспільства, де, з одного боку, індивіда оточують образи медіасередовища, яке комплексно інтегрує інформаційні технології в культурний простір, а з іншого – зростаюча ціннісна орієнтація на споживання і дозвілля, що переважає в культурі починаючи із ХХ століття. Вже сьогодні ескапізм є характерним явищем для сучасного суспільства споживання і детермінується реаліями соціального буття. Звідси безсумнівно високий ступінь актуальності вивчення ескапізму саме в соціокультурному контексті.

Ескапізм є альтернативою існування індивіда в загальноприйнятому культурному просторі – способом його самореалізації. Можливість вибору способів і характеру життєвої реалізації означає, що людиною

© А. В. Новохатько, 2018

може бути обрана імітація і симуляція свого життя, вчинків замість їх переживання і здійснення в реальності, а також поступовий відхід від свого справжнього існування через розваги, пасивне споживання інформації. Саме посилення споживчої складової в культурі пов'язано з ескапізмом в тому аспекті, що життєва активність зміщується в бік орієнтації на речі, матеріальне володіння ними, що призводить до недійсності. Свого часу Ж. Бодрійяр характеризував цю передумову феномена ескапізму як пристрасть до втечі. За допомогою речей людина йде від реальності, створюючи свій бажаний образ. Ескапізм сприймається як спроба і прагнення сховатися від лякаючої дійсності в якомусь вигаданому світі. Дж. Р. Р. Толкіна одним з перших безпосередньо порушує питання про ескапізм. У 1939 році в Університеті Сент-Ендрюз він прочитав лекцію під назвою «Про чарівні казки», в якій розмірковує про літературний напрям, який називає «ескапістським». Для нього «втеча» (escape) – це відхід від ворожої людині сучасності в світ фантазії, як можливість зберегти моральну чистоту і щирість, це щось героїчне [1].

Сьогодні уявлення про ескапізм не зафіксовано в чіткому науковому або філософському понятті категоріально не визначено. Хоча цей термін на слуху і у багатьох на вустах, і є одним із найвагоміших явищ сьогодення, яке в просторі культури виникає при взаємодії антропологічних та культурних передумов в сучасному медіанасиченому суспільстві. Поширення ж цього явища обумовлено актуальними тенденціями соціального розвитку, серед яких – інформатизація, глобалізація і повсюдні модифікації соціальних і культурних моделей. Численні зміни в соціальній системі призводять до процесів, які неоднозначно впливають на соціум. Так, інтенсифікація інформаційного обміну, а також взаємозалежність комунікаційних і соціальних трансформацій змушують сучасну людину постійно адаптуватися до контекстів перманентних змін соціальних парадигм. У подібних умовах нав'язуваної соціалізації у людини з'являється відчуття фрустрації, яка, в свою чергу, може бути каталізатором ескапізму. Життєва стратегія, яка виникає в результаті переосмислення загальноприйнятих норм і уявлень і проявляється в ухилянні від соціальної дійсності в сконструйований індивідом або іншими людьми і медіаканалами соціокультурний простір. Також причиною виникнення ескапізму можуть слугувати відхилення в соціалізації, внаслідок яких норми і цінності засвоюються некоректно або не засвоюються зовсім.

У визначенні даного поняття існують деякі розбіжності. З одного боку, ескапізм можна вважати негативним явищем, яке розриває комунікативні та соціокультурні зв'язки, призводить до деформації

цінностей сучасної молоді в середовищі якої зустрічається практика ухилення від виконання громадських, професійних, сімейних обов'язків. З іншого – можна відзначити позитивний ефект, який чинить даний феномен на особистість, дозволяючи людині позбутися стресу і рутини повсякденності.

Ескапізм можна трактувати як стихійний бунт, протест проти існування в соціальній дійсності, закинутості в світ соціальних відносин і рамок, які необхідно дотримуватися для забезпечення нормальної життєдіяльності. Існує точка зору згідно з якою ескапізм тлумачиться як відхилення в соціалізації молоді, адже саме в процесі первинної соціалізації у людини має сформуватися лояльне ставлення до системи цінностей і норм поведінки, які побутують в суспільстві. Відповідно ескапізм розглядається через адаптацію до соціального середовища. Виділяються соціальні процеси, з якими пов'язаний даний феномен; маргіналізація суспільства, що виникає через відсутність можливості реалізувати свої прагнення; антисоціальна і девіантна поведінка; радикальна молодіжна активність; участь в акціях протесту; участь в неформальних об'єднаннях політичної спрямованості, внаслідок відсторонення молоді від традиційних інститутів соціалізації; аполітичність, яка проявляється в ухиленні від участі у громадсько-політичного життя. протягом останніх років відбувається поступовий процес відмови публіки від більш складного розуміння і аналізу політичного, економічного, соціального та культурного життя пострадянського суспільства, а значить, і від осмисленої участі в ній, можливості на неї впливати.

Не випадково саме в епоху постмодерну починають широко використовуватися поняття віртуальної реальності. Віртуальна реальність стає необхідною для людини в нашому динамічному суспільстві. Людям складно приймати дійсність, що сприяє поширенню сучасних гаджетів, які дають можливість зануритися в інший світ, де немає необхідності постійно змінюватися заради успішної соціалізації в реальному світі з усіма його труднощами і кризами. Сучасне суспільство не може дати людині впевненості в завтрашньому дні. Також полікультурне і динамічне суспільство не може дати однозначні соціальні орієнтири. Часто молодь не має уявлення про власні довгострокові цілі або прагне взагалі уникнути їх. «Безсилля, неспроможність – ось назви пізньомодерністської, постмодерністської хвороби – *das Unbehagen der Postmoderne*. І це не боязнь непристосованих – це нездатність пристосуватися, не жах, викликаний порушенням заборон, а терор повної свободи. Це не вимоги, що перевищують можливості особистості, а безладні дії в марних пошуках надійного і

безперервного шляху».[2, с. 55] І саме в цьому контексті ми можемо сказати, що на зміну активізму приходять так звані слактивізм (від slack – «ледар» і activism – «активізм») – термін, що став популярним в останні роки і означає онлайн активність, яка не має відчутного впливу на політичні та соціальні проблеми, але створює в людей, які беруть у ній участь, – слактивістів – ілюзію причетності до політичних процесів завдяки виконанню простих дій в Інтернеті – вступу до групи у Facebook, під-писання онлайн-петиції тощо. Найближчим за змістом перекладом терміну може бути «активізм для ледачих». Це дає людям хибне відчуття причетності, відчуття того, що вони зробили щось важливе. Можна також стверджувати, що слактивізм – це один із наслідків віртуалізації суспільства, до якого ставляться неоднозначно: одні вважають, що слактивізм зменшує політичну та громадянську участь в реальному житті, другі ж вважають, що слактивісти привертають увагу до соціальних проблем, допомагають донести інформацію до інших, але на віртуальних просторах. У будь-якому випадку, людина створює свій симулякр у віртуальному просторі.

У зв'язку з тим, що деякі мережеві практики знаходять своє втілення в дійсності, а інші залишаються в мережі інтернет, можна виділити два види віртуального ескапізму. Перший ми назвемо продуктивним. Він є інструментальною стратегією соціальної поведінки, яка тим не менш слугує засобом втечі від реальності хоча, в цьому випадку ескапізм виступає одновимірною (односпрямованою) дією індивіда або соціальної групи, яка, ставить за мету звільнення від гнітючої реальності і, по суті, є актом самоідентифікації людини або групи людей. Продуктивний ескапізм існує як можливість для соціальної самореалізації та культурного розвитку, використання і розвитку своїх розумових і фізичних здібностей. Це також може бути поява нових субкультур, пошук власної ідентичності, заробіток в Інтернеті, створення груп по інтересах, навіть захоплення комп'ютерними іграми – це – не втеча від проблем реального життя, а своєрідний спосіб вирішення їх.

Другий вид ескапізму можна назвати деструктивним. Він полягає в реалізації себе у віртуальній реальності, відхід у вже існуючий соціокультурний простір і пасивній участі у ньому. Віртуальна реальність дійсно для багатьох виконує компенсаторну функцію. В Інтернеті людина може бути, ким завгодно, і спільнота дає людині шанс утвердитися хоча б у віртуальному середовищі, дає можливість самореалізації. Деструктивний ескапізм проявляється в практиках, які залишаються віртуальними. Наприклад, проведення великої кількості часу на форумах чи спільнотах, що лише імітує соціальну взаємодію,

не створюючи реальних міжособистісних зв'язків і відносин. Таким чином, основна відмінність цих двох видів ескапізму в тому, що при деструктивному ескапізмі соціальні практики стають віртуальними, а при продуктивному – віртуальне стає соціальним, переміщаючись з інтернет мережі в дійсність.

Незважаючи на те, що підходів до визначення поняття «ескапізм» досить багато, дослідники часто називають одні й ті ж причини і наслідки. Серед причин поширення ескапізму можна виділити наступні: інформатизація, індивідуалізація, рутинізація соціального життя, поширення масової культури, відсутність у сучасної молоді стійких ціннісних орієнтацій, медіатизація, віртуалізація, поширення мережі інтернет та вплив постмодерністської культури. Основними рисами, що продукують його передумови є: розширення культурного простору свободи, посилення споживчої складової в культурі, виникнення медіасередовища, яке комплексно інтегрує інформаційні технології в культурний простір, відсутність ієрархії, криза метанаративів, невизначеність, децентрація, фрагментарність, плюралізм, мінливість, динамізм. Виходячи з такого розуміння, ескапізм може бути інтерпретований як дія або сукупність дій, які є реакцією на соціальний (або соціально нестерпний) подразник. У цьому контексті доцільно згадати припущення норвезького психолога Фрода Стенсега про те, що «відповідь ескапізму симетрична подразнику у всьому» [3, с 24].

Ескапізм можна розглядати як реакцію на суспільні зміни, як форму адаптації до постмодерного суспільства, що виявляється у формуванні нових соціокультурних просторів і ухилянні від стандартів соціуму. У таких випадках на перший план ставиться плюралізм сучасного суспільства, де не існує однієї, чітко визначеної для всіх системи цінностей і поведінки. У людей виникає недовіра до метанаративу, під яким розуміються глобальні теоретичні ідеології і принципи, що чудово показано у книзі німецького соціолога У. Бека «Суспільство ризику: на шляху до нового модерну», де автор пише про зникнення найважливіших класових відмінностей і орієнтації суспільства на зростання багатства, разом з якими з'являється загальна невпевненість у майбутньому, розгубленість і страх [4, с. 105]. Отож, в основі ескапізму може лежати сумнів в доцільності і необхідності використання існуючих моделей взаємодії та, як наслідок, спроба критичного переосмислення загальноприйнятих норм.

Іншою причиною поширення ескапізму може бути інформатизація. Ще у 1959 році американський соціолог Ч. Р. Міллс писав, що швидкість, з якою нині історія знаходить нові форми, випереджає здатність людини

орієнтуватися в світі відповідно справжнім цінностям, і це змушує людей відчувати себе безпорадними, не здатними зрозуміти тої епохи в якій живуть. З інтенсифікацією процесу інформатизації ця проблема загострюється. Засновник конференції TED (абревіатура від англ. *Technology, Entertainment, Design* – Технології, Розваги, Проекти) Річард Сол Вурма навіть ввів такий термін, як «інформаційне занепокоєння»: коли інформації занадто багато, люди часто не можуть прийняти рішення, тому намагаються уникати цього процесу. І сучасність дає нам безліч способів відволіктися на інші справи і навіть на інші світи. До того ж, засоби масової інформації вже не відображають дійсності, а стають навіть більш реальними, ніж існуюча дійсність. За словами Ж. Бодріяра, люди живуть в гіперреальності, в реальності симулякрів і підтвердженням цьому можуть слугувати сучасні телевізійні шоу, які не рідко пропонують глядачам спотворені факти і вигадки, тим самим пропонуючи їм іншу реальність. У результаті цього дійсність стає підпорядкованою цій гіперреальності шоу, а потім і зовсім зникає, втрачається грань між реальним і віртуальним. У гіперреальності часто складно відрізнити вигадку від реальності, особливо з урахуванням того, що кожен суб'єкт отримує можливість самостійно вибирати для себе канали отримання новин. Образи починають жити своїм життям завдяки сучасним технологіям, що дає людині набагато більше можливостей для побудови віртуальних реальностей, які можуть не тільки імітувати, але і симулювати дійсність (наприклад, окуляри віртуальної реальності).

Ще однією причиною є широке поширення масової культури, зокрема, фентезійної ескапістської літератури. Одним з найвідоміших творів цього жанру є робота, раніше згаданого нами англійського літературознавця Дж. Р. Р. Толкіна «Володар перстнів». Він ретельно здеталізував свій уявний світ Середзем'я за допомогою пісень, мови і фольклору, ретельно змалювавши ельфів, ентів, людей і хоббітів і майстерно продумавши топографію. Звісно, що така деталізованість дає читачеві можливість повністю зануритися в уявний світ і повірити в його існування, а сам автор вважає втечу під «вторинні світи» суто позитивним явищем. Однак, першою утопією зазвичай вважають твір Платона «Держава» (427-347 рр. до н.е.), де він протиставляє земному світу свій «ідеальний» світ. «Утопія» Томаса Мора (1516 р.), «Місто Сонця» Томмазо Кампанелли (1602 р.), «Нова Атлантида» Френсіса Бекона (1627 р.). Це говорить про те, що ескапістські мотиви вже давно присутні в творчості. Побудова цих віртуальних світів допомагала вижити в жорстоких умовах реального світу не тільки авторам, але і читачам цих книг. Хоча, варто зауважити, що навіть реалістичний

твір зрештую, описує модель якоїсь альтернативної реальності, в яку читач переноситься завдяки уяві. Сучасні ж літературні твори відрізняються своєю багатоплатформністю. Вони існують не тільки як книги, а й як фільми, вистави, відеоігри. Велику популярність в молодіжному середовищі набувають так звані «фанфіки», аматорські твори за мотивами фільмів, серіалів, аніме і комп'ютерних ігор. Саме ця мультиплатформність робить занурення у віртуальний світ ще простішим.

Отже, можемо зробити **висновки** про те, що ескапізм досить розповсюджене явище, каталізаторами якого є динамічний і мінливий розвиток суспільства. Хоча погляди на це явище неоднозначні, зазначимо, що у широкого розповсюдження ескапізму є свої позитивні і негативні наслідки: із одного боку зростає кількість людей, які обирають самотність. Для багатьох стирається грань між реальним і віртуальним, відбувається розрив сімейних і соціальних зв'язків, з'являється політична і соціальна апатія, політичний абсентеїзм. Повернення з віртуального світу в повсякденність виявляється занадто складним; з іншого боку – ескапізм може сприяти адаптації до динамічного сучасного суспільства, зменшенню рівня стресу і реалізації творчих здібностей людини, індивід може знайти позитивне одкровення своїх власних духовних шукань і моральних вчинків.

Література:

1. *Tolkien on Fairy-stories: Expanded Edition, with Commentary and Notes*// Harper Collins Publishers; UK, 2008. —p. 326.
2. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / З. Бауман. – Москва: Логос, 2005. – 390
3. *Stenseng F.* Rise J. Activity engagement as escape from self: the role of self-suppression and self-expansion // *Leisure Sciences: and Interdisciplinary Journal*, 2012.P.19-38.
4. *Beck U.* Risk society: Towards a New Modernity// New Delhi:Sage, 2000—383 p. 5) Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – Москва: Добросвет,2000.–387с.
5. *Дэвис Э.* Техногнозис: миф, магия и мистицизм в информационную эпоху. / Э. Дэвис. – Екатеринбург. : Ультра Культура, 2008. – 352 с.
6. *Evans A.* This Virtual Life : Escapism and Simulation in Our Media World// London : Fusion Press UK,2001. — 275p.
7. *Козырева Л. В.* Социальная детерминация эскапизма: опыт концептуализации / Л. В. Козырева. – 2011. – №3. – С. 8–12.
8. *Warmelink H., Harteveld C., Mayer I.* Press Enter or Escape to play: Deconstructing escapism in multiplayer gaming //*Proceedings of DiGRA.* – 2009. P.5
9. *Sudzina F., Razmerita L.* Escapist Motives for Playing On-Line Games: Preliminary Results from an Exploratory Survey //25th Bled eConference eDepend-

ability: Reliable and Trustworthy eStructures, eProcesses, eOperations and eServices for the Future. – 2012. – P. 507.

10. Henning B., Vorderer P. Psychological escapism: Predicting the amount of television viewing by need for cognition //Journal of Communication. – 2001. – Vol. 51. – №. 1. – P. 117

1. Tolkien on Fairy-stories: Expanded Edition, with Commentary and Notes// Harper CollinsPublishers; UK,2008. -p. 326.

2. Bauman Z. Individualizirovannoe obščestvo / Zigmunt. Bauman. – Moskva: Logos, 2005. – 390 s.

3. Stenseng F. Rise J. Activity engagement as escape from self: the role of self-suppression and self-expansion // Leisure Sciences: and Interdisciplinary Journal, 2012. P.19-38.

4. Beck U. Risk society: Towards a New Modernity// New Delhi:Sage,2000 – 383 p.

5. Bodrijâr Ž. Simboličeskij obmen i smert' / Ž. Bodrijâr. – Moskva: Dobrosvet,2000.–387s.

6. Dèvis È. Tehnognozis: mif, magiâ i misticizm v informacionnuû èpohu. / È. Dèvis. – Ekaterinburg.: Ul'tra Kul'tura, 2008. – 352 s.

7. Evans A. This Virtual Life : Escapism and Simulation in Our Media World// London : Fusion Press UK, 2001. – 275p.

8. Kozyreva L. V. Social'naâ determinaciâ èskapizma: opyt konceptualizacii / L. V. Kozyreva. – 2011. – №3. – S. 8–12.

9. Warmelink H., Harteveld C., Mayer I. Press Enter or Escape to play: Deconstructing escapism in multiplayer gaming //Proceedings of DiGRA. – 2009. P.5

10)Sudzina F., Razmerita L. Escapist Motives for Playing On-Line Games: Preliminary Results from an Exploratory Survey //25th Bled eConference eDependability: Reliable and Trustworthy eStructures, eProcesses, eOperations and eServices for the Future. – 2012. – P. 507.

10. Henning B., Vorderer P. Psychological escapism: Predicting the amount of television viewing by need for cognition //Journal of Communication. – 2001. – Vol. 51. – №. 1. – P. 117.

Novohat'ko A.V.

ESCAPISM AS A SOCIOCULTURAL PHENOMENON OF THE MODERNITY

The article analyzes the development trends of modern society associated with globalization, informatization, transformation of the existing socio-cultural models that can be considered catalysts of existential escapism. Moreover, the study showed that changing the existing paradigms of social systems development leads to difficulties of adaptation and identification, where the intensification of social changes naturally disrupts the mechanisms of human inclusion in social communities, and the frequency of changing information systems and increasing the amount of information itself leads to difficulties in its assimilation and the need to

develop new mechanisms for the perception, archiving and updating of information databases. As a result, requiring connection to the most diverse meanings and value systems, the orientation in social practices to change the way of life and way of life requires special social mobility and sociocultural adaptability from a person. This situation leads to a shift in a person's ideas about himself and the world around him, as a result, it creates a sense of social and informational frustration, which leads to a person's escape from the existing reality and his orientation to strategies of existential escapism. This fact testifies to the relevance of the study of escapism, a sociocultural phenomenon characterizing the development of modern society.

The article gives an understanding of the characteristics of the spread of escapism and the fact that escapism acts as a life strategy that emerges in people as a result of rethinking common values and norms and leads to a departure from social reality into sociocultural spaces constructed by people or media channels; analyzes the approaches to the definition of escapism, the causes and consequences of the spread of escapism, reveals the features of the manifestation of escapism in the virtual space. Moreover, escapism in the virtual space is considered as a means of self-identification and the life strategy of people in a modern dynamic society. We have shown studied the features of the spread of escapism in the modern virtualized society of the postmodern era. This phenomenon is considered as a mechanism of adaptation to the post-modern society. It has been studied in connection with mass culture and the phenomena of individualization and informatization. The paper identifies the main consequences of escapism, including the increase in the number of single people, political and social apathy. To sum up, the article concludes that the two types of virtual escapism. Productive escapism contributes to the social self-realization of man and his cultural development, allows you to transfer social practices from the virtual space into reality. With destructive escapism, on the contrary, social practices move into virtual reality, allowing a person to realize himself in a virtual environment.

Key words: *escapism, sociocultural model, postmodern, self-identification.*

Надійшла до редакції 17.09.2018 р.

УДК 94(477)«1648/179»:321.01]:930(477)

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535719>

orcid.org/0000-0001-5096-8288

Ірина Діптан

ДІПТАН Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів – історіософія, історія України.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО: ВІЗІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

*«...ідея об'єднання українських земель і їх політичної
окремішності...
тісно сплітається з усією діяльністю Виговського в часах
Хмельницького
і по його смерті...» [3, с. 371]*

У статті розглядаються ключові проблеми гетьманування Івана Виговського (з поміж яких визначальна – Гадяцький договір 1658 року) у працях Михайла Грушевського. Підкреслюється неоднозначність ставлення вченого до українсько-польського компромісу 1658 року. З одного боку, дослідник високо поціновує І.Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно політичного розвитку українства – необхідності власного національно державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах «Великого князівства Руського». З другого – наголошує на низці чинників, які обумовили «нежиттєздатність» унії й безперспективність польського зовнішньополітичного вибору І.Виговського.

Ключові слова: Іван Виговський, Михайло Грушевський, гетьман, Військо Запорозьке, Гадяцька унія, Велике князівство Руське, дипломатія.

Актуальність дослідження. Історія українсько-польських відносин перенасичена непорозуміннями, образами, взаємозвинуваченнями, відвертим збройним протистоянням. Підґрунтя цьому – тривале

© І. І. Діптан, 2018

перебування частини етнукраїнських земель (інколи – основного їх масиву) у складі першої, а потім – другої Речі Посполитої в бездержавному статусі, а відтак з усіма складовими імперської політики щодо українства. Водночас маємо поодинокі, напрочуд багатобічючі, та у висліді своєму безрезультатні спроби порозуміння, навіть скріпленого відповідними договорами і зобов'язаннями. Одним із таких вікопомних проєктів був Гадяцький договір 1658 року.

Що ж спричинило його з'яву? У чому його сутність? І, найголовніше, чому Гадяцька унія залишилася історичною пам'яткою, хоча і доволі повчальною, а не фундаментом для ствердження Козацької держави в новому геополітичному вимірі? На ці та інші запитання спробуємо відповісти через призму їх бачення в працях найвидатнішого українського історика Михайла Грушевського.

Мета дослідження полягає в тому, щоби розкрити погляди вченого на вузлові проблеми гетьманства Івана Виговського і, насамперед, Гадяцьку унію 1658 року.

Передовсім автор з'ясовує обставини, за яких генеральний писар Війська Запорозького здобуває булаву і в якому статусі володіє нею.

М. Грушевський зазначає, що «смерть Хмельницького лишила непорішеною цілу низку важних питань, а передусім... справи наступства» [3, с. 3]. Здавалося, що саме ця проблема була завчасно розв'язана, позаяк із квітня 1657 року «... Юрко Хмельниченко формально вважався гетьманом, співрегентом свого батька...» [3, с. 3]. Але так не вважали ані московські можновладці, ані козацький генералітет (хоча перші згідно з «Березневими статтями» Б. Хмельницького не мали права втручатися в процес обрання козацького керманіча).

У Москві із запізненням дізналися «... про смерть гетьмана, договір Ракоція з поляками і бунти в війську» [3, с. 9], та швидко оговталися. Вчений зауважує на примусовій затримці прибулого ще за життя Богдана посольства П. Тетері, бо «...московському урядові не було бажано, щоб люди, які встигли... зорієнтуватися в московських намірах, їхали наперед... і приготовляли ситуацію – в напрямі... не бажаним для Москви» [3, с. 19]. Царський уряд, покладаючись на відомості, надіслані воеводами (київським – А. Бутурліним, путивльським – М. Зюзіним), думним дяком Наумовим [3, с. 4-6], реляції Желябужського «... про настрої в війську і поза військом, про успіхи його агітації против гетьманського правління, про сприятливі відгуки на проєкт заведення московських воеводів...» [3, с. 12], «...уявляв собі Україну в стані внутрішньої анархії і сподіваючися використати цей хаотичний стан для корінних змін українського правління, хотів перевести підготовку через своїх людей» [3, с. 19-20].

М. Грушевський скрупульозно аналізує споряджені царем «місії» В. Кікіна, І. Роколова, А. Матвєєва; підсумовує, що, попри всі єзуїтські застережно-погрозливі методи діяльності московських нишпорок [3, с. 19-30], козацька старшина спромоглася скликати 26 серпня (5 вересня) в Чигирині раду, де й обрала свого керманіча.

М. Грушевський заперечує достовірність «класичного оповідання» «Самовидця» про обрання І.Виговського, оскільки воно «... являється справді більш літературним твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до «фортельного ляха і переворотного латинника», ... викликає недовір'я...» [3, с. 36]. Натомість дослідник покладається на такі документи: листи І.Виговського путивльському (М.Зюзіну) та київському (А.Бутурліну) воєводам відповідно від 26 і 30 серпня 1657 року; свідчення царських посланців І.Роколова та В.Кікіна, київського полковника П.Яненка [3, с. 31-38]. М.Грушевський цитує грамоту новообраного гетьмана на царське ім'я, в якій мовиться, зокрема, наступне: «Хоч іще за життя Б.Хмельницького на уряд гетьманський наречено було Юрія Хмельницького ..., але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б.Хмельницького вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене – хоч я від того уряду й відмовлявся» [3, с. 38].

М.Грушевський указує на мотиви невиконання старшиною волі покійного гетьмана: «події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його...» [3, с. 3]; відмова виступити в похід супроти Польщі тощо. «Можливо, – продовжує автор, – що в дійсності він (Виговський) особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдовольнитися ролею регента. Але супроти можливості, що против скомпромітованого останнім бунтом Юрія, буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана...» [3, с. 37].

«Новий гетьман, – на думку М.Грушевського, – був людиною досвідченою, тямущою, бувалою, непоганим політиком, при цьому, безперечно, – українським патріотом, щирим автономістом, одноступцем старшини, який разом з нею палко бажав забезпечити свободу і недоторканність України» [2, с. 324].

Учений відкидає версію про регентство, тимчасовість (до повноліття Хмельниченка) гетьманства І. Виговського. Спираючись на документи, стверджує, що «Виговського обрали гетьманом одразу, але старшина боялась, щоб «чєрнь козацька», стоячи на боці Юрася, не протестувала проти цього вибору, тому обрання здійснено було не на

повній військовій раді, а на старшинському з'їзді, і вже згодом, коли в Москву пішли доноси на цю неформальність, Виговський повторив свій вибір на повній військовій раді і був знову обраний гетьманом» [2, с. 323-324].

Але друга, вже загальновійськова, козацька рада мала суперечливу передісторію. М. Грушевський наголошує на тому, що І. Виговський, попри провокативні дії Москви, аж ніяк не прагнув розриву з нею. Як аргументи – листи гетьмана до А. Бутурліна та М. Зюзіна, грамота до царя. В них новообраний володар булави оповідає про події 23-26 серпня (2-5 вересня) 1657 року в Чигирині і запевняє, що буде «...з усім військом вірно служити й. цар. в-ву» [3, с. 37]; нагадує, як «... бувши писарем, був зичливим в. государеві, і своїм промыслом всіх привів до підданства...» [3, с. 38]; засвідчує свою відданість затримкою в гетьманській резиденції посольства С.-К. Беншовського та готовністю до спільної, «...з ратними людьми в. цар. в-ва...» [3, с. 39] боротьби з кримцями. В конфіденційних розмовах із В. Кикіним гетьман застерігає царя від «лядського лукавства» («А король Ян-Казимір в листах своїх і досі ще називає нас, військо Запорізьке, своїми підданими: а ми не то, що в підданстві у нього бути, але й імені лядського чути не хочемо»); пропонує власне посередництво задля замирення московитів зі шведами; відмежовується від «самовільства» полковника І. Нечая (в білоруських землях сприймав людиність під козацький присуд) [3, с. 40-41].

Після від'їзду 3 (13) вересня В. Кікіна до Москви, звідти до гетьмана прибув стрілецький голова А. Матвеев. Учений бідкається на брак достовірних даних для відтворення цілісної картини перемовин гетьмана з царським посланцем [3, с. 42-44]. «Московський уряд, – припускає дослідник, – далі наставляв на виводі козацьких залог з своїх воєводств і ліквідації білоруської козаччини...» [3, с. 44]; А. Матвеев висловив царське веління про спрямування воєвод із ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Білої Церкви, Корсуня та Прилук і утримання їх коштом місцевої людинності [3, с. 43-44].

У контексті наростання суперечностей між Москвою і Чигирином, учений з'ясовує ситуацію в Гетьманщині по поверненню П. Тетері. Професор шкодує, що не залишилось автентичного запису звіту козацьких посланців, висловлює сумнів стосовно авторитетності циркуляра миргородського полковника Г. Лісницького, «...котрим він подавав на обміркування своїх полчан московські пропозиції, прислані від Виговського...» [3, с. 48]. Історик переказує зміст «статей Лісницького»; зауважує, що «...за автентичні статті Виговського те, що... подано ніяк не можна вважати. Воно передає тільки те, що говорилося з приводу привезених з Москви царських пропозицій» [3, с. 49]. Як

своєрідний «відгомін» – оповідь миргородського міщанина М. Калениченка; путивльського вістуна Чернова; інформація полтавського полковника М. Пушкаря; листовне звернення ніжинського протопопа М. Филімоновича до окольничого Ртіщева та путивльського воеводи М. Зюзіна; шведського дипломата Д. Калугера, польського посланця Єрлича [3, с. 48-55].

На зіставленні різноманітних рефлексій, реляцій, звідомлень М. Грушевський реконструює в загальних рисах зміст доповіді П. Тетері і дискусії, що розгорнулася довкола неї: «...перед збіраною в Чигирині старшиною вирисовувалася перспектива нового порушення Переяславської умови: скасування гетьманського правління, заведення московської воеводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, знищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідація автономної української церкви і т.д.» [3, с. 55]. Всі ці побоювання були небезпідставними з огляду на «агітаційні балачки» Желябужського та В. Кикіна, заяви А. Матвєєва, «уперте ігнорування наступників Богдана на гетьманстві – Юрія і Виговського...» [3, с. 55]; ймовірність прибуття в Україну військових сил О. Трубецького та Г. Ромодановського... При цьому – «...неполагоджені відносини з Кримом і Польщею...» [3, с. 56], небезпечна ситуація на Запорозжжі. Відтак «старшина, – констатує вчений, – ...була збентежена, стривожена, роздратована [...], заводила балачки про можливості повного розриву з царем, виходу з його протекції, відновлення союзу з Кримом і т.д.» [3, с. 56].

Для з'ясування нагальних проблем життя Гетьманщини й була скликана загальновійськова рада в Корсуні. Про неї М. Грушевський оповідає на основі звіту капітана Чернишова київському воеводі А. Бутурліну, опису путивльського вістуна М. Юдіна, інформації від висланця з Корсунської ради до Москви Ю. Миневського тощо. Зауважує на демарш І. Виговського, котрий «...віддав полковникам булаву і сказав, що не хоче бути гетьманом, тому що в пунктах, присланих від вел. государя відбираються їх дотеперішні вільності, а він в неволі бути не хоче» [3, с. 58]. Старшина повернула йому булаву, запевнивши, що за права та вольності «...будемо стояти всі одностаино, щоб нічого нам не вібирано» [3, с. 58].

На переконання М. Грушевського Корсунська рада 11 (21 жовтня) 1657 року має поціновуватися двояко. По-перше, вона легатимізувала І. Виговського як гетьмана (вчений зацітовує виїмку зі звідомлення Д. Калугера, що І. Виговський зайняв місце Б. Хмельницького «свобідним і щирим вибором всього війська Запорізького – навіть подвійним: раз в Чигирині, другий раз в Корсуні з величезною парадною на

тім уряді потверджений» [3, с. 60]. По-друге, вона висловила «...вотум довір'я і ухвали його твердої політики супроти Москви в обороні козацьких вільностей» [3, с. 60]. Як підтвердження мовленому – стилізована Д. Калугером козацька відповідь на царські жадання: неможливо звести козацький реєстр до 40 тисяч, оскільки «...козаків знайдеться 200 або 300 тисяч, всі вони однаково билися за свободу...»; неприпустимо міста нові передавати у «...володіння московського князя [воєводам], козакам лишаться самі пограничні...»; необхідно визнати І. Виговського гетьманом; як попередження: «...коли московський князь схоче триматися попереднього договору, зложеного з небіжчиком Хмельницьким, то вони також будуть його виконувати, коли він захоче щось у тім змінити, вони самі подбають про своє добро і свою добру репутацію» [3, с. 62].

Не рахуватися з волею старшини московський уряд не міг, а тому «...рішив признати і продовжити фактичний стан речей і стриматися до слухного часу з задуманими обмеженнями української автономії» [3, с. 77]. У зв'язку з цим постановлено було О. Трубецького з військом в Гетьманщину не направляти («відомості про усобицю, бунти і замішання не потверджувалися [...]. Виговському на пункті лояльності не можна було нічого закинути [...]. Навпаки дезідерати і агітаційні гасла висунені московським урядом [...] викликали контр-агітацію, в наслідках своїх нелегку до передбачення» [3, с. 77]); натомість вирішено визнати І. Виговського гетьманом і зажадати від нього лише присяги на вірність цареві.

Як наслідок – «...царська грамота до гетьмана з 18 (28) жовтня, в котрій найважливіше було – сама адреса: «війська Запорізького гетьманові Ів. Виговському і всьому військові Запорізькому»» [3, с. 78]. Відтак цар звелів «...бояринові кн. А.Н.Трубецькому з тов. ...до війська Зап., не йти – аби від того походу нашим підданам, Малої Росії жителям не понести... великих утрат в підводах і кормах» [3, с. 79].

Але довгоочікуваної царської грамоти Виговському та його однопумцям було замало: «... бажали надати якнайбільше політичного престижу своєму пануванню через московське «благословення» (як висловилася старшина в своїй грамоті з Корсунської ради) » [3, с. 80]. Цього не сталося, бо ж «... московський уряд думав про те, щоб поставити наступство гетьманів в можливо тіснішу залежність від себе...» [3, с. 80].

На думку М.Грушевського певний інтерес для дослідника являє «... начерк царської грамоти, що мала заспокоїти українську людність супроти тих чуток, які пішли по Україні про задумане царем скасування українських вільностей» [3, с. 80]. Квінтесенція документа – в

наступному: «Ми від вас, як вірних підданих ніякої зради ... не чаємо, – але й вам не треба ані в гадці не мати, щоб від нас могли бути якісь утиски на вольності ваші, – ми хочемо вас тримати у всім за вашими правами і вільностями, а наше царське слово ніколе не змінне» [3, с. 81].

«Радісну грамоту» привіз у Чигирин 17(27) листопада стряпчий Д. Рагозін. Через чотири дні, споряджаючи його до Москви, гетьман просив: «Нехай би в. государ... бунтівників («воров») запорізьких козаків, що поїхали до нього бити чолом, зволив затримати, або до мене прислати, аби далі не було замішання («ссоры») – а то вони собі іншого гетьмана вибрали [3, с. 81].

А в цей час у Москві перебувало посольство від гетьмана, очолюване братами Миневськими. У висліді козацько-московських перемовин вирішено було, ніби-то для зміцнення позицій І. Виговського, скликати у Переяславі Генеральну раду за участю царського представника. Новообраний гетьман мусив би скласти «... присягу цар. в-ву і йому при війську була б передана... «потвержденная» грамота» [3, с. 92]. Тобто, певне порозуміння було досягнуте.

М. Грушевський наголошує, що влітку-восени 1657 року в Україні розгорталися водночас два елекційні процеси – вибори гетьмана і митрополита. Царство прагнуло використати їх задля «...приведення українського життя в тіснішу залежність від московського контролю...»; натомість українська духовно-світська еліта – «...для відстоювання вільностей...», «...приєднання Західної України до козацької: скріплення зв'язків в ієрархічних відносинах» [3, с. 94].

Обрання митрополита І. Виговський поклав на чернігівського владуку Л. Барановича. Москва через А. Бутурліна наказувала «...Барановичу, Гізелю, київським ігуменам..., щоб вони були під послухом і благословенням московського патріарха, без царського указу єпископів не скликали, без благословення патріарха митрополита не вибирали...» [3, с. 95]. Гетьман усіляко гальмував цей процес і кінцево митрополитом ствердили Діонісія Балабана – луцького єпископа («з 8 лютого маємо вже повідомлення... від... Балабана»). Підбиваючи підсумки «церковних перегонів» М. Грушевський узагальнює: «... вибори переведено без порозуміння з царем і патріархом; за зізнанням Д. Балабана, «... на митрополію вибрано мене, з огляду на сильні налягання всієї України і самого гетьмана...», відтак «...плани поєднання козацької України з Західною діставали нового впливового союзника» [3, с. 100].

Наразі Московія змушена була проковтнути «образу», до часу – затаїтися.

Новий етап відносин між Чигирином і Московією був започаткований пізньою осінню 1657 року і завершився розривом Гетьманщини з Царством. Щоби зрозуміти, чому так сталося, необхідно, вслід за вченим, розглянути дві проблеми: по-перше, взаємини гетьмана з низовим товариством; по-друге, роль Москви в розгортанні громадянського розбрату в Україні.

Передусім М. Грушевський нагадує, що Микитинська Січ, «бувши головним вогнищем повстання, всадивши... Богдана Хмельницького на гетьманство... після Зборівського замирення відреклася свого вибранця...» [3, с. 101]. Старому гетьманові вдалося придушити заклоти, упокорити січовиків каральними акціями. Та вже на весну-літо 1657 року Січ вийшла з-під контролю Чигирини. Спроби новообраного гетьмана змінити кошову старшину викликали ще більший супротив: «...кошовий Яків Барабашенко... проголосив вибір Виговського неважним, тому що він стався без участі Запорізького війська, ...висунув теорію супрематя Січі і незалежності її від городового війська» [3, с. 102].

Вчений так розкриває сутність ідеології Коша: Січ «...єсть центр і джерело влади в війську. Старшина, що рядить... «в городах», узурпувала цю владу, а тепер хоче розпоряджати гетьманською булавою і всякими урядами без січового рішення – це претензія неслухна, рядове козацтво... йде за січовим осередком, на чолі котрого стоїть «кошовий гетьман»... в протиставлення городовому старшинському гетьманові. Січа... змагає до того, щоб поставити в залежність від свого уряду коли не всю городову територію, то принаймні сумежні її частини» [3, с. 103].

І. Виговський сподівався на царську підмогу в упокоренні Січі (через потвердження гетьманства); вдався до її воєнної (ніжинський і прилуцький полки на шляхах до Запорожжя) і продовольчої блокади; готувався до поновлення союзу з Кримом (нейтралізація Січі з півдня).

Запорожжя в протистоянні з Чигирином звертається до царя, вбачаючи в ньому арбітра та протектора. Для Москви це стало якнайзручнішим підґрунтям-виправданням для реалізації стратегічних задумів.

Історик аналізує закиди-звинувачення на адресу І. Виговського та старшин. Перші з них містилися в листі Я. Барабаша до Олексія Михайловича (кінець жовтня 1657 року): «...ламають присягу, ...інших царів, королів і князів невірних беруть собі за панів, а тебе государя і царя... мати не хочуть...» [3, с. 106-107]. 21 (31) листопада М. Іваненко (посланець від Я. Барабаша) подав інструкцію з 7 пунктів, у якій перераховувалися «злочини» І. Виговського та його прибічників: гетьман (іще до його визнання царем) і полковники потайки «...сприся-

глися з князем семигородським, з обома воєводами – волоським і мунтянським, і шлють листи до хана кримського», І. Виговського вибрали гетьманом без участі в раді запорожців і «черні»; Чигирин забороняє запорожцям ходити на кримців [3, с. 108-109].

Промовистими для змалювання картини світоглядних орієнтирів Коша є прохання-пропозиції, подані запорозькими посланцями московським дякам 26 листопада (6 грудня): щоби цар «...велів послати в військо Зап. свого ближнього чоловіка... учинити раду, а на ній позволив нам вибрати гетьмана всім військом Запорізьким... Тій раді, аби в. государ велів бути в Лубнах..., або в Переяславі. А... вибраний гетьман має вчинити присягу на вірне підданство... Коли буде настановлений гетьман... а військо Запорізьке помітить за тим гетьманом зраду... про неї... дасть знати цар. в-ву, та нехай би... нам того провинного гетьмана велів перемінити ... Аби велів вел. г-р. ...бути в городах війська Зап. ... своїм воєводам для охорони міщан і повітових людей, а на тих воєводів і на воєнних людей які з ними будуть щоб збирано і давано стацію з городів Малої Росії. Аби... звелів збирати всякі побори з міщан, купців і орандарів з усіх городів... і тримати... в скарбі в ... Києві і в призначенім часі роздавати військові Запорізькому .... Потім як Військо Зап. вибере гетьмана.. тоді Виговського і його дорадників треба тримати під арештом... аби від них не було потім в війську Зап.... бунту...» [3, с. 113-116].

На думку М. Грушевського «...ці пункти являються результатом... співробітництва запорізької демократії з московською бюрократією» [3, с. 116]. Московські дяки, не сприймаючи соціальних запитів запорожців, трактуючи їх як бездомну та неприкаянну голоту, водночас уміло використовували в своїх єзуїтських задумах. Кошове товариство, задля визнання свого автономного статусу в Козацькій державі, подавало правовий прецедент для її подальшої ліквідації. Січові дезидерати, розроблені «...під сугестією московських дяків...» [3, с. 117] уповні вписувалися в «...ті завдання, які ставило собі на Україні московське правительство і потім переводило й осягало тільки на протягу довгих десятиліть...» [3, с. 117].

Історик убачає в цій догідливо-колаборантській супліці низового козацтва справжню вибухівку. «Українська державність, – стверджує він, – була підмінена. Всі здобутки державної будови останнього десятиліття, часів Хмельницького, поставлені були під знак питання» [3, с. 118]. Дослідник так обґрунтовує свій гіркий присуд: «Против змагань організувати постійну владу, звівши до мінімуму необчислимі впливи безпосередньої демократії – неорганізованих зборів, якими була і зісталася загальна козацька рада... – висувається власне ця ін-

станція...»[3, с. 118]. Кошова спільнота, звертаючись до московської бюрократії, «зробивши з неї арбітра своїх суперечок з старшиною, – пояснює вчений, –...легкодушно віддає в її руки інтереси українського життя – його будову і провід...» [3, с. 118].

Московський уряд мав усі підстави приголубити такого слухняного союзника. Тому, всупереч проханню І. Виговського, запорозьких посланців не тільки не затримали, а й видали їм проїзний (охоронний) лист. Грамота «Нашого цар. величества войска Запорожского кошовому Якову Барабашу й всему кошовому войску в Запороги», попри здержливість і стилізованість, була вельми знаковою: «...важно було, – підкреслює М. Грушевський, – що цар трактував Січовий Кіш як правомочну організацію .... Для престижу і аспірації Січі це... було дуже багато...» [3, с. 119-120]. Фактично, Царство, за сприяння «запорозької вольниці», стало визначальним зовнішньополітичним чинником Руїни, позаяк «...авторитетові гетьманського осередка і старшині удар завдано незвичайно болючий і в наслідках своїх необчислимий» [3, с. 120].

«Місія» Б. Хитрова мала бути одним із кроків на шляху обмеження української державності. Формально вона була відповіддю на поклик І. Виговського: щоби «...укріпити на гетьманстві... щоб військо Запорізьке було... в послуху» [3, с. 120]. Але монарша милість, засвідчена жалуваною грамотою, уможливилася низкою серйозних поступок, як-то: прийняття царських воевод у визначених містах; утримання московських залог із надходжень до українського скарбу; виведення козацьких підрозділів із Білорусі; готовність до спільної боротьби проти Польщі навесні 1658 року; чергова присяга гетьмана на вірність цареві [3, с. 120-123].

Якщо про завдання очікуваного московського посольства гетьман і старшина лише здогадувалися, то звістка про прихильне прийняття і обнадійливе відпущення царем уповноважених Запорожжя викликала справжній неспокій. Найнебезпечнішим було те, що «низовики» мали підтримку в «городах» [3, с. 124-127].

М. Грушевський виокремлює причини, котрі змусили миргородського полковника М. Пушкаря, ще донедавна пасивно-лояльного, стати антагоністом І. Виговського, претендентом на гетьманську булаву. Передусім історик зауважує на те, що «полтавський полк своїм географічним положенням був тісно зв'язаний з Запоріжжям – економічними і промисловими зв'язками... Це було запілля Січі... Коли Виговський в-осені почав блокаду Запоріжжя і загородив заставами полудневе пограниччя це мусило особливо тяжко впасти на Полтавщину, викликати тут сильне невдоволення...» [3, с. 127]. Хвилювання місцевої люднос-

ті зумовлювалося й тим, що Ю. Немиричу повернено його великі маєтності на Полтавщині – Кобеляки, Білики, Санжари. «Все це..., – підсумовує дослідник, – могло створити в Полтавському полку настільки гострі відносини..., що перед Пушкарем могла стати дилема: пристати до цього руху і зв'язатися з противниками Виговського і старшини, чи виноситися з свого полку, в котрім так довго правив...» [3, с. 128-129]. Відтак М. Грушевський, не відкидаючи й особистих амбіцій М. Пушкаря, підігрітих успіхом запорожців у Москві, все ж вважає, що може й мали рацію гетьманські посланці до царя навесні 1658 року, коли стверджували: «Пушкар і сам тому не рад, та збивають його своєвільники і гультяї» [3, с. 129].

Всі намагання І. Виговського придушити антигетьманський заколот у зародку, сподівання на допомогу Г. Ромодановського, посередництво М. Зюзіна в завоюванні царської довіри виявилися марними. Справжнім ударом для гетьмана була відставка путивльського воєводи, котра сталася не без інспірацій запорожців [3, с. 129-136].

На загальновійськову раду в Переяславі, котра втретє легітимізувала І. Виговського як гетьмана (за присутністю Б. Хитрово, зі складанням присяги гетьманом, наданням йому грамоти), М. Пушкар так і не прибув (натомість фактично окупував територію миргородського полку) [3, с. 137-144]. По укладанню договору 15 (25) лютого 1658 року. Б.Хитрово ще деякий час залишався в Україні; в середині березня, прийнявши присягу на вірність цареві від М. Пушкаря та М. Стринджі, відбув до Москви [3, с. 147]. Натомість гетьман, не довіряючи опозиціонерам, десь на початку березня (н.с.) уклав, за посередництвом Карач-бея, договір із кримським ханом [3, с. 146-149]. Започаткована Руїна поглиблювалася.

Між тим Царство зміцнювало свої позиції в Гетьманщині. 3 квітня 1658 року цар визначив воєвод із залогами в Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів і Миргород; розрядний приказ розробив інструкцію, котра унормовувала їх діяльність. Загальне керівництво новою адміністрацією покладалося на боярина В. Шереметьєва [3, с. 172-181].

М. Грушевський, розглянувши означену інструкцію, розкриває механізм поступового підпорядкування Москві різних сфер життя «Війська Запорозького». Так, В. Шереметьєв «...через своїх дворян, за поміччю воєводів розсаджених в полкових містах, мав переписати всі доходи коронні, панські, «кляшторні»... і міські, і завести їх збір «на государя». Арендні доходи мали бути здані наново. Адміністрація доходів мала вестися через «ратуші», міські уряди, з поминенням козацької старшини.... Козацтво... обмежене 60-тис. реєстром... Адміністра-

тивний апарат переходив в руки міщанства, що мало вести його під безпосереднім контролем воєвод. Воєводи... мали бути комендантами головніших міст...» [3, с. 181]. Таким чином, «спираючись на міста, – пояснює вчений, – царський уряд... виявляв тенденцію вишукувати... все те, що могло сприяти розвою міщанської верстви, а обмеженню козацької» [3, с. 181]. Звісно, витісняючи козацтво з міста, московська бюрократія перебирала на себе всі управлінські функції від одуреного міщанства.

Найдієвішим способом розхитування й знекровлення Козацької держави стала назовні – посередницько-миротворча, насправді ж – підступно-провокативна тактика Московії в умовах розгортання антигетьманського повстання Я. Барабаша-М. Пушкаря. На підставі документів від супротивних сторін історик відтворює картину суперечливих, із прихованим підґрунтям, українсько-московських відносин навесні-влітку 1658 року.

5 (15) квітня дворянину Апухтіну була надана царська грамота для гетьмана та листи до 17 полковників. У грамоті, окрім докорів І. Виговському «за шатість», висловлювалось прохання відправити до Москви українських делегатів для участі в з'їзді у Вільно задля з'ясування проблеми оформлення наступництва на польському троні (Корона не поспішала з виконанням віленських домовленостей 1656 року); наказувалося «...виготовити граничні мапи» (розмежування між Річчю Посполитою та Московією на українських землях); нагадувалося про прийдешнє прибуття воєвод (окрім Києва – ще у 6 міст); встановлення нагляду над гетьманом («...при нім резидента з невеличкою залогою») [3, с. 182-186].

Доки «місія Апухтіна» дібралася до Чигирина, в Москву 17 (27) квітня з'явилися посланці від М. Пушкаря та С. Довгала зі скаргами на І. Виговського та Г. Лісницького: «Рада в Переяславі була неповна, були тільки ті полковники, що одної гадки з Виговським, а з ними сотників і черні чоловіка по 10,... а з задніпрянських полків і нікого не було». І. Іскра від імені М. Пушкаря просив царя, «...аби зволив зложити нову раду для вибору гетьмана...» [3, с. 187-188]. Як зауважує М. Грушевський, «цей новий вияв українського «бунтарства» не був приємний московській бюрократії. Хоча... ця усобиця була водою на млин московської політики...» [3, с.188], та дещо несвоечасно: царські урядовці гадали, що гетьман і старшина толерантно сприймають «заведення московської адміністрації». Отже, не знеохочуючи донощиків, Москва не дуже схвально сприйняла їх скарги.

Почергово, в квітні-травні, у столиці побували гетьманські посольства (Г. Лісницького; І. Богуна та Є. Бережецького). Їх очільники

у перемовинах із московськими дяками відкидали всі звинувачення в зрадництві І. Виговського; просили не йняти віри заколотникам, звідомляли про їхні розбійні дії. Найголовніше – подавали власне бачення причини розростання повстання: «...з того часу як Стринжа дав фальшиву вість на Запоріжжя про грамоту твого цар. в-ва, ніби дозволяєш вибрати на Запоріжжі гетьманом кого схочуть, ...так за його підущенням так люди розбунтувалися, що всі чисто повиходили на Запоріжжя .... Покірно... прохаємо грамоти, котра була б противна брехні... всіх бунтівників...» [3, с. 194-195]. У відповідь на прохання-виправдання гетьманських уповноважених В. Шереметьєв оголосив монаршу резолюцію: цар «... посилає на Запоріжжя грамоту і дворянина... Дворянин... має скликати раду, вчитати на ній... грамоту і ..., щоб тих які розвівали... ворохобні чутки, покарано за військовим правом...» [3, с. 201].

Але царські обіцянки-розпорядження були не тільки запізнілими, а й формальними. Відтак І. Виговський повідомив прибулому в Чигирин 1(11) травня Апухтіну: «Я скільки разів просив..., щоб в. госрь велів приборкати... бунтівників – Пушкаря з самовільцями, що зачинають уособицю й кровопролиття між православними христіанами війська Запорізького...; та в. государ мене не пожалував..., Пушкареві дано грамоти, а він... робить бунти .... Тепер до мене прийшла Орда з Карач-беєм, 40 тис. ... Мені далі... самовільців терпіти не можна: іду на них війною сам...»[3, с. 206-207].

«Обидві партії: гетьмансько-старшинська і запорізько-чернецька (пушкарівська), – з сумом констатував М. Грушевський, – наввипередки старались поширити круг своїх впливів і тероризувати противників – і зброєю, і покличками Москви, Запоріжжя, Орди» [3, с. 212].

Найболючіше, що супротивники повсякчас зверталися за верховним присудом до Москви. Та все більше І. Виговський і його прибічники усвідомлювали дволикість московітів. Зокрема, царський посланець П. Скуратов отримав на миротворчі пропозиції гнівну і різку відповідь гетьмана: «Ніякими грамотами Пушкаря спинити не можна, треба було його стягти...» [3, с. 225]; «Ми присягали в. государеві..., що він наших прав не порушить...: ні полковникові ні кому іншому грамоти не мають даватись, всім править сам гетьман. А ви поробили всіх гетьманами: подавали грамоти Пушкареві та Барабашеві, і від тих грамот піднялися бунти» [3, с. 226].

Завершально-трагічні події розгорнулися під Полтавою 1 (11) червня: за підмогою орди І. Виговський здобув перемогу, М. Пушкар загинув, Я. Барабаш утік до царського містечка Колонтаєва. Союзники як винагороду за підмогу «...зібрали невільника на Полуозері силу,

але... військо... підняло за це на Виговського крик..., і він дозволив... відібрати у татар той ясир...» [3, с. 235].

Гетьман переймався тим, що чимало заколотників утекло на Слобожанщину. «Виговський і старшина, – підкреслює М. Грушевський, – правильно оцінювали, що ці маси своєвільців за московською границею будуть кадрами для нового руху, як тільки обставини сприятливо зложаться для цього. Але царський уряд... заходів против еміграції не зробив... «Виговское разорене» руїна Виговського стала епохою в зрості населення Слобідщини» [3, с. 242].

Неупередженою, науково зваженою бачиться оцінка М. Грушевським дій І. Виговського в цей первісний і, мабуть, найнебезпечніший період розгортання соціально-політичної кризи в Україні – Руїни. «Погром пушкарівців, – розмірковує вчений, – мусив здаватися Виговському і його однодумцям великим успіхом. Не тільки воєнним, стратегічним, але і соціальним, політичним, дипломатичним» [3, с. 243]. Дії опозиції об'єктивно руйнували Козацьку республіку, а тому «... Виговський став спасителем української державності...» [3, с. 243]. Царство, застрашене погромницькою, з соціальним підґрунтям, стороною руху, в найкритичніший момент відмовилося від його відвертої підтримки. Проте перемога «майстра дипломатичної інтриги» була куплена задорого. «Ідучи на взаводи з опозицією, що вхопилася за московську клямку, – пояснює історик, – приходилось прохати Москву про те, що було б зарізом для себе» [3, с. 244]. Воєводи із залогами в головних козацьких містах, контроль московської адміністрації в різних сферах українського життя, перереєстрація козацького війська під її наглядом – все це підтягло б «...українську державність, котру [старшина] старанно боронила в боротьбі з черню» [3, с. 244]. М. Грушевський переконаний, що уряд І. Виговського змушений був надати ультралояльні обіцянки та запевнення задля відвернення інтервенції «союзників» і якнайшвидшої розправи з московськими підголосками в Україні, «... а затим піти на розрив з Москвою» [3, с. 245].

Аналізуючи первісні зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського, вчений стверджує, що той «спочатку... хотів продовжити політику Хмельницького: триматися по можливості нейтрально між Москвою і Швецією, Кримом і Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні, зміцнити її новий лад і порядок та своє власне становище» [2, с. 324]. Так, 7 (17) серпня 1657 року, перебуваючи в статусі генерального писаря, І. Виговський підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя Ф. Шебеші. Найсуттєвіше в ній – готовність козацького генералітету «...рушити з усім військом, аби йому [Д'єрду II Ракоці]... здобути» [3, с. 10] втрачений трон; зобов'язання, в разі

порозуміння, збройно допомагати Трансильванії, «коли... котрийсь неприятель – як Порта, татари й інші схотіли б напасти на... краї, що до того князівства належать...» [3, с. 10]. У середині вересня того ж року гетьман намагається поновити добросусідські відносини з Кримським ханством (задля укладання мирного трактату навіть погоджується особисто прибути до Бахчисараю).

На особливу увагу заслуговує українсько-шведський договір від 6(16) жовтня 1657 року, що сприймався його авторами як логічне продовження й оформлення військово-дипломатичних взаємин двох держав за гетьманування Б.Хмельницького [4, с. 213]. У трактаті проголошувалося, що «має бути вічна приязнь і постійний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і яснов. гетьманом і військом Запорізьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих що помагають ворогам другої сторони – з виключкою світл. князя московського, з котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому захищувати вірність непорушно» [3, с. 64].

М. Грушевський наголошує, що вісім «Договірних пунктів», запропонованих гетьманом послові шведського короля, засвідчують курс І. Виговського на незалежнення й соборність Української держави. Зокрема передбачалося, що «... король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за наряд свобідний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятелів. Границі і території володінь Запорозького війська признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Прусії, пообіцяє спільними силами здобувати і до Зап. війська віддавати – як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське... Як би прийшлося королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би ввійти в згоду, ніжби поляки проголосили військо Запорозьке з його землями за наряд свобідний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський...» [3, с. 65].

Але «...реальна вартість нового союзного трактату, – із жалем констатує учений, – була мінімальна» [3, с. 69]. Бо ж «... незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійським помор'ю, в Помор'ю, Прусії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні плани на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею» [3, с. 69]. Відтак, «... Швеція... не могла служити опорою для України. Залишалась Польща і Москва...» [2, с. 325].

На думку М. Грушевського у взаєминах із Річчю Посполитою І. Виговський був вельми обережний. Аналізуючи перебіг українсько-поль-

ських перетрактацій у серпні-жовтні 1657 року (місія С.-К.Беньовського до Чигирина), вчений підкреслював послідовність гетьмана у відстоюванні національних інтересів: «...уряд Виговського... знов-таки положив натиск на необхідність заховати status quo на західній границі – вимагав аби за козаками полишено, те що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії...» [3, с. 287-288]. Зокрема, у Корсуні вдалося укласти перемир'я з Короною: «...край між Горинню і Случчю з своїми маєтностями мусить бути вільний від переходу війська як нашого, так і польського, але залоги (козацькі) не мають бути виведені відти, бо це була б кривда і нам і тим що їх просили» [3, с. 292]. На думку М. Грушевського, С.-К. Беньовський пішов на замирення «...в інтересах сподіваної унії... на півроку, до Зелених свят [...]». Сподіваючися, що на веснянім соймі справа українсько-польська буде полагоджена дефінітивно, він гарантував, що... польське військо не буде вступати на територію козацького протекторату...» [3, с. 288]. С.-К. Беньовський – «директор згоди» – твердо дотримувався умов перемир'я, «... вповні покладався на запевнення Виговського і Тетері...»; кінцево «... вдалось утримати Польщу від наступу і зламання границі під час війни з Пушкарем...» [3, с. 11].

М. Грушевський влучно характеризував сутність польської політики І.Виговського в догадяцький період: «... не дати полякам використати українські усобиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок тієї повної «комбінації», «компланації» і т.д. (вирази очевидно умисно неясні!) і деяких дрібних уступок – теж по можливості більше «язиком», чим на ділі» [3, с. 310].

Навіть в умовах розгортання суспільної кризи в Україні, зовнішнім каталізатором якої виступала Московія, польська карта залишалася останньою в дипломатичній колоді Виговського. «До самої весни 1658 р., – стверджує М.Грушевський, – ніщо не віщувало ... різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вичікував повороту до Польщі свого союзника – шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можливості вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував якомога поширити сферу своїх фактичних впливів в Західній Україні – територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством і т.д., в очікуванні моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безо-

воротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України – по Буг чи по Віслу, в залежності від обставин» [3, с. 286].

Висновки. Отже, дипломатія І. Виговського упродовж осені 1657 – літа 1658 років засадничо вибудовувалася як і за Б.Хмельницького (пам'ятаємо, що співтворцем зовнішньої політики великого Богдана був його генеральний писар). Говорячи про козацьких керманічів, передусім – про І.Виговського та І.Мазепу, М.Грушевський наголошував: вони « ... на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло якої оберталася українська політика другої половини XVII в.» [1, с. 392].

Література

1. *Грушевський М. С.* Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907- 1914)». – С. 386-396.

2. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / Укладачі Й.Й. Брояк, В.Ф. Верстюк. – Донецьк: Тов. ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.

3. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11т., 12кн. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 408 с.

4. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа / М.Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 398 с.

1. Grushevs'kiy M.S. Vigovskiy i Mazepa / M.S.Grushevs'kiy // Grushevs'kiy M.S. Tвори: U 50 t. / Redkol.: P.Sokhan', YA.Dashkevich, Í.Girich ta in.; Golovy. red. P.Sokhan'. – L'viv: Svít, 2005. – T. 2: Seriya «Suspil'no-politichni tvori (1907-1914)». – S. 386-396.

2. Grushevs'kiy M. Ílyustrovana ístoríya Ukraíni z dodatkami ta dopovnennyami / M.Grushevs'kiy / Ukladachi Y.Y.Broyak, V.F.Verstyuk. – Donets'k: Tov. VKF «BAO», 2006. – 736 s.

3. Grushevs'kiy M. Ístoríya Ukraíni-Rusi: V 11 t., 12 kn. / M.Grushevs'kiy. – K.: Naukova dumka, 1998. – T. 10. – 408 s.

4. Grushevskiy M. Ocherk istorii ukrainskogo naroda / M.Grushevskiy. – K.: Lybid', 1990. – 398 s.

Diptan I. I.

UKRAINIAN STATE IDEA OF IVAN VYHOVSKY HETMANSHIP: THE VISION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

The key problems of Ivan Vyghovsky's rule (the main problem among them – is Gadiatskiy pact in 1658) in Mykhailo Grushevskiy's works are considered in the article. It's emphasized the scientist's ambiguity in treatment of polish Ukrainian compromise in 1658. On the one hand the researcher highly evaluates Ivan

Vyghovskiy and his like minded persons for their realization the basic idea of social and political development of Ukrainian nation, the necessity of being independent and trying to legalize it in the appropriate paragraphs of “Big kingdom of Russia”. On the other hand emphasizes the factors which caused the union “lack of vitality” and hopeless of I. Vyghovskiy’s polish foreign policy choice.

In the scientist’s conception the compromise of 1658 is the result of a combination of a set of factors, opposing tendencies, which had a deep foundation; the current geopolitical realities. For the «Zaporizhzhya Army» it was seen as a salvation from the expansionist, incorporationist policy of Muscovy, the mechanism of affirmation of the Orthodox « Grand Duchy of Rus» as an equal component of the reorganized Commonwealth.

Mykhailo Hrushevsky, while paying tribute to the Treaty of Hadiach as a political and legal act, which testified to the level of state thinking of the then Ukrainian elite, indicates, at the same time, his doom.

First of all, the historian observes that the treatise was in a hurry, under pressure of circumstances, it may have a temporary character. The most dangerous thing in the treaty is the «... competition of the Cossack and Nobility element ...». The researcher believes that the basis of the Hadiach Union was nobility, because it was called «... to restore the economic and political affluence ... of this social stratum ...». Even the acquisition of the nobility’s rights by the Cossack sergeant «... meant only the strengthening of the nobility stratum against the Cossack masses». Therefore, for the Cossack public (for the common people - moreover, because it was not mentioned in the treaty) the union was unacceptable. In addition, the weak power of the Commonwealth government was incapable of fulfilling allied obligations to the «Zaporizhzhya Army» and the magnate-nobility community has demonstrated its inability to engage in relations with it on a parity basis.

In contrast to the Hadiach apologists in 1658, who admired the preferences for the Ukrainian in the field of education and culture. Mykhailo Hrushevsky convincingly states: «For us, from a retrospective perspective, it is quite clear that the Hadiach Union did not look to be successful ...».

In fact, only a formal Ukrainian-Polish compromise on the 6th(16th) September 1658, could have been the basis of a federal union of Ukraine, Poland and Lithuania: the really progressive provisions of the treaty, which were proposed by Y. Nemirich - I. Vyhovskiy, were already limited in time by signing it near Hadiach ; then - substantially eliminated in the process of ratification by the Warsaw Sejm; The illogical view of the coexistence of the Cossack emancipated Ukraine with the state-regulated Crown (with privileged nobility and followed by a feudal dependent slap) is seen in the «renewed» Commonwealth. That is why the Hadiach Treaty eventually became one of the decisive factors in defeat of Vyhovskiy as a hetman. And at the same time it remains a Memorandum of such a desired mutual forgiveness and consent of the elites of the two peoples for a better life of each of them.

Keywords: *Ivan Vigovsky, Mykhailo Grushevsky, Hetman, Zaporozs'ke army, Hadiach Union, Grand princedom of Rus, diplomacy.*

Надійшла до редакції 16.10.2018 р.

УДК 130.122:37.013

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535723>

orcid.org/0000-0003-2059-3686

Альона Кондратьєва

КОНДРАТЬЄВА Альона Василівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри освітнього менеджменту КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради. Сфера наукових інтересів – філософія освіти.

СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ОСВІТНЬОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

У статті проаналізовано системні реформації в галузі освіти та основні напрямки її модернізації в контексті національних пріоритетів на початку XXI століття. Висвітлюється питання еволюції освітнього менеджменту та використання світових здобутків менеджменту в українському середовищі. Визначені тенденції розвитку освітнього менеджменту в міжнародному освітньому просторі. Зосереджено увагу на закордонному досвіді впровадження принципів освітнього менеджменту, та проведена порівняльна оцінка ситуації в нашій країні. Окреслено основні причини, що перешкоджають активному поширенню його концептуальних засад в освітній галузі України. Визначено особливості впровадження і модернізації освітнього менеджменту в Україні. Окреслено деякі аспекти методологічних засад освітнього менеджменту, Проаналізована значна кількість науково-педагогічних досліджень у сфері освітнього менеджменту.

Ключові слова: управління, модернізація, освіта, освітній менеджмент.

Актуальність теми. Реформування галузі освіти, що наразі здійснюється в Україні, потребує оновлення змісту діяльності працівників освіти та модернізації управлінської практики сучасного педагога. Впровадження в управління освітніми закладами основних принципів і положень теорії соціального управління, технологій менеджменту набуло сьогодні широкого розповсюдження й призвело до виникнення такого науково-практичного напрямку, як освітній менеджмент. Особливо актуальним є цей перехід для такого специфічного об'єкта управління, як освітній заклад [1, с. 71].

© А. В. Кондратьєва, 2018

Одним із стратегічних завдань модернізації вищої освіти в Україні у контексті вимог єдиного європейського освітнього простору є розвиток освітніх систем, в тому числі професійно-педагогічних систем підготовки студентів університетів, які мають кінцеву множину характеристик, визначені функції, цілі, склад, структуру.

Процес об'єднання Європи, його поширення на Схід супроводжується створенням спільного освітнього і наукового простору та розробки єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту [5, с. 53].

Модернізація системи освіти потребує дослідження її інноватики як окремої міждисциплінарної галузі наукового знання. Інтенсивний розвиток інноваційних процесів у сучасних умовах принципово змінює стратегію управління ними. Цілісне осмислення теорії і практики проектування та впровадження інноваційних процесів передбачає розкриття основних тенденцій і суперечностей їх розвитку, формалізацію результатів цих досліджень у вигляді законів, закономірностей, принципів [5, с. 75].

Модернізація механізму управління освітніми закладами є актуальною та відкритою проблемою сьогодення.

Незважаючи на значну кількість публікацій стосовно окремих питань управління навчанням і низку масштабних узагальнюючих робіт у цій галузі, проблема раціонального управління закладами освіти ще належить до числа найменш розроблених в українській педагогіці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сучасному етапі проводиться велика кількість науково-педагогічних досліджень у сфері освітнього менеджменту як в Україні, так і закордоном. У дослідженнях закордонних авторів останніх років здійснюються спроби диференціації особливостей управлінської діяльності та розробки на цій основі спеціальних програм підготовки менеджерів різних галузей освіти. Проблеми управління закладами освіти, діяльності управлінських структур залишаються в центрі уваги українських дослідників [11, с. 4].

Дослідження менеджменту освіти найрозвиненіших країн відображено у працях Н. Абашкіної, Л. Ващенко, І. Зязюна, О. Локшиної, М. Лещенко, В. Лугового, Л. Пуховської, А. Парінова, А. Сбруєва, І. Тараненка, Б. Мельниченка, І. Ковчиної, А. Власюка, С. Калашнікової, Г. Дмитренка, В. Олійника, В. Медведя, С. Майбороди, Л. Калініної, К. Корсака та ін. Важливого значення набули: системно-синергетичний підхід до пізнання процесів і явищ у нестабільних системах, розкритий у працях В. П. Андрущенка, Б. С. Гершунського, В. Г. Кременя, В. С. Лутая, К. Поппера, І. Пригожина, Г. Хакена, М. Фуллана; закони й

закономірності інноваційного розвитку соціальних систем, описано в працях А. С. Гальчинського, В. М. Гейця, А. К. Кінаха, П. А. Кравченко, М. Портера, В. П. Семиноженка, Н. Р. Юсуфбекової; ідеї модернізації соціально-педагогічних систем охарактеризовано в наукових працях І. А. Зязюна, С. В. Крисяка, В. І. Лугового, В. М. Мадзігона, С. І. Максименка, В. Ф. Паламарчук, Н. Г. Протасової, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської та інші [4,6,7,10].

Забезпечення та здійснення інноваційного управління навчальним закладом є педагогічною проблемою, що стала предметом дослідження в 90-ті роки ХХ століття та до сьогодення. Відсутність достатньої теоретичної та практичної бази інноваційного управління є складною перешкодою для реалізації державної освітньої політики.

Завдання дослідження. Мета статті – вивчення досвіду та особливостей впровадження і модернізації освітнього менеджменту в Україні та світі.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах становлення ринкової економіки система освіти зазнала певної трансформації. В першу чергу це відбувається на управлінському рівні, демократизується процес прийняття рішень, навчальні заклади набувають нових демократичних рис, більшої самостійності в управлінській діяльності.

З огляду на сучасні тенденції розвитку освіти, впровадження інновацій та їх успішна реалізація, в першу чергу, залежить від професіоналізму та рівня компетентності адміністрації навчального закладу.

Розвиток України як сучасної європейської держави з високим рівнем освіти вимагає від менеджерів освіти оволодіння сучасною наукою управління та її методологією.

Професіоналізація керівників потребує особливої уваги в нових умовах, управління освітнім процесом у країні й у сучасному навчальному закладі, де керівник відіграє першорядну роль у впровадженні інновацій, як тих, які ініціюються «зверху», так і тих, які продукуються в навчальному закладі. На сучасному етапі в закладах освіти значно зросла потреба в модернізації організації структур управління.

Сучасна практика освітнього менеджменту на рівні вищої та середньої освіти в Україні свідчить, що поширенню його концептуальних засад та ідей заважають такі причини. По-перше, це швидкий темп зростання суспільних потреб, розповсюдження технічного прогресу, численні наукові відкриття. Вимоги часу змушують школу переглянути та трансформувати власну систему підготовки учнів на отримання результату – конкурентоспроможного фахівця, що матиме вигідне положення на ринку праці. По-друге, шлях до європейської та світової інтеграції, обраний Україною, зумовив необхідність інтенсивних змін

у всіх галузях суспільного життя. Ці зміни зумовлені багатьма чинниками, серед яких важливе місце посідають трансформаційні процеси в соціальній сфері та формування нових цілей в освіті – роль школи набуває особливої значущості у становленні та розвитку особистості, визначенні її життєвих пріоритетів та окресленні планів на майбутнє. Шкільна освіта перетворюється на стратегічну сферу нової демократичної держави та має перебувати в центрі уваги всіх державних і громадських кіл суспільства. Ключовою фігурою у реалізації реформ у навчальному закладі є керівник навчального закладу – саме він є основним транслятором процесів модернізації у практику [8, с. 7].

В умовах докорінного реформування концептуальних, організаційних і структурних засад вітчизняної освіти з метою виведення її на рівень досягнень розвинутих країн світу вирішальна роль відводиться готовності педагогічних кадрів до реалізації поставлених завдань. Вони мають стати рушійною силою відродження та створення якісно нової системи освіти. Підготовка педагогічних працівників є центральним завданням модернізації освіти, провідним принципом державної освітньої політики.

Таким чином, керівник навчального закладу повинен не тільки постійно вив-чати методичний рівень кожного члена педагогічного колективу, знати його потреби, створювати умови для розвитку та самовдосконалення, а й «вирощувати» з учителів середньої школи висококваліфікованих професіоналів, які передусім володіють глибоким знанням свого предмета, навичками використання інноваційних технологій навчання та виховання, організації пізнавальної діяльності школярів і спецкурсів [8, с. 18].

Сучасний керівник навчального закладу для здійснення управління інноваційною діяльністю повинен бути обізнаним з інноваційною педагогікою й освітнім менеджментом, мотивованим на виконання управлінських функцій, мати позитивний досвід керівництва педагогічним колективом і бути творчою особистістю. І хоча вищезазначені якості притаманні більшості, певна частина керівників не має достатньої фахової кваліфікації в галузі інноваційного освітнього менеджменту [8, с. 22].

З огляду на це, актуальним було б запровадження спеціальної підготовки (навчання) керівників навчальних закладів до інноваційного управління в освітніх установах.

Застарілі технології управління, авторитарний стиль управління, ієрархічна структура підлеглих, безумовний авторитет керівника закладу освіти та його відмова делегувати свої повноваження все ще є явищем у механізмі управління навчальних установ. Правильним шля-

хом вирішення цього питання може бути децентралізація управління закладом освіти, усвідомлення керівниками необхідності збільшення гнучкості організації шляхом правильного розподілу управлінських обов'язків. Адже «єдиновладдя» і впевненість керівника школи, що «Я це зроблю краще», не дають можливості педагогічному колективу відкрито висловлювати свої думки, пропонувати нові ідеї та проекти, виступати з конструктивною критикою. Співробітництво між керівником школи й учасниками навчально-виховного процесу є необхідністю.

Розвиток навчального закладу – це своєрідний процес засвоєння інновацій. Тобто розвиток можливий тільки за рахунок нового: технологій, підходів, методів, змісту роботи, організаційних структур [2, с. 4]. Упровадження інновацій, нових технологій, задоволення потреб, що постійно змінюються, є складним і водночас необхідним етапом для керівника навчального закладу, тому що рішення потрібно приймати швидко та вчасно.

Основним джерелом для визначення стратегічних напрямів розвитку педагогічної освіти в Україні є вивчення та аналіз досвіду підготовки викладачів закордоном. Країні необхідні суттєві зміни в системі професійної підготовки викладачів, які відповідатимуть сучасним освітнім пріоритетам і завданням. Саме тому для українських педагогів інтерес становить досвід демократичних країн у напрямі підготовки педагогічних кадрів [12, с. 165].

Теорія управління освітою за кордоном – це інтенсивно-розвиваюча, практико-орієнтована галузь наукового знання, активно асимілює загальноуправлінські підходи та розробляє на їх основі спеціальні моделі і методи для підвищення ефективності управлінської діяльності в сфері освіти [3, с. 9].

США мають вагомі педагогічні досягнення та розвинену систему професійної підготовки викладачів. Теорія і практика освіти цієї країни ґрунтуються на давніх багатонаціональних та історичних традиціях і залежать від державної політики в освітній галузі. Питання вдосконалення школи та якості освіти стали ключовою проблемою обговорень та досліджень Західного світу. Важливою тенденцією освіти є зростання значущості підвищення компетенції вчителів у створенні ефективних шкіл [12, с. 165].

Одним з найбільш популярних підходів до управління в 60-70-ті роки стала концепція управління за цілями (МВО – management by objectives). Її основні ідеї були сформульовані найбільшим авторитетом в області соціального управління П. Дракера. МВО – це орієнтована на результати філософія управління. Вона передбачає зосередження уваги керівника на розробці погоджених на різних рівнях організації

цілей і виробленні спільно з підлеглими рішень про засоби їх досягнення та оцінки. Застосування концепції МВО широко практикувалося в 70-80-х роках у Канаді, США, Великобританії. В основному застосовували її у внутрішньо шкільному управлінні та плануванні, а також при підготовці кадрів освіти [3, с. 8].

У 70-х роках на розвиток управління освітою значний вплив зробили ідеї системного підходу. Застосовувався цей підхід в аналізі ситуації і вирішенні управлінських проблем на різних рівнях управління та навіть до окремих аспектів управління. М. Джонсон (США, 1974) запропонував використовувати загальну модель управління освітою, а Д. Хааг (Швейцарія, 1976) використовував системний похід для аналізу управління шкільною освітою. Через його складність, застосування системного підходу до управління освітніми установами не було масовим. Тим не менш, цей підхід в 80-90-ті роки досить активно застосовувався в дослідженнях з управління освітою [3, с. 8].

До середини 80-х років дослідження в галузі управління освітою стосувалися, головним чином, управління функціонуванням освітніх організацій. Однак, через те, що в суспільстві відбувалися постійні, і іноді і різкі зміни у соціально-економічній сфері, дослідники та освітні організації на рубежі 80-90-х років, і особливо на початку 90-х, стали звертатися до методів стратегічного планування та управління розвитком [3, с. 9].

Освітні реформи у країнах Західної Європи кінця ХХ – початку ХХІ століття призвели до зміни пріоритетів у розвитку галузі: відбулися процеси зниження рівня її фінансування та політичної підтримки; «економізації» освітньої політики; підтримки приватного шкільництва; боротьби за якість освітніх послуг.

Уряди провідних країн світу та західноєвропейських країн зокрема пропонують низку стратегій, спрямованих на поліпшення форм фінансування та надання послуг в галузі освіти, а останнім часом акцент робиться на покращенні якості освітніх послуг та збільшенні кількості учнів.

На сьогодні у Великій Британії, Данії, Нідерландах та інших високорозвинених країнах освітнім менеджментом (адмініструванням освітою) розроблено Стандарт професійної діяльності директора школи («вихователя», за В. Далем). Він є базою, основним орієнтиром для здійснення професійної підготовки керівника навчального закладу, визначення його професійного рівня, мірилом потенційних управлінських можливостей.

Із теоретичним обґрунтуванням сучасних підходів до професійної педагогічної підготовки та проблеми ефективного вчителя виступили відомі на Американському континенті вчені, зокрема з таких аспек-

тів: педагогічний менеджмент (Дж. Аплін, А. Гарріс, Р. Кац, Р. Косієр, Т. Кук, Л. Левітон, Д. Муїс, М. Фулан, В. Шедіш, П. Шодербек та ін.); якість викладання (Д. Брювер, І. Ганусек, Л. Геджес, Д. Гольдхабер, Р. Грінвальд, Дж. Кейн, Б. Крімерс, Р. Лейн, С. Рівкін, Р. Фергюсон, Дж. Шірінс та ін.); підвищення стандартів освіти (А. Гарріс, Д. Муїс та ін.) [12, с. 165].

Г. Біар, Б. Колдвел та Р. Мілікан пропонують управлінню освітою стимулювати та підтримувати якість викладання та можливість успішно вирішувати окремі «ключові ситуації» [13]. Вони вважають, що 6 типів діяльності необхідні для досягнення якості викладання:

1. Клінічна допомога (clinical assistance): здатність вчителя діагностувати потреби учня та забезпечити знаннями, які відповідатимуть індивідуальним потребам кожного учня.

2. Планування: відбір учителем оптимальних цілей, знань та процедур оцінювання.

3. Викладання: результативна передача знань та їх успішне засвоєння учнями.

4. Управління класом: підтримка дисциплінованого мікроклімату навчання.

5. Моніторинг успішності: безперервний процес оцінювання всіх учнів, інформування про хід процесу клінічної допомоги, планування та викладання.

6. Любов до учнів: демонстрація вчителем таких цінностей як повага, співчуття, підтримка, визнання тощо.

Учителі мають отримати гарну професійну підготовку, щоб бути ефективними. Наприклад, американські вчителі середньої школи отримують академічний ступінь бакалавра чи магістра переважно з педагогіки (education). Вчителі середньої школи отримують знання з основного предмета спеціалізації на інших факультетах, а педагогічну освіту здобувають у педагогічному коледжі (College of Education) на факультеті педагогічної освіти (Department of Teacher Education) (TED) за програмою середньої освіти (Secondary Education Program). Ця програма пропонує як додипломну, так і післядипломну освіту для студентів, які прагнуть здобути ліцензію вчителя середньої школи (7-12 класи), та для досвідчених вчителів, які зацікавлені в аналізі власної діяльності.

Для розроблення змістової компоненти системи навчання сучасних керівників навчальних закладів, науковий інтерес представляє досвід учених провідних університетів і громадської Асоціації директорів шкіл Нідерландів щодо розроблення спеціальних програм навчання шкільних менеджерів з освітнього менеджменту та їх реалізації, починаючи з 1992 року, з колегами країн Східної Європи у межах

проекту взаємодії та співпраці. Так, «...шкільні менеджери з 11 країн (Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини та ін.) пройшли навчання з освітнього менеджменту як у своїх країнах, так і безпосередньо в Нідерландах...» [9, с. 15].

Таким чином, професійна компетентність може сприяти залученню вчителів до освітнього менеджменту, надати персоналу можливість брати участь у процесі прийняття рішень.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Інноваційний розвиток освіти, на думку вітчизняних дослідників, гальмується неготовністю багатьох педагогів та керівників до інноваційної освітньої діяльності, сприйняття та застосування інновацій. Ця проблема стає надзвичайно актуальною останнім часом, коли набули поширення нові інноваційні освітні технології, застосування яких відповідає потребам і запитам сучасної учнівської молоді, надає певні конкурентні переваги навчальним закладам.

Вимогою новітнього часу є інноваційна освіта, яка заснована на інтеграції найбільш сучасних і ефективних технологій з інтенсивною науковою діяльністю відповідно до потреб ринкової економіки та демократичної культури.

Перенесення ідей західних шкіл щодо освітнього менеджменту в українське середовище потребує адаптації до сучасних умов розвитку економіки України.

Необхідність застосування світових здобутків менеджменту в українське середовище як інтегрованого знання, отриманого шляхом узагальнення різних національних шкіл менеджменту та різних національних економічних моделей і їх переформатування під наше світобачення є нагальною потребою часу.

Зберігаючи досягнення минулих десятиліть, теорія освітнього менеджменту в Україні одночасно адаптується до сучасних вимог і міжнародних стандартів.

Модернізація системи освіти в Україні характеризується поєднанням традицій, що склалися у вітчизняній школі, з новими ідеями, що пов'язані із входженням України у європейський та світовий освітній простір.

Існує потреба в розробці Стандарту професійної діяльності працівників органів управління освітою («освітян» за В. Далем) від міністерства до методиста й інспектора відділу освіти, та Стандарту професійної діяльності педагога-предметника («учителя» за В. Далем) з тими ж цілями.

Література

1. Буга О. І. Навчання майбутніх учителів трудового навчання (технологій) педагогічному менеджменту / О. І. Буга // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2010. – Ч. 2. – С. 71-78.

2. Волобуєва Т.Б. Сучасні освітні моделі. Інноваційні освітні системи / Волобуєва Т.Б. – Донецьк : Каштан, 2007. – 96 с.

3. Гришан І. П. Менеджмент образовательных учреждений / Гришан И. П. – Дальневосточный Государственный Университет, 2002. – 65 с.

4. Інноваційна стратегія українських реформ / [Гальчинський А. С., Геєць В. М., Кінах А. К., Семиноженко В. П.]. – К. : Знання України, 2004. – 338 с.

5. Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи : монографія / [за ред. П. Ю. Сауха]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. – 444 с.

6. Кремень В. Освіта і наука України : шляхи модернізації : (факти, роздуми, перспективи) / Кремень В. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.

7. Кремень В. Україна: альтернативи поступу / Кремень В., Ткаченко В. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.

8. Модернізація освіти в Україні. Аналітичний огляд результатів всеукраїнського опитування керівників загальноосвітніх навчальних закладів у 2004. – К. : К.І.С., 2004. – 32 с.

9. Освітній менеджмент : [навч. пос. / за ред. Л. Даниленко, Л. Карамушки]. – К. : Шкільний світ, 2003. – 400 с.

10. Паламарчук В. Ф. Інноваційні процеси в педагогіці / Паламарчук В. Ф. – К. : Освіта, 1994. – 87 с.

11. Смолей В. В. Теорія і практика управління загальною середньою освітою в Україні (1939-2011 роки) як історико-педагогічна проблема / В. В. Смолей // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2011. – № 5. – С. 3-9.

12. Шандрюк С. І. Проблема ефективного вчителя в порівняльній педагогіці США / С. І. Шандрюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2012. – № 3. – С. 164-169.

13. Beare H. A model for managing an excellent school / H. Beare, B. J. Caldwell, R. H. Millikan // In Creating an excellent school: some new management techniques. – London: Routledge, 1989. – С. 125-150.

1. Buga O. I. Navchannya majbutnix uchy`teliv trudovogo navchannya (texnologij) pedagogichnomu menedzhmentu / O. I. Buga // Zbirny`k naukovy`x pracz` Umans`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Pavla Ty`chy`ny`. – Uman` : PP Zhovty`j O.O., 2010. – Ch. 2. – S. 71-78.

2. Volobuyeva T.B. Suchasni osvitni modeli. Innovacijni osvitni sy`stemy` / Volobuyeva T.B. – Donecz`k : Kashtan, 2007. -96 s.

3. Gry`shan Y`. P. Menedzhment obrazovatel`ny`x uchrezhdeny`j / Gry`shan Y`. P. – Dal`nevostochnyj Gosudarstvennyj Uny`versy`tet, 2002. – 65 s.

4. Innovacijna strategiya ukrayins`ky`x reform / [Gal`chy`ns`ky`j A. S., Geyecz` V. M., Kinax A. K., Semy`nozhenko V. P.]. – K. : Znannya Ukrainy`, 2004. – 338 s.

5. Innovaciya u vy`shnij osviti: problemy`, dosvid, perspekty`vy`: monografiya / [za red. P. Yu. Sauxa]. – Zhy`tomyr: Vy`d-vo ZhDU im. Ivana Franka, 2011. – 444 s.

6. Kremen` V. Osvita i nauka Ukrainy` : shlyaxy` modernizaciyi : (fakty`, rozdumy`, perspekty`vy`) / Kremen` V. – K. : Gramota, 2003. – 216 s.

7. Kremen` V. Ukraina: al`ternaty`vy` postupu / Kremen` V., Tkachenko V. – K. : ARC–UKRAINE, 1996. – 793 s.

8. Modernizaciya osvity` v Ukraini. Anality`chny`j oglyad rezul`tativ vseukrayins`kogo opy`tuvannya kerivny`kiv zagal`noosvitnix navchal`ny`x zakladiv u 2004. – K. : K.I.S., 2004. – 32 s.

9. Osvitnij menedzhment : [navch. pos. / pa red. L. Dany`lenko, L. Karamushky`]. – K. : Shkil`ny`j svit, 2003. – 400 s.

10. Palamarchuk V. F. Innovacijni procesy` v pedagogici / Palamarchuk V. F. – K. : Osvita, 1994. – 87 s.

11. Smolej V. V. Teoriya i prakty`ka upravlinnya zagal`noyu seredn`oyu osvitoyu v Ukraini (1939-2011 roky`) yak istory`ko-pedagogichna problema / V. V. Smolej // Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Seriya: Pedagogika. – 2011.–5. – S. 3-9.

12. Shandruk S. I. Problema efekty`vnogo vchy`telya v porivnyal`nij pedagogici SShA / S. I. Shandruk // Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu. Seriya: Pedagogika. – 2012. – 3. – S. 164-169.

13. Beare H. A model for managing an excellent school / H. Beare, B. J. Caldwell, R. H. Millikan // In Creating an excellent school: some new management techniques. – London: Routledge, 1989. – C. 125-150.

Kondratieva A. V.

WORLD AND DOMESTIC EXPERIENCE OF APPLICATION OF EDUCATIONAL MANAGEMENT AS TO MECHANISM OF MODERNIZATION

Philosophical and objectivity educational management determined its entry forms general social management activities and integrative social and managerial phenomenon that plays a role in relation system-creating educational sphere, and given projective modeling, feature the latest in the information society – and for society in general. Hence the need to define the role of management in the educational system transformation of post-industrial society and its educational sector makes it valuable object of philosophical investigation.

Philosophical problems of educational management in modern conditions conceptualized primarily within its praxeological interpretation. The vast majority of studies of Soviet authors devoted to the educational process in the context of solving methodological and ideological and value aspects of market reorientation of education and socio-economic and organizational efficiency industry. Features philosophical analysis methodology defined educational management synthesis of those features that are inherent to the philosophy of education,

philosophy, management philosophy and management with a combination of general management principles and specific educational areas as protection of their deployment. Thus in terms of definition and methodology of analysis, both in terms of content characteristic features educational activities have priority to determine the nature of educational management. At the same time, the definition of common social and cultural foundations of management, on which develops educational management requires the use of tools management philosophy. Given the socio-cultural and scientific paradigm determinant of educational research methodology management, the most important role to play in our work instructions philosophy of existentialism, humanistic philosophy, philosophical anthropology and synergy Postnonclassical and other areas of science, justifying the transformation, nonequilibrium nature of the information society.

In the article are analysed the system reformations in industries of education and basic directions of its modernization in the context of national priorities at the beginning of the XXI century. Highlights the evolution of educational management and use of international management achievements in Ukrainian environment. Identified trends in educational management in the international educational space. Attention is concentrated on the foreign experience of implementing the principles of educational management, and the comparative assessment of the situation in our country. The basic reasons preventing the active promotion of its conceptual foundations in education in Ukraine. The peculiarities of introduction and modernization of educational management in Ukraine are determined. The basic problems of development of educational management in Ukraine are determined. Some aspects of the methodological foundations of educational management are outlined. A considerable amount of scientific and pedagogical researches in the field of educational management is analyzed.

Key words: *management, modernization, education, educational management.*

Надійшла до редакції 3.11.2018 р.

УДК 37.025

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535730>

orcid.org/0000-0002-8151-530X

Максим Гальченко

ГАЛЬЧЕНКО Максим Сергійович – кандидат філософських наук, директор. Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України. Галузь наукових інтересів – філософія культури, освіта.

ФІЛОСОФІЯ В ШКОЛІ: «PRO» І «CONTRA»

У статті досліджується проблема формування розумного мислення в процесі пізнання і навчання. Автор зосереджує увагу на «зацікавленому мисленні», яке поєднує в собі когнітивні, творчі, емоційні й неформальні моменти. Для активізації розумових сил, розвитку сприйняття, відчуття, уявлення, фантазії – необхідних складових творчого, продуктивного мислення, потрібно залучати філософію, яка спрямовує на самостійний пошук предметного, інноваційного за своїм змістом знання. Зазначається, що мовний прогрес безпосередньо залежить від набутого вміння мислити. Дослідження в педагогіці, психології, культурології засвідчують необхідність включення інтелектуального досвіду філософії в практику навчального процесу.

Ключові слова: мислення, мова, філософія, розум, освіта, пізнання, навчання.

Постановка проблеми. Завданням освіти у всі часи було формування розумних, мислячих, соціально і морально відповідальних громадян. Реалізація освітніх програм залежала від існуючих наукових, філософських, морально-ціннісних і психологічних уявлень про людину та її мисленнєву діяльність, які багато в чому визначали домінуючі парадигми освіти й педагогічних практик. У результаті з часом виникають різні освітні моделі, проекти, концепції, які пропонували своє бачення процесу навчання і виховання особистості. Але головною проблемою було і залишається формування особистості, здатної до розумного мислення, важлива роль у ствердженні якого належить філософії.

Проблема здійснення навчального процесу, метою якого є формування цілісної, освіченої, мислячої особистості всебічно вирішували-

© М. С. Гальченко, 2018

ся в роботах В.А. Андрушенка, В. Кременя, В. Беха, Л. Горбунової, Н. Юліної, М. Липмана, І. Грешилової, Л. Потаніної, Е. Морена та багатьох інших. Вони демонструють різноплановість підходів і парадигм для аналізу поставленого завдання.

Враховуючи значну кількість публікацій стосовно освітнього процесу і наповнення його науковим, соціальним, моральним, ціннісним змістом, залишається недостатньо розглянутою проблема розвитку культури мислення, в навчальній і пізнавальній діяльності. Зокрема в контексті теоретичного потенціалу філософського знання.

Мега статті полягає у виявленні основних напрямків формування освіченої особистості, здатної до розумного мислення, із залученням інтелектуального ресурсу філософії, її понятійного і методологічного змісту в реалізації поставлених епохою завдань.

Для освіти в усі часи головне питання її діяльності полягало в тому, за допомогою яких засобів можна виховати розумну особистість, які методи і форми навчання можна застосовувати для покращення мислення учнів. Ряд відомих вчених вважають: якщо освіта є прищепленням навичок розумного розмірковування, чому б не напрацьовувати їх у межах звичайних шкільних предметів? Так, *Дж. Рэйл* вважав, що навчитися розумно розмірковувати можна в школі, а *Б. Рассел* називав логіку й математику найкращими засобами «розвитку мислення» [1].

У цьому контексті видатний український педагог *В. Сухомлинський* вважав, що для повноцінного формування мислення важливо поєднати заняття й позаурочні інтереси, запити, захоплення. Обов'язково потрібно виховувати кмітливість, яка полягає в здатності швидко переключатися з одного об'єкта пізнання на інший, зберігаючи інформацію, устанавлюючи зв'язок між різними думками. Уміле використання розумових сил полягає в розвитку відчуття, сприйняття, уявлення, фантазії. Це найбільш необхідна умова мислення. Необхідно навчити дитину здатності захоплюватися, дивуватися, що є одним із найважливіших стимулів розумового розвитку [2, с. 178-179]. Для формування мислення виняткове значення має матеріал, в якому переплітаються причинно-наслідкові, часові, функціональні зв'язки, зароджуються питання, які вимагають відповіді. Думка одного учня пробуджує ідею іншого. Так виникає і формується інтерес. Зацікавлення – це особливе емоційне «забарвлення» думок, які супроводжують процес оволодіння знаннями, від його яскравості залежить уміння використовувати пам'ять. Процес навчання повинен захоплювати. Навіть сухий, одноманітний матеріал може стати цікавим, якщо учень власними зусиллями відкрив у ньому невідоме і зрозумів його [2, с. 180-181]. Потрібно, таким чином, зацікавити учня, пробудити в ньому інтерес до навчання.

Даний інтерес *М. Лінман* кваліфікує як «зацікавлене мислення». Воно «краще ілюструється актами мислення, коли ми щось оцінюємо, переживаємо афекти, активно впорядковуємо справи, відчуваємо емпатію до когось. Зацікавленість не зводиться до ціннісного чи емоційного компоненту. Педагоги, які займаються вихованням навичок мислення, повинні поєднувати в роботі когнітивні, творчі, емоційні й неформальні моменти. Для покращення мислення учнів їх якнайчастіше треба змушувати творчо мислити, думати про творчість, критично досліджувати та міркувати про турботи (*caring thinking*). Потрібно так формувати їх відчуття, завдяки яким людина не просто пізнає світ, а здатна мислити про нього й про людей, які в ньому живуть, боротися за досягнення їхнього блага» [3, с. 95]. У результаті досягається ефективність сприйняття, яке більшою мірою залежить від уміння співставляти нове з вивченим раніше.

Сьогодні часто говорять про педагогічну обмеженість традиційних предметів у навчанні навичкам розумного мислення. Головний критичний аргумент такий: у цьому випадку учнів вчать мислити на основі готового матеріалу академічних дисциплін, тобто осмисленого авторами підручників і поданого вчителями. Але справді новаторське мислення з'являється тоді, коли навчання ведеться на основі знання, яке вимагає самостійних пошуків. Оптимальною дисципліною в цьому плані є філософія, яка безпосередньо (а не опосередковано) займається розвитком мислення. Для формування розумної, творчо мислячої особистості необхідне соціальне середовище (шкільний клас, студентська група, науковий колектив) [4, с. 94]. У всі часи і епохи вирішальну роль у створенні соціального середовища відіграла філософія, яка постає в різних контекстах. Зокрема, в модальності «можливого», що виокремлює «філософію можливості».

З точки зору *М. Епітейна*, навіть у повсякденній мові ми часто вживаємо «мислиме» як синонім «можливого», а «немислиме» – «неможливого». За визначенням *Г. Лейбніца*, «можливе – це те, що не містить суперечності, тобто $A = \text{не}A$ », а основний закон мислення (несуперечності) вимагає її уникати. Наприклад, можна уявити світи, які складаються з води або з вогню. У цьому смислі світи *Фалеса* й *Геракліта* – можливі. Можна оскаржити істинність суджень про воду чи вогонь як про субстанційні першоджерела. Якщо філософія є дискурсом про реальне, тоді філософія *Фалеса* і *Геракліта*, з критичного погляду – хибна. Але «взята в модальності можливого, вона зберігає свою цінність як досвід відтворення одного з уявних світів, як послідовність кроків, що розширюють межі мислимого» [5, с. 74].

Філософія формує базові форми мислення. До них належать здібності, уміння, навички, необхідні для читання, говоріння, слухання,

рахування, експериментування. Саме їх вивчають у школі (до школи, навчившись говорити й поводитися з предметами, людина засвоює первинні форми мислення, які потім використовує все життя). Вважається, що базові навички, які здобуваємо в школі, прості. Але насправді у кожній із них задіяний нескінченно складний спектр меганавичок, різноманітні ментальні акти. Свою роль у ньому відіграє «критична, мотиваційна, обґрунтовальна діяльність розуму. Вона розвивається разом з усіма іншими навичками, а не як додаток до них. Одне з головних завдань у навчанні полягає в тому, щоб розкрити й упорядкувати сферу когнітивних компонентів, котрі становлять обґрунтовальну діяльність розуму й можуть бути задіяні навіть в одиничному акті читання, письма, слухання, говоріння чи лічби» [4, с. 113] – вважає Н.С.Юліна.

Сьогодні не лише вдумливі педагоги, а й адепти самостійного та інтерактивного навчання готові погодитися з тим, що найбільш адекватною наукою для розвитку мислення є філософія. Перед представниками цієї дисципліни постало завдання теоретично обґрунтувати й практично підтвердити, що вона володіє унікальними засобами, які можуть бути використані для безпосереднього покращення розумного мислення. Вирішення цього завдання вимагає експлікації критеріїв оцінки розумності (її характеристики можливостей філософії в навчанні розумності), та їхнього підтвердження. *М. Ліпман* виділяє два релевантні критерії, за якими можна оцінювати розумність мислення особистості: «кількісний і якісний» [3, с. 113]. Перший пов'язаний із фіксацією набуття чи покращення лінгвістичних, дослідницьких, когнітивних, соціально-психологічних, етичних, соціальних й інших навичок, які можна аналізувати за допомогою різних тестів. Другий належить до категорії розумності, або мудрості, яку виміряти зовнішніми показниками практично неможливо. Ця ознака проявляється в професійній діяльності, у спілкуванні з людьми, у сім'ї, у вихованні дітей, в участі у громадянських справах, у політиці та інших видах діяльності [4, с. 95].

У такій ситуації постає питання про можливість введення філософії у школі. Проти введення філософії у школі, а особливо в молодших класах, наводиться аргумент: словниковий запас дітей не дає можливості адекватно осягати філософські поняття, оперувати ними, будувати логічні судження. Філософському навчанню мислити повинні передувати тривала мовна практика, досвід уміння читати й писати. Тільки тоді можна переходити до предметів, які вимагають складних мисленневих операцій. Дійсно, мовний прогрес безпосередньо залежить від набутого вміння мислити. Досвід показав, що всі мовні пред-

мети – читання, письмо, література – засвоюються краще, коли в учня з'являються здатність розмірковувати, уміння аналізувати, проводити аналогії, зіставляти й рефлексивно ставитися до своєї ментальної діяльності (наприклад, проаналізувати відмінність добра і зла та пояснити їх ознаки).

Освітня і пізнавальна практика показують, що вчити мисленню й мові потрібно одночасно. Філософське навчання передбачає насамперед вербальні операції з мовними парадигмами. Воно напрацьовує звичку орієнтуватися в мовному багатстві, у зв'язках смислів і понять, слів та їх референтів. Мислення стає людським мисленням під дією слів, їх застосування. «Навчена людина» – насамперед та, яка вивчила мову й оперує значеннями слів. Між засвоєнням мови під час активної вербальної практики, з одного боку, і тренуванням навичок хорошого мислення, з іншого, прямий зв'язок. Їхнє поєднане використання впливає на академічні успіхи учнів. «Ніщо так не навчає дітей обґрунтованому розмірковуванню, і на його основі мисленню, як ретельне дослідження багатоманітних форм використання мови й пов'язана з цим дискусія про власні спостереження та висновки» [3, с. 97], – зазначав *М. Липман*.

Необхідно враховувати, що філософія як продуктивний і перевірений часом спосіб формування мислення виступає в опозиції до формальної логіки. Коли ми намагаємося описати процеси мислення термінами традиційної формальної логіки, результат часто виявляється незадовільним, – вважає *М.Вертгаймер*. Можна використати послідовні логічні операції, кожна з яких «цілком коректна», але разом узяті вони не відображають «розумний хід думок». На практиці «зустрічаються логічно помірковані, розсудливі люди, котрі в певних ситуаціях продукують правильні рішення, але вони досить далекі від справжнього злету думки. В процесі своєї діяльності логічне тренування спричиняє обґрунтованість кожного кроку, сприяє розвитку критичного розуму, але саме по собі, очевидно, не призводить до продуктивного мислення. Можна бути точним, але пустим і безглуздим, тому завжди важко описати адекватне мислення» [6, с. 36].

У цій ситуації мовна практика, хоча й інтенсивна, є недостатньою для розвитку продуктивного мислення. Крім того, обмежена практика звичайних шкільних предметів з їхньою специфічною дисциплінарною мовою може «сковувати» формування мислення й розмірковування. Порівняно з нею звичайне спілкування, зокрема в сім'ї, більше стимулює розвиток інтелекту і мислення. Подібна розмова менш упорядкована, але різноманітніша, її смислова канва зрозуміла дитині. «У ранній період у звичайних родинних стосунках «мислення дитини, – зазначає *М. Липман*, – робить колосальний стрибок, пов'язаний

із засвоєнням природної мови. Поява вміння говорити означає, що одночасно засвоюються семантика, синтаксис і логіка. Вивчаючи мову, дитина ставить суб'єкт перед предикатом, наводить об'єкти для транзитивних дієслів, робить висновки, що заперечення наслідків умов охоплює відкладання умов, описує, пояснює й навіть виходить на метакогнітивний рівень, висловлюючи судження про істинність чи неправдивість висловлювань» [3, с. 96]. Усі знають про вагомe значення ранньої мовної практики в засвоєнні семантичних, синтаксичних і логічних навичок, які слугують впродовж усього подальшого життя в якості платформи, на якій будується життя людини розумної. Диспозиція до засвоєння мови існує поряд з когнітивною. «За рівних умов, ті, кому пощастило зберегти в цілісності й функціональній активності набір когнітивних умінь, набутих у ранньому дитинстві й на початку навчання, а також ті, у кого когнітивні навички підтримувалися й розвивалися сприятливими соціальними умовами, можуть досягти позитивного результату», – робить висновок *М. Липман* [3, с. 96].

Одним із дискусійних питань у визначенні ролі освітніх інструментів у розвитку мислення є співставлення усного мовлення й письма. Вербальна практика головним чином використовує усне мовлення. Хоча в цій програмі мало уваги приділяється розвитку письма, але письмо є вищий рівень семіотичного вміння й мислення. Тут виникає можливість знаково фіксувати в пам'яті образи, сприйняття, враження, емоції та вільніше розпоряджатися ними. Однак для того, щоб з'явився цей етап і дитина без особливих труднощів оперувала мовною символікою, вона повинна накопичити достатньо багату практику усної, живої, спонтанної мови, у якій час від часу відбуваються порушення граматичних норм, логічні «стрибки». У ній потрібно широко застосовувати аналогії, метафори, ілюзії, неправильні словосполучення, двозначності. «Організоване розумне розмірковування, – зазначає *Н.С. Юліна*, – виникає на основі набутого в дитинстві вміння розбиратися в структурному потоці живої мови, виокремлювати в ній суттєве, фіксувати суперечності, відрізнити метафори від реальності тощо. Саме вона має насамперед залучатися в мисленні, і на її розвинутій базі легше здобуваються семіотичні навички читання, письма, оперування математичними й іншими символами» [4, с. 101]. Враховуючи роль читання для розвитку мислення, під час навчання важливо давати для розуміння текст, насичений філософськими ідеями, які спрямовують освітній процес в організоване русло, збагачують усне мовлення й водночас роблять мислення більш логічним і аргументованим.

Враховуючи значення для розвитку мислення освоєння символічних форм мови, важливо розрізнити читання «про себе» й читан-

ня «вголос». У першому випадку воно «приватне», у другому – «публічне». І та й інша форми мають свої плюси. Читання «про себе» як «мислення про мислиме» стимулює «суб'єктивні фантазійні й інтерпретативні здібності мислення» [4, с. 102]. Тому багато викладачів захочують саме його. Переваги читання «вголос» пов'язані з його відкритістю. На думку *М. Епштейна*: «специфічним предметом філософії, на відміну від інших наук, є не мислення й не суще, а мислиме. Потрібно відрізнити філософію як «мислення про мислиме» від кантівського епістемологізму й гегелівського панлогізму. Те, що пропонується формулою «мислення про мислиме», є спробою збагнути «механізми мислення» та вказати критерії його об'єктивної істинності. «Мислення про мислення звернене саме до себе, як чиста рефлексія, самоаналіз мисленнєвих здібностей і процесів. Воно не замкнуте цим герменевтичним колом самоінтерпретації, а, навпаки, відкрите всьому, що знаходиться за межами мислення як такого. При цьому філософське міркування співставляє найменші одиниці (конкретну річ, явище) з найбільшою одиницею (всесвітом). Очевидно, що мислиме не є самим мисленням, а те, що відкривається йому як близька чи віддалена можливість» [5, с. 77].

Практика показує, що «мислення про мислиме» стає реальністю під час читання відповідних текстів та їх інтерпретації. Заняття має бути побудоване за аналогією із «сократичною бесідою» або діалогом: удома діти читають «філософську» повість «про себе», у школі – уголос по черзі за абзацами. Акт читання в цьому випадку здійснюється не лише для себе, а й для іншого, щоб бути успішним класом як колектив, а суб'єктивна інтерпретація прочитаного обговорюється. Інакше кажучи, це – «публічний» акт, який має свій філософський, інтелектуальний і етичний аспекти. У цій ситуації розумне мислення передбачає не лише вміння говорити, читати та писати, а й широкий словниковий запас. Чіткість розмови на філософських уроках полягає в процесі розширення складу мови завдяки поняттям, які не є центральними в інших дисциплінах, але відіграють ключову роль у дослідницькому, рефлексивному навчанні. Ці поняття позначають ментальні стани (мислити, думка, вдумливий, розум, розумність, міркувати, уявляти, вважати, усвідомлювати, цікавість, допитливість, ідея, поняття тощо); поняття, які використовуються в дослідницькій роботі (аналізувати, досліджувати, сперечатися, аргумент, аргументувати, пояснювати, підтверджувати, розумне розмірковування, приклад, істинне, хибне, коректне, правильне, неправильне, релевантне, контекстуальне, критерії та ін.); поняття, що виражають позицію й оцінку інших явищ (розуміти, розуміння, знати, знання, перспектива, точка зору, різниця, проведення

розрізень, загальна картина, повна картина, головна ідея, альтернативний погляд тощо) [4, с. 104].

Використовуються й інші, обґрунтовані з позицій філософії, поняття – «обдуманий», «обґрунтований», «умілий», «мудрий». Освіта має навчати, як отримувати раціональні та мудрі судження. Як правило, хороше судження не можна розкласти по полицях, суворо класифікувати й навчати мистецтву його досягнення. У ньому є те, що не піддається точному аналізу: зацікавленість, чутливість до контексту, інтуїція, унікальність переживань висловлювача тощо. Проте «у виробництві судження є свої правила й закономірності, які дають змогу проводити аналіз і на цій основі навчати. Точніше показати, як уникати поверхневих, необдуманих висновків, а прості судження перетворювати в рефлексивні, отримані в результаті роботи мислення» [3, с. 98].

Дослідження показують, що у рефлексивному судженні завжди є два аспекти: критичний і творчий. Для критичного мислення характерні: 1) чутливість до контексту (як формальної, так і неформальної логіки); 2) самокорекція (фаллібалізм); 3) дотримання певного вибраного критерію (критерію істини, несуперечності та ін.); 4) прийняття до уваги прикладного аспекту (медичного, інженерного, архітектурного тощо). Характерними ознаками творчого мислення є: 1) провідна роль цілісного контексту (холізм); 2) самотрансцендування (саморефлексія); 3) використання багатьох послідовних нюансів, які суперечать один одному (життя – versus – мистецтво); 4) чутливість до практично-прикладного аспекту (наукових гіпотез, творів мистецтва, політичної уяви та ін.). Виокремлення в цілісному мисленнєвому процесі цих двох поглядів досить умовне. Насправді вони знаходяться в неперервній взаємодії; їхня гра, зворотній зв'язок, взаємозумовлення й взаємокорекція становлять основу того, що називається «хорошим мисленням», «комплексним мисленням», продуктивним або «мисленням вищого порядку (інтелектуальним)» [4, с. 104].

У понятті «мислення вищого порядку» потрібно враховувати щонайменше два важливі фактори. У першому належна увага приділяється процесуальному моменту, рушійному механізму, які визначають динаміку руху від «простого» мислення до «багатого» й «вищого». Пусковим механізмом є дана в певному контексті проблемна ситуація й потреба її вирішення. Саме вона залучає «механізм пам'яті, співставлення минулого досвіду з теперішнім, загальну оцінку ситуації, гіпотези про розумні кроки, сумніви в їхній правильності, пошук нових гіпотез та ін. На цій основі здійснюється осмислення проблеми й відбувається творчість нових смислів» [4, с. 104-105]. Інший фактор полягає в тому, що проблемна ситуація одночасно запускає «критич-

ний і творчий механізми, саморефлексію, самооцінку, корекцію. Творче судження утворюється в результаті трудомісткої й складної роботи, завдяки якій педагогічна стратегія постає програмою смислотворчої, критичної, корекційної діяльності розуму. Вироблення творчого судження нагадує створення мистецького твору: творча уява виготовляє нове, а критична інспекція розуму відсікає зайве» [4, с. 104-105].

Таким чином критичність, критеріальність, творчість, зацікавлення, на основі яких виробляються якісні, творчі судження, є характеристиками мислення «вищого», якісного порядку. Цей тип мислення є доміантним у філософії, релігії, моральних судженнях, соціальних науках і всюди, де створення нового супроводжується саморефлексією. Дослідження філософії, педагогіки, психології показують, що навчати мислити учнів можна й потрібно; оскільки воно допомагає з дитинства наводити хороші докази на користь їх думок з подальшим обговоренням з урахуванням наведених критеріїв.

Висновки. Аналіз філософських основ мислення з акцентом на навчальному процесі ставить завдання розглянути механізм формування міркування на практиці. Педагогічний досвід показує, що від єдності різних програм залежить інтелектуальне виховання, характер якого визначається індивідуальними особливостями мислення. Аналіз розумової роботи засвідчує, що для осмислення й збереження в пам'яті обов'язкового матеріалу потрібно прочитати певний обсяг позапрограмної науково-популярної літератури. Здатність абстрактно мислити залежить від продуманих, послідовних, інтенсивних розумових зусиль, скерованих на осмислення цікавого, бажаного, від чого залежить розвиток пам'яті взагалі. Мислення обумовлює формування інтелектуального середовища учнів, багатогранність духовного життя, постійний обмін інформацією, думками, знаннями.

Література

1. *Рассел Б.* Мудрость Запада: историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами / Б. Рассел. – М.: Республика, 1998. – 479 с.
2. *Сухомлинский В.А.* Как воспитать настоящего человека. Педагогическое наследие / В.А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1989. – 288 с.
3. *Липман М.* Рефлексивная модель практики образования / М. Липман // *Философия для детей.* – М.: ИФ РАН, 1996. – С. 90-112.
4. *Юлина Н.С.* Философия для детей / Н.С. Юлина. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2005. – 463 с.
5. *Эпштейн М.* Философия возможного / М. Эпштейн. – СПб.: Алетейя, 2001. – 334 с.
6. *Вертгеймер М.* Продуктивное мышление / М. Вертгеймер. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.

7. Горбунова Л.С. Складне мислення як відповідь на виклик епохи / Л.С. Горбунова // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / кер. авт. кол.: В. Андрущенко. – К.: Педагогічна думка, 2011. – С. 35-49.

8. Кремень В.Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: монографія / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 368 с.

1. Rassel B. Mudrost' Zapada: istoričeskoe issledovanie zapadnoj filosofii v svāzi s obšestvennymi i političeskimi obstoâtel'stvami / B. Rassel. – М.: Respublika, 1998. – 479 s.

2. Suhomlinskij V.A. Kak vospitat' nastoâšego čeloveka. Pedagogičeskoe nasledie / V.A. Suhomlinskij. – М.: Pedagogika, 1989. – 288 s.

3. Lipman M. Refleksivnaâ model' praktiki obrazovaniâ / M. Lipman // Filosofîâ dlâ detej. – М.: IF RAN, 1996. – S. 90-112.

4. Ūlina N.S. Filosofîâ dlâ detej / N.S. Ūlina. – М.: «Kanon+» ROOI «Reabilitaciâ», 2005. – 463 s.

5. Ėpštejn M. Filosofîâ vozmožnogo / M. Ėpštejn. – Spb.: Aletejâ, 2001. – 334 s.

6. Vertgejmer M. Produktivnoe myšlenie / M. Vertgejmer. – М.: Progress, 1987. – 336 s.

7. Gorbunova L.S. Skladne mislennâ âk vidpovid' na viklik eponi / L.S. Gorbunova // Filosofîâ i metodologiâ rozvitku višoi osviti Ukraïni v konteksti ėvrintegracijnih procesiv / ker. avt. kol.: V. Andrušenko. – К.: Pedagogična dumka, 2011. – S. 35-49.

8. Kremen' V.G. Sinergetika v osviti: kontekst lûdinocentrizmu: monografiâ / V.G. Kremen', V.V. Il'in. – К.: Pedagogična dumka, 2012. – 368 s.

Halchenko Maksym

PHILOSOPHY IN SCHOOL: PROS AND CONS

Abstract. The article deals with the problem of the formation of intelligent thinking in the process of cognition and learning. The author focuses on “interested thinking”, which combines cognitive, creative, emotional and informal moments. Interest in the subject of learning activates the process of cognition and studying the world. In order to stimulate mental forces, the development of perception, feeling, imagination, dreaming – the necessary components of creative, productive thinking, it is necessary to involve philosophy that leads to an independent search for objective, innovative in its content of knowledge. Philosophy is the optimal discipline, which directly deals with the development of thinking, reveals causal, spatial, functional relationships. The author focuses on the “philosophy of opportunity”, in the context of which “conceivable” is used as a synonym of “possible”, but “inconceivable” – “impossible”. The possibility of one predicts the perspective of another. Philosophy forms the basic forms of thinking, which include the abilities, skills, necessary for reading, speaking, listening. Their acquisition asserts the primary forms of thinking that open the world of natural, socio-cultural existence of the human. The article analyzes the arguments for the introduction of philosophy at school and it is proved

that it will contribute to the productive comprehension of educational material, to form the ability to complex thinking activity. It plays an important role in the critical, motivational activity of the mind. As a time-tested way to intensify intellectual and cognitive activity, philosophy stands in opposition to formal logic. The task of philosophy consists in theoretical substantiation of means of direct improvement of intelligent thinking. This situation involves the disclosure and streamlining of the sphere of cognitive components, which constitute a reasonable activity of the mind and can be involved in the learning process. It is shown that philosophical learning is connected with the ability to read, it is expedient to perceive information, to express one's opinion in words. It is noted that linguistic progress depends directly on the acquired ability to think. The structured, intelligent reasoning arises on the basis of a living language, the proficiency in which allows to isolate the essential in the texts, the educational material, to record the contradictions, to distinguish metaphors from reality. Philosophical ideas included in educational material enrich oral speech and at the same time make thinking more logical and reasoned. The specific subject of philosophy is "thinking about the conceivable", which becomes a reality when meeting and reading relevant texts and their interpretations. On this basis, the problem of intelligent thinking, which occupies a dominant position in philosophy, social sciences, and education, is actualized. Analysis of the philosophical foundations of thinking with an emphasis on the learning process allows you to consider its mechanisms. Studies in pedagogy, psychology, and culture confirm the need to include the intellectual experience of philosophy in the practice of the educational process.

Key words: *thinking, language, philosophy, intelligence, education, cognition, learning.*

Надійшла до редакції 5.08.2018 р.

КАФЕДРА

УДК 378.093.5:94(477.53)(091)ПНПУ імені В. Г. Короленка

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535732>

orcid.org/0000-0001-7634-1168

orcid.org/0000-0002-0799-1789

Петро Кравченко, Ярослав Блоха

КРАВЧЕНКО Петро Анатолійович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

БЛОХА Ярослав Євгенійович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, в.о. декана історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія та філософія історії, історія української філософії.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАСНУВАННЯ)

У статті висвітлені основні віхи історії історичного факультету Полтавського національного (державного) педагогічного університету (інституту) імені В. Г. Короленка.

Розкрито усталені форми наукової роботи як-то участь у Всеукраїнських олімпіадах та конкурсах-захистах студентських наукових робіт з історії, географії, правознавства, філософії та релігієзнавства, а також проведення традиційних студентських конференцій.

Охарактеризовано засоби естетичного виховання студентів як-то їхня участь у колективах художньої самодіяльності: університетських – народному хорі «Калина», факультетських – пісенно-фольклорному гурті «Чебрець», пісенно-фольклорному гурті «Черемшина», вокальному ансамблі «Тисяча років музики», історичному драматичному театрі «Фабула», командах КВК та інтелектуальної гри «Брейн-ринг».

Проаналізовано процес становлення студентського самоврядування, яке було і залишається частиною життя факультету.

Встановлено, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття історичний став одним з провідних в університеті за своїм кадро-

вим професорсько-викладацьким складом, новаторськими формами забезпечення навчально-виховного процесу.

Ключові слова: *факультет, кафедра, університет, наукова школа, дисертація, монографія, посібник, конференція.*

Історія історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка тісно пов'язана із заснуванням Учительського інституту та Історико-філологічного факультету Українського університету.

Учительський інститут з трирічним терміном навчання розпочав свою діяльність 1 липня 1914 року. Приміщення інституту знаходилось по вулиці Фабрикантській (нині Балакіна), 10. В учительських інститутах здебільшого вивчалися ті предмети, які згодом майбутні вчителі мали навчати своїх учнів у початковій школі.

Восени 1917 року діячі Полтавської губернської земської управи і Полтавської спілки споживчих товариств звернулися до керівництва Харківського університету з проханням допомоги у заснуванні в Полтаві спочатку історико-філологічного, а потім юридичного й медичного факультетів Українського університету [2].

Відкриття Історико-філологічного факультету відбулося 6 жовтня 1918 року в міському театрі у присутності представників офіційних органів влади й установ та громадських інституцій Полтави, студентів і викладачів. На урочистостях з привітанням від гетьмана П. П. Скоропадського виступив комісар освіти на Полтавщині В. Н. Андрієвський. Статут Історико-філологічного факультету затвердило 29 жовтня 1918 року Міністерство народної освіти гетьманського уряду [4, с. 95].

Однак діяльність заснованого в умовах Української революції Історико-філологічного факультету в Полтаві не влаштовувала більшовицьке керівництво. У зв'язку з цим 6 жовтня 1920 року Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти УСРР (Укрголовпрофосвіта) прийняв постанову, якою передбачалося злиття Полтавського педагогічного інституту й Історико-філологічного факультету в єдиний навчальний заклад. Тому в листі від 8 жовтня 1920 року до Полтавської губнаросвіти Наркомос визнав можливість існування окремого Історико-філологічного факультету в Полтаві лише до наступної реорганізації інституту.

22 квітня 1921 року Історико-філологічний факультет у Полтаві остаточно об'єднали з педінститутом. Реорганізований таким чином навчальний заклад став іменуватися Полтавським вищим інститутом народної освіти (ІНО). Він складався з двох відділів – словесно-історичного (з факультетами соціально-історичним і літературно-мистецьким) та природничо-математичного.

1930 року Полтавський ІНО реорганізовано в Інститут соціально-виховання (ІСВ) з двома факультетами – дошкільним і шкільним. Шкільний факультет мав серед інших історико-філологічне відділення. Термін навчання в ІСВ – три роки – встановлювався за рахунок скорочення годин на вивчення теоретичних курсів. Це, звичайно, негативно вплинуло на якість підготовки вчителів [4, с.95-96].

У серпні 1933 року відбувається нова реорганізація – Полтавський інститут соціального виховання перетворюється на педагогічний інститут з чотирирічним терміном навчання. Вищу педагогічну освіту студенти отримували на чотирьох факультетах, серед них – історичний і філологічний.

У 1935 році в Україні проводилася реорганізація й укрупнення факультетів педагогічних інститутів. У зв'язку з цим студенти історичного факультету були переведені на навчання до Харкова, а до Полтави прибули студенти-філологи з Кременчуцького, Лубенського і Сумського педінститутів, у яких філологічні факультети закривалися.

Припинення підготовки вчителів історії в Полтавському педінституті негативно позначилось на стані освіти в області. У другій половині 1930-их років відчувався дефіцит учителів історії, особливо в сільських школах. Для того, щоб якось вирішити цю кадрову проблему обласний відділ народної освіти навіть відкрив однорічні курси вчителів-істориків, на яких проходили відповідну перепідготовку інші педагоги-предметники. Навесні 1941 року Наркомат освіти УРСР на прохання місцевої влади дав дозвіл знову відкрити історичний факультет в Полтавському педінституті, але цьому перешкодила війна [4, с.96].

У період дворічної німецько-фашистської окупації Полтави інститут не працював. Частина його матеріальних цінностей вивезено до Тюмені. У серпні-вересні 1946 році в педінституті здійснено перший післявоєнний набір студентів на знову відкритий історичний факультет – 32 особи на стаціонар і 27 – на заочний відділ. Деканами історичного факультету в той час були старші викладачі М. І. Малич, (1946-1948), С. П. Бабенко (1948-1949), П. Д. Мудраченко (1949-1950), П. І. Годенко (1950-1951).

У 1951 році історичний факультет об'єднали з філологічним (деканом до 1959 року працював доцент І. Т. Чирко). Історико-філологічний факультет мав три відділи: історії, української мови і літератури, російської мови та літератури. З середини 1950-их – до кінця 1960-их років підготовка фахівців на факультеті здійснювались за спеціальностями – «українська мова, література та історія», «російська мова, література та історія», «російська мова, література, музика і співи», але вже з середини 1960-их років набір студентів знову проводиться за моно спеціальностями.

У 1966 році на базі історико-філологічного факультету утворено два факультети – історичний та філологічний. Відтоді деканами історичного факультету працювали професор П. М. Денисовець (1966-1971), доценти М. К. Бойко (1971-1974), П. М. Тригуб (1974-1976), С. В. Ніколенко (1976-1977), Я. А. Побіленський (1977-1978), С. М. Кадетов (1978-1982), В. О. Пащенко (1982-1983), В. Г. Колбін (1984), А. П. Шebітченко (1984-1989), П. А. Кравченко (1989-1997), Б. В. Год (1997-2002), П.А. Кравченко (2002-2018).

На початку ХХІ століття історичний факультет став одним з провідних в університеті за своїм кадровим професорсько-викладацьким складом, новаторськими формами забезпечення навчально-виховного процесу. З 2002 року деканом історичного факультету є доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, академік Української Академії політичних наук Петро Анатолійович Кравченко [6].

Станом на 1 червня 2018 року на історичному факультеті навчалося 419 студентів і магістрантів, із них на денному відділенні – 333, на заочному відділі – 86.

<i>Шифр і назва</i>	Перший рівень (бакалаврський)	Другий рівень (магістерський)	Разом
014.03 Середня освіта (історія)	89	28	117
014.07 Середня освіта (географія)	40	26	66
6.020302 Історія	81	–	81
6.040104 Географія	53	–	53
031 Релігієзнавство	–	6	6
032 Історія та археологія	18	9	27
033 Філософія	–	13	13
103 Науки про Землю	6	16	22
106 Географія	–	14	14
242 Туризм	20	–	20
Разом	307	112	419

На факультеті функціонує аспірантура з таких спеціальностей:

032 Історія та археологія (наукові керівники – д. і. н., професори Сітарчук Р.А., Киридон П.В., Волошин Ю.В., Бабенко Л.Л., к. і. н., доц. Вільховий Ю.В.); 033 Філософія (наукові керівники – д. філос. н., проф. Кравченко П.А., к. філос. н., доценти Я.Є. Блоха, Л.А. Усанова); 011 Освітні, педагогічні науки (наукові керівники – д. пед. н., проф. Год Б.В. і професор кафедри Цебрій І.В.). Станом на 1 вересня 2018 року третій освітньо-науковий рівень вищої освіти (доктор філософії) здобувають 23 особи [4, с.96-97].

Діє й докторантура зі спеціальностей 032 Історія та археологія, та 011 Освітні, педагогічні науки (із загальної педагогіки та історії педагогіки). Станом на 1 липня 2018 року 6 осіб працюють над докторськими дисертаціями.

У сучасних умовах, коли в незалежній Україні взято курс на кардинальну перебудову загальноосвітньої школи, утворилися спеціалізовані гімназії, ліцеї, відроджується село, особлива потреба виникає у підготовці вчителів широкого профілю, які у гімназичних, ліцейних та малокомплектних сільських школах могли б на високому теоретичному і методичному рівні викладати не один, а кілька предметів і забезпечувати їх якісне засвоєння учнями. У зв'язку з цим в останні роки значно розширився перелік спеціальностей, за якими на факультеті здійснюється підготовка вчителів: «історія і географія», «історія і правознавство», «історія, людина і світ», «географія, краєзнавчо-туристична робота». У 2015-2017 роках були ліцензовані нові спеціальності – 242 Туризм (ОС бакалавр), 014.07 Середня освіта (Географія) (ОС магістр), 031 Релігієзнавство (ОС магістр), 033 Філософія (ОС магістр), 103 Науки про Землю (ОС магістр), 106 Географія (ОС магістр) [3, с.41-42].

У зв'язку із розширенням набору спеціальностей збільшилася на факультетах і кількість випускаючих кафедр, кожна з яких являє собою не лише об'єднання викладачів і дослідників з однієї чи кількох тісно пов'язаних між собою наукових дисциплін, але й педагогів, справжніх наставників студентської молоді.

Кожна із чотирьох кафедр – це колектив однодумців, сплав мудрості і досвіду викладачів старшого покоління та енергії й допитливості – молодшого.

Кафедра історії України. Кількість штатних працівників: 9, з них: докторів наук, професорів – 4; кандидатів наук, доцентів – 5.

Кафедра всесвітньої історії та методики викладання історії. Кількість штатних працівників: 9, з них: докторів наук, професорів – 2; кандидатів наук, доцентів – 6; викладачів без наукового ступеня – 1.

Кафедра географії та методики її навчання. Кількість штатних працівників: 6, з них: докторів наук, професорів – 1; кандидатів наук, доцентів – 5.

Кафедра філософії. Кількість штатних працівників: 6, з них докторів наук, професорів – 2; кандидатів наук, доцентів – 4.

Усього за сумісництвом на факультеті працює 5 осіб.

Освітній процес на факультеті забезпечують 96% викладачів зі науковими ступенями і вченими званнями.

Середній вік професорів, докторів наук складає 57 років; кандидатів наук, доцентів – 41 рік.

Середній стаж науково-викладацької роботи викладачів складає 36 років.

Навчальний процес здійснюється у 15 лекційних аудиторіях, 5 навчально-методичних кабінетах, 13 з яких є спеціалізованими аудиторіями і кабінетами з дисциплін фахового спрямування. Успішному навчанню студентів, магістрантів і аспірантів сприяє комплекс технічних засобів: комп'ютерний клас з персональними комп'ютерами, принтерами, сканерами, інтерактивними дошками, виходом в Інтернет.

Організацію навчально-виховного процесу на факультеті здійснює деканат. Там, окрім декана професора П. А. Кравченка, сумлінно працюють заступники декана з навчальної роботи доцент Я. Є. Блоха, з наукової роботи – доцент О. П. Лахно, з питань практик – доцент Т. В. Тронько, з виховної роботи – доцент Ю. В. Вільховий. Обов'язки диспетчера стаціонарного відділення виконує С. В. Полтавська, заочного відділення – Т. Г. Величко [3, с.42].

За роки свого існування історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка дав півтільки в життя тисячам учителів. Виш закінчили: учителі історії, Герої Радянського Союзу А. І. Дробаха і П. Ф. Клепач, Заслужені вчителі України В. М. Балюк, О. А. Білоусько, М. М. Кадука, М. Д. Плиска.

Історичний факультет – це сформовані наукові школи, які мають свої давні традиції і великі здобутки, їх випускниками були відомий спеціаліст у галузі військової історії М. П. Дерев'яноко, доктори історичних наук Л. Л. Бабенко, М. К. Бойко, Ю. В. Волошин, Г. Т. Капустян, В. І. Козаченко, М. І. Некоз, О. О. Нестуля, І. Г. Передерій, І. М. Петренко, В. Л. Савельєв, Р. А. Сітачук, В. В. Стрілець, С. М. Тимченко, Б. І. Хорошун, М. А. Якименко, доктор географічних наук С. М. Шевчук, доктор юридичних наук Г. В. Лаврик. Кандидатами історичних, географічних, педагогічних, філософських, юридичних наук стали понад 300 вихованців факультету, чимало з них працюють у стінах рідного вишу.

На високих постах у навчальних закладах, науково-дослідних інститутах, державному апараті працюють випускники історичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка різних років: доктор історичних наук, професор В. А. Войналович (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), доктор історичних наук, професор Л. М. Новохатько (міністр культури України у 2013-2014 роках), кандидат історичних наук, доцент О. Г. Бажан (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), доктор історичних наук, професор О. О. Нестуля (Полтавський університет економіки і торгівлі), доктор наук із державного управління, доцент М. І. Лахижа (Регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги в Полтавській області), доктор історичних наук, професор Р.А. Сітарчук (перший проректор ПНПУ), доктор географічних наук, доцент С. М. Шевчук (депутат Полтавської обласної ради, голова комісії обласної ради з питань освіти, науки і культури, проректор з наукової роботи ПНПУ), доктор історичних наук, доцент І.Г. Передерій (Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка), кандидат історичних наук старший науковий співробітник О. Б. Супруненко (Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), Г. П. Білоус і Т. П. Пустовіт (Державний архів Полтавської області), доктор наук з державного управління, професор Т.В. Тертичка (Національна академія державного управління при Президентові України), Л. К. Шедрик (Музей-заповідник «Поле Полтавської битви»), Д. П. Кальний (Музей авіації і космонавтики), О. М. Корчукова (Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка), генерал-майори В. А. Богдан, О. Б. Христенко, полковники О. І. Богданов, М. І. Гузь, О. О. Єрмак, В. В. Нестека, О. Г. Шило [3, с.42-43].

Наукова робота студентів факультету

Наукова робота студентів – складова професійної підготовки, що передбачає навчання студентів методології і методики дослідження, а також систематичну участь у дослідницькій діяльності, озброєння технологіями і вміннями творчого підходу до дослідження певних наукових проблем.

Протягом усього періоду існування на факультеті не переривається багаторічна традиція участі студентів під керівництвом викладачів у науково-дослідній роботі. Фундамент цієї традиції заклали перший викладач історії і географії Полтавського учительського інституту М.М. Тарасов, а згодом – відомі професори-історики Д. І. Багалій, І. Ф. Рибаків, О. М. Васильєва, Н. Ю. Мірза-Авакянц тощо [1, с.79].

Протягом багатьох десятиліть науково-дослідна робота студентів здійснювалася в наукових гуртках при кафедрах. Але у 80-х роках в інституті основною ланкою науково-дослідної роботи студентів стало написання ними курсових та дипломних робіт. Усі студенти III-V курсів під керівництвом викладачів займаються пошуковою діяльністю у так званих проблемних групах по 6-10 чоловік.

Тематика наукових досліджень студентів охоплювала всі дисципліни, що викладалися на кафедрах, а також постійно пов'язувалася з історичним та географічним краєзнавством. Студенти працювали переважно над дослідженням синтетичного характеру, але немало з них обирали і теми аналітичного напрямку. Десятки студентів, які досліджували теми з історії міст і сіл чи якихось значних подій з історії Полтавщини, опрацьовували не лише опубліковані джерела книгозбірень, а й збирали матеріали в архівах та музеях міста й області.

Студенти історичного факультету брали участь у наукових конференціях, публікували результати своїх наукових досліджень у наукових збірниках та в періодичній пресі. Так, лише в 1992 році, як засвідчує інститутський науковий збірник «Макаренківські читання» (м. Полтава, 1993), надруковано повідомлення таких студентів історичного факультету, як В. Яновський, І. Кундій, А. Гологуз, С. Борківець, В. Клушович та Ю. Шаповал. Щороку на чотирьох кафедрах історичного факультету студенти публікували по 7-10 наукових праць [5].

Нині дослідницька робота студентів концентрується навколо проблемних наукових груп. При п'яти кафедрах їх налічується 23 з кількістю учасників 297. Кожна кафедра є осередком наукової роботи студентів і забезпечує реалізацію пошукових інтересів науковців-початківців.

Апробацію результати досліджень молодих науковців проходять під час виступів на конференціях, метою яких є залучення студентів до науково-практичної діяльності, стимулювання й підтримка наукової діяльності молоді. Серед конференцій, проведення яких стало традицією для факультету – студентська наукова конференція історичного факультету, Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Правозахисний рух: історія та сучасність», Полтавські студентські наукові читання із всесвітньої історії [5].

Так, 26 квітня 1998 року 14 студентів зробили повідомлення з актуальних проблем історії краю на Першій науковій студентській конференції історичного факультету, присвяченій 825-річчю міста Полтави. Відтоді на факультеті було проведено 21 така конференція, у матеріалах яких щороку публікують результати своїх наукових досліджень понад 50 молодих науковців.

Хороший почин на факультеті зробила кафедра правознавства, яка організувала проведення в 2008-2017 рр. щорічної Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Правозахисний рух: історія та сучасність». До збірників матеріалів конференцій увійшли публікації, які відображають погляд студентства на проблемні питання історії правозахисного руху та реалій сучасності щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні.

Значним здобутком в галузі організації студентської науково-дослідницької роботи стало проведення у березні 2014 року, до 100-ліття Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка кафедрою всесвітньої історії та методики викладання історії Перших Полтавських студентських наукових читань із всесвітньої історії за участю студентів і магістрантів ПНПУ імені В. Г. Короленка, Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка та Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Усього в роботі цього форуму взяли участь 55 осіб [5].

Студенти і магістранти історичного факультету також гідно представляють Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка на Всеукраїнських конкурсах і олімпіадах. Так, у 1992 р. студент В. Клусович на республіканській олімпіаді з історії у Київському педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова посів II місце. Там же на олімпіаді в 1996 р. студенти В. Дудка і Л. Подошвелева отримали відповідно дипломи I та II ступеня.

На високому організаційному і науковому рівні пройшла олімпіада на історичному факультеті у 1997 році. Її призерами в інституті стали студенти О. Гресь, О. Коваленко, Ю. Рожко і О. Яценко, а студенти О. Коваленко, Ю. Рожко та О. Яценко на Всеукраїнській олімпіаді з історії у Волинському університеті (м. Луцьк) посіли II загальнокомандне місце.

У 1998 році студент I курсу Д. Каплін посів I місце на VI Всеукраїнській студентській олімпіаді з історії України. На Міжнародній студентській науковій конференції «Історія очима молодих дослідників» була високо оцінена доповідь студентки II курсу Т. Нагорної. У 2000 році студенти IV курсу О. Лахно та V курсу Р. Марченко взяли участь у II турі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії та методики її викладання (м. Луганськ, квітень 2000 р.). Серед 66 учасників О. Лахно посів 6 місце, а Р. Марченко – 7 місце. Успіхи цих молодих дослідників були відзначені в «Українському історичному журналі» (2000. – №4. – С. 158). 6 місце завоювала студентка М. Богданова на Всеукраїнській студентській олімпіаді з географії та методики її викладання (м. Луцьк, квітень 2000 р.) [5].

На Міжнародній студентській науковій конференції «Велика Вітчизняна війна очима молодих дослідників» (м. Донецьк, жовтень 2000 р.) за найкращу доповідь на тему «Діяльність партизанського загону ім. С. Будьонного на Полтавщині» була відзначена Т. Нагорна. Її стаття «Роль інформаційних процесів у спробі класифікації основних джерел з проблеми походження козацтва» була опублікована у «Віснику Дніпропетровського університету».

У 2001 році студент V курсу О.П. Лахно посів на Всеукраїнській студентській олімпіаді з історії в місті Луганську II місце, а студентка IV курсу Л. В. Кнюпа – 7 місце. На Міжнародній студентській конференції з історії народної освіти (м. Київ) студентка V курсу Н.М. Онищенко зайняла II місце. Студентка III курсу Т.В. Нагорна на Міжнародній студентській науковій конференції «Україна в системі міжнародних відносин очима молодих дослідників», що проходила у місті м. Донецьку 19-20 жовтня, отримала диплом переможця у своїй науковій секції. Її стаття була опублікована у ВАКівському виданні «Історичні та політичні дослідження» [5].

У квітні 2002 року в місті Луцьку на Всеукраїнській олімпіаді зі спеціальності «Географія» команда історичного факультету посіла III командне місце, а студентка О. Сороколат виборола II місце. Студентка V курсу Л. Кнюпа на Всеукраїнській олімпіаді з історії у Кам'янець-Подільську зайняла III місце. На II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з навчальної дисципліни «Конституційне право» (травень 2002 року) команда історичного факультету серед 130 команд юридичних факультетів зайняла III місце.

У березні 2003 року команда історичного факультету на II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з навчальної дисципліни «Конституційне право» посіла I командне місце, в тому числі студент О. Потапов здобув I особисте місце, О. Кульчій – II, Є. Федоренко – III місце.

У 2004 році студент V курсу І.О. Сердюк на Всеукраїнській олімпіаді з навчальної дисципліни «Методика викладання історії» (м. Переяслав-Хмельницький, квітень 2004 року) виборов 4 місце. Почесними грамотами оргкомітету Всеукраїнської студентської олімпіади з географії (м. Чернівці, квітень 2004 року) були нагороджені студентка V курсу О.С. Швець та студент IV курсу С. М. Шевчук.

У 2005 році студент II курсу Я. Є. Блоха завоював першість у Всеукраїнському етапі Міжнародного конкурсу з української мови і був нагороджений премією Освітньої фундації Петра Яцика (місто Торонто, Канада), а також заохочувальний диплом Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних і гуманітарних наук у галузі «Педагогічні науки». На Всеукраїнському конкурсі сту-

дентських наукових робіт «Роль профспілок у становленні та розвитку соціальної держави в Україні: погляд молоді» (м. Київ, 21-24 березня 2005 року) диплом I ступеня виборов студент V курсу О. О. Штепа. На Всеукраїнській олімпіаді з географії (22-23 березня 2005 року, м. Чернівці) студент V курсу історичного факультету С. М. Шевчук посів 5 місце [5].

У 2006 році студент III курсу О. Лук'яненко став переможцем Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних і гуманітарних наук з напрямку «Політичні науки». Він же нагороджений дипломом за I місце у номінації «наукове дослідження» Всеукраїнського молодіжного конкурсу «Новітній інтелект України».

Студент IV курсу Я. Блоха та студентка III курсу І. Кругляк стали лауреатами VII Міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика. Я. Є. Блоха був нагороджений грамотою Полтавської обласної ради за активну участь в організації місцевого самоврядування та з нагоди Дня студента [5].

У 2007 році студент IV курсу Я. Блоха зайняв III місце на Всеукраїнській олімпіаді зі спеціальності «Філософія. Релігієзнавство», яка проходила у Національному університеті «Острозька академія». У номінації «Політичні науки» у II турі олімпіади студент IV курсу В. Нагорний отримав спеціальний диплом. Робота студентів IV курсу Я. Є. Блохи та М. С. Ізюмова «Забезпечення законності і правопорядку в територіальній громаді міста Полтави» була відзначена дипломом III ступеня в конкурсі студентських наукових робіт «Від студентського самоврядування – до самоврядування громад», заснованому Полтавською обласною радою [5].

У 2008 році на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії імені Ковальських студент-випускник В. Нагорний за ґрунтовне дослідження в галузі історії України «Юридична природа українсько-московського договору 1654 року: до історіографії проблеми» став переможцем конкурсу, отримав диплом I ступеня і грошову премію. Диплом I ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії отримав студент V курсу Я. Блоха за дослідження «Соціальна політика гетьмана І.С.Мазепи в 1707-1708 роках у працях істориків україномовної зарубіжної діаспори». Його ж робота «Голодомор 1932-1933. Пам'ять народу» посіла перше місце на Всеукраїнському просвітницько-патріотичному конкурсі «Вчинених дій щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років» [5].

Наукова робота «Проблема підвищення законності і правопорядку в територіальній громаді міста Полтави» студентів V курсу Я. Є. Блохи та М. С. Ізюмова була відзначена дипломом II ступеня на Всеукраїнсько-

му конкурсі студентських наукових робіт з юридичних наук (3-4 червня, м. Харків). Я. Блоха також зайняв перше місце на обласному турі VIII Міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика [5].

На творчому турі Всеукраїнської студентської олімпіади з педагогіки у травні 2008 року студентка IV курсу Н. П'ятаха здобула диплом за зайняте третє місце. Наукова робота студентки V курсу І. Кругряк «Актуальні проблеми вивчення Голодомору 1932-1933 років на Полтавщині» отримала перше місце на обласному конкурсі студентських і учнівських робіт з даної проблематики, яку в жовтні 2008 року проводило Управління освіти та науки Полтавської облдержадміністрації [5].

У 2009 році на II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади зі спеціальності «Філософія, Релігієзнавство», яка відбулася 24-26 березня 2009 року в м. Донецьку, команда історичного факультету посіла I командне місце серед 25 вузів, а студент III курсу І. Загребельний – II індивідуальне місце. Магістрантка С. Шульга отримала диплом I ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії (м. Херсон, квітень 2009 року) за дослідження «Полтавське губернське земство як прогресивний чинник соціально-економічного розвитку Полтавщини».

Робота І. С. Кругряк «Динаміка рівня політичної активності студентської молоді регіону у 2004-2009 рр.» посіла III місце на щорічному конкурсі студентських наукових робіт під егідою Полтавської обласної ради «Від студентського самоврядування – до самоврядування громад» [5].

У 2010 році студентка IV курсу В. Морівець отримала диплом I ступеня як переможець у Міжнародному молодіжному конкурсі наукових робіт, який проводився Всеукраїнським благодійним фондом «Україна – Свята Родина» за працю «Полтавська битва і геополітичний вимір сьогодення». Вона ж завоювала заохочувальний диплом на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт у місті Херсоні за оригінальність наукового дослідження «Полівасалітетність як засадничий принцип дипломатії Пилипа Орлика».

Грамотою була нагороджена студентка V курсу К. Шабалтій за кращий результат у теоретичному турі Всеукраїнської студентської олімпіади з географії серед педагогічних університетів, що проходила в м. Переяслав-Хмельницький.

Диплом отримав магістрант І. Перенесієнко за перемогу в номінації «Знавець джерелознавства та історіографії» на другому турі олімпіади з історії, що проходила у місті Харкові. Студентка IV курсу Г. Верменич була нагороджена грамотою за перемогу в II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з культурології в номінації «Знавець історії культури» (м. Вінниця) [5].

У 2011 році студентка V курсу Ю. Безсмертна отримала диплом II ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт у напрямі «Історія» за дослідження «Українські жінки в опозиційному русі 60-х – 80-х років XX століття». Дипломом III ступеня на цьому ж конкурсі було нагороджено студента V курсу Б. Підгорного за роботу «Концентраційні табори у роки Другої світової війни як засіб політики етногеноциду Третього Рейху». Дипломом III ступеня також відзначено у напрямі «Географічні науки» магістрантка М. Титенко.

Дипломів на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук у різних номінаціях також удостоїлися студенти О. Сулима, А. Скоряк, магістрантка Т. Лимар. А однією з переможниць на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт на здобуття премії імені Ковальських у галузі українознавства стала студентка V курсу М. Бондаренко. Студентка К. Пивоварська стала переможцем щорічного літературного конкурсу на здобуття премії ім. М.В. Гоголя (старша вікова група) [5].

У 2012 році студент IV курсу Д. Жмайло став переможцем II туру Всеукраїнської олімпіади з історичних дисциплін у м. Харкові (2-3 квітня 2012 р.) у номінації «Кращий знавець методики викладання історії». Студент II курсу М. Шевчук одержав диплом II ступеня на II турі Всеукраїнської олімпіади «Безпека життєдіяльності» (м. Суми, 26-29 березня 2012 р.). Студентка V курсу Т. Лимар посіла III місце на II турі Всеукраїнської олімпіади з спеціальності «Географія» (м. Київ, 10-13 квітня 2012 р.).

Студентка V курсу М. Максименко отримала диплом за III місце у Міжнародному конкурсі з українознавства для студентів та молодих учених (м. Київ). Тема її роботи «Творча спадщина Василя Верховинця як педагога, етнографа, музикознавця в галузі українознавства».

Студент IV курсу М. Хорольський на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії імені Ковальських отримав диплом I ступеня. Тема роботи: «Конфлікти та злочини в українському ранньомодерному містечку (за матеріалами лохвицької ратушної книги 1652-1687 років)».

Наукова робота студенток V курсу А. О. Сень та О. С. Сулими «Археологія симулякрів» відзначена дипломом II ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з природничих, технічних і гуманітарних наук з напрямку «Філософські науки» [5].

У 2013 році на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт імені Ковальських студентка II курсу М. Семко отримала диплом III ступеня за роботу «Внесок Василя Григоровича Кричевського у збереження етнографічної спадщини Полтавського краю». Такий же

диплом отримала студентка III курсу О. Мусієнко за роботу «Жінка в судових справах Гетьманщини (за матеріалами «Актів Полтавського городского уряду»).

Студенти III курсу Р. Басенко і М. Коваленко отримали диплом на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з охорони і збереження водних ресурсів «До чистих джерел» за дослідження: «Запобігання виникненню екологічної проблеми струмка: теоретичні шукання та практична реалізація (на прикладі струмка у селі Горбанівка, Полтавський район)» та були нагороджені грамотою Міністерства екології України.

У 2013 році наукова робота аспіранта Т. С. Литвина «Голодомор 1932-1933 рр. на Глобинщині та Решетилівщині» була відзначена дипломом I ступеня у групі аспірантські наукові роботи в Конкурсі наукових аспірантських і студентських робіт з тематики Голодомору з нагоди 80 роковин (науковий керівник – ас. Блоха Я.Є.) [4].

У 2014 році студент IV курсу Р. Басенко здобув диплом II ступеня як переможець конкурсу студентських наукових робіт на здобуття премії імені Ковальських у галузі українознавства (м. Харків). Студент IV курсу М. Шевчук був нагороджений дипломами III ступеня за перемогу у Всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт у галузях «Машинознавство» та «Охорона праці».

Студенти Р. Басенко та М. Коваленко взяли участь у II етапі Всеукраїнської олімпіади з історії України (м. Кривий Ріг), а магістрант А. Прокопенко та студентка В. Білецька були учасниками II етапу Всеукраїнської олімпіади зі спеціальності «Історія» (м. Ніжин) [5].

У 2015 році студент V курсу Р. Басенко здобув диплом I ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт зі спеціальності «Історичні науки», відділення «Всесвітня історія» (м. Переяслав-Хмельницький, березень 2015 р. науковий керівник – проф. Год Б.В.); студентка I курсу А. Шаповал здобула диплом II ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт імені Ковальських з українознавства, секція «Етнологія» (м. Харків, квітень 2015 р., науковий керівник – доц. Шаповал Л.І.); студентка V курсу К. Тринчук отримала диплом III ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт імені Ковальських з українознавства, секція «Історія» (м. Харків, квітень 2015 р., науковий керівник – доц. Сердюк І.О.).

Студенти та магістранти А. Рябокін, М. Пелих, М. Семко, А. Олфіренко, Т. Татаріна, А. Гобозашвілі взяли участь у роботі полтавської дослідницької групи із запису спогадів учасників Революції гідності (науковий координатор – проф. Волошин Ю.В.) у рамках проекту

«Майдан: усна історія», започаткованого Українським інститутом національної пам'яті (м. Київ).

Магістранти М. Коваленко, О. Ващенко, М. Пелих вибороли 5 командне місце серед 42 команд на Всеукраїнському студентському турнірі з історії.

Студент V курсу В. Демочко здобув перемогу в конкурсі студентських наукових робіт «Від студентського самоврядування – до самоврядування громад» (науковий керівник – доц. Блоха Я.С.), а студентки IV курсу А. Страшко та Н. Удовиченко отримали другу премію у цьому ж конкурсі [3, с.50].

У 2016 році студенти Г. Супрун, Ж. Авраменко та В. Захаров вибороли призові місця (друге та третє відповідно) у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт у галузі «Філософські науки». А студент В. Глухота виборов III місце у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт у галузі «Туризм».

У 2017 році магістрантка А. Подгорна здобула диплом III ступеня на XVII конкурсі студентських наукових робіт на здобуття премії імені Ковальських у галузі українознавства (науковий керівник – проф. Волошин Ю.В.). Студент II курсу Є. Бондарчук виборов IV місце та особисту відзнаку голови журі проф. Патриляка І.К. на Всеукраїнському науковому конкурсі «Український визвольний рух 1920-1950-х років» за дослідження на тему «Жіночі волинки» як форма опору колективізації та Голодомору 1932-1933 років» (науковий керівник – проф. Бабенко Л.Л.).

Студент IV курсу Д. Лобода здобув річну стипендію Фонду Віктор Пінчука за конкурсну роботу на тему «Ренесансні мислителі XIV-XVI століть про необхідність виховання правителя» (науковий керівник – проф. Год Б.В.). Даний студент був визнаний кращим студентом-науковцем Полтавщини 2017 року в рамках обласного молодіжного проекту «Наша єдина студентська родина» [3, с.50-51].

У 2018 році студент III курсу М. Погрібняк виборов III місце на II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з географії; студентка III курсу В. Шабельник виборола диплом III ступеня у II етапі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт зі спеціальності «Історія та археологія»; студентка III курсу Ю. Остапенко стала лауреатом диплому III ступеня у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт зі спеціальності «Географія»; студент I курсу Д. Хмелевський здобув диплом III ступеня у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт за спеціальністю «Науки про Землю (гідрометеорологія)»; магістрант Д. Лобода – лауреат диплому III ступеня II етапу Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з галузі «Цивільна безпека» (спеціалізація «Охорона праці»).

Магістранти спеціальності 033 Філософія О. Дудник, Т. Кісельова посіли II місце серед 25 команд вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації на II Всеукраїнському студентському турнірі з філософії.

Наукова та громадська робота студентів факультету відзначена також і місцевою владою. Так, студенти Я. Блоха (2008), І. Кругряк (2009), О. Свиридюк (2011) стали лауреатами щорічної міської премії імені В. Г. Короленка у номінації для студентської та творчої молоді «За активну участь у громадському та культурному житті міста» [3, с.51].

На факультеті традиційно діє чітка система залучення здібної молоді до активної творчої роботи ще починаючи з учнівської партії. Професори Л.Л. Бабенко, Л.М. Булава, Ю.В. Волошин, Б.В. Год, доценти Ю.В. Вільховий, Л.П. Вішнікіна, О.П. Лахно, К.Б. Пивоварська, О.А. Федій, Л.І. Шаповал, старший викладач Б.М. Бездідько та інші ведуть активну роботу в системі Малої академії наук, у міських, районних і обласних навчально-дослідницьких центрах учнівської молоді. Вони ж очолюють секції історії України, історичного краєзнавства, етнографії, всесвітньої історії, географії, правознавства під час проведення міського та обласного етапів конкурсу МАН, предметних учнівських олімпіад. Чимало викладачів безпосередньо є науковими керівниками і консультантами під час написання учнівських робіт на конкурси і олімпіади з історії, географії, етнографії, краєзнавства. Переможці цих конкурсів та олімпіад, як правило, вступають на історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, де їм створюються належні умови для подальшого розвитку своїх творчих здібностей.

Виховна робота на факультеті

Історичний факультет здавна славиться своїми традиціями. На рубежі тисячоліть на факультеті сформувалася стала структура художньої самодіяльності. Центральним органом, який розробляє, спрямовує й коригує всі творчі заходи студентів, є художня рада факультету, до якої входять культорг факультету, студентський декан, культорги академічних груп, керівники творчих самодіяльних колективів. Очолює цю раду заступник декана з виховної роботи, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Ю. В. Вільховий, який підконтрольний декану і підзвітний вченій раді факультету.

Завдяки зусиллям художньої ради на історичному факультеті проводяться концерти художньої самодіяльності, творчі конкурси, звіти. Особливої уваги заслуговує робота факультетських культоргів, які мають великий вплив на організацію виховного процесу. Як правило,

це талановиті, творчі та ерудовані студенти. Упродовж останніх років культурними факультету були: В. Булик, Т. Татаріна, М. Погрібняк. Нині культурним історичного факультету є студентка II курсу Н. Шаповава [3, с.52].

Гарною традицією факультету стало проведення концертів художньої самодіяльності: «Знайомтесь – I курс» (у вересні), до «Дня вчителя» (у жовтні), до «Дня студента» (у листопаді), «Новорічний дарунок» (у грудні), «Педагогічний екватор» (у лютому), до «Міжнародного жіночого Дня 8 березня» (у березні), «За 100 днів до наказу» (у квітні), «Зірки істфаку» (у квітні).

Станом на 1 червня 2018 р. студенти об'єднані у 36 академічних груп. Усі куратори працюють згідно з планами виховної роботи, регулярно звітують про свою діяльність на засіданнях ради факультету, кафедр. Особливо варто відзначити досвідчених вихователів студентства професорів Ю.В. Волошина та І.В. Цебрій, доцентів Я.Є. Блоху, Н. В. Бесєдіну, Ю.В. Вільхового, Л.П. Вішнікіну, Н.В. Год, Н.І. Головіну, О.А. Гуру, І. І. Діптан, Т. В. Жалій, О.П. Лахна, О. М. Машенко, К.Б. Пивоварську, Т. В. Тронько, Л. А. Усанову, О.А. Федія, Л.І. Шаповал, С.М. Шевчука, А.А. Шуканову, Т.С. Япринець. Спільно з художньою радою куратори академічних груп здійснюють патріотичне, естетичне, фізичне та правове виховання студентів, ініціюють їхню участь у різноманітних громадських і культурних заходах ПНПУ та міста Полтави [3, с.52].

З перших днів навчання студенти залучаються до факультетських та університетських колективів художньої самодіяльності. Так, у фольклорно-пісенному гурті «Чебрець» понад 50% – першокурсники і другокурсники. Усього в колективах художньої самодіяльності постійно беруть участь понад 60 осіб, епізодично – значно більше.

Активним і дієвим засобом естетичного виховання студентів є їхня участь у колективах художньої самодіяльності. Зокрема, університетських – народному хорі «Калина», факультетських – пісенно-фольклорному гурті «Чебрець», пісенно-фольклорному гурті «Черемшина», вокальному ансамблі «Тисяча років музики», історичному драматичному театрі «Фабула». Два факультетських колективи – «Чебрець» (художній керівник – Л. Співак) і «Тисяча років музики» (художній керівник – І.Цебрій) мають високе звання «народних». Упродовж 1997-2003 років існував камерний симфонічний оркестр (керівник – О.Абрамов) [5].

Лише за останні роки можна виділити студентів, які склали потужне творче ядро, мали великий художній потенціал. Серед них варто виокремити А. Костенка, В. Сушка, М. Замулу, М. Лихмана, І. Виноградова, О. Марченка, Д. Юрченка, І. Калюжного, І. Фастова,

В. Литвин, І. Холодінову, Н. Коршак, В. Замулу, А. Погорецьку, І. Лисенка, К. Тринчук, А. Яненко, М. Нестеренко, Л. Горошко, В. Хрептак, Б. Недяка, Д. Іванішина, С. Мошенка, Д. Азізбекяна, Т. Татаріну, М. Погрібняка, Ю. Остапенко [3, с.52].

Безпосередньо виховним процесом упродовж останніх років керували заступники декана з виховної роботи доценти Т.П. Демиденко та Ю.В. Вільховий. Значну допомогу у цьому процесі надають молоді викладачі факультету Я. Є. Блоха, О. А. Гура, Л. М. Швець, Т. О. Лахач.

Окрасою факультету є колективи художньої самодіяльності. Камерний вокальний ансамбль «Тисяча років музики» був створений у листопаді 1988 року за ініціативою декана історичного факультету А. П. Шебітченко. До його першого складу ввійшли студенти та викладачі факультету. Головним завданням діяльності колективу є естетичне виховання студентської молоді факультету, підготовка музично-історичних програм, спрямованих на формування художніх смаків, розуміння культурно-історичних епох і мистецьких стилів [5].

Камерний вокальний ансамбль «Тисяча років музики» був неодноразовим дипломантом і лауреатом міжнародних конкурсів духовної хорової музики, серед яких мав диплом V-го ступеня X-го Міжнародного конкурсу «Могутній Божа» (м. Могилев, Білорусь, 2002), диплом II-го ступеня III-го Міжнародного конкурсу «Catholicos music» (м. Київ, 2005). Ансамбль був дипломантом VIII-го, IX-го, X-го конкурсів православної духовної музики «Від Різдва до Різдва» у м. Дніпропетровську; 2005 року став лауреатом даного конкурсу. У травні 2007 року ансамбль отримав диплом III-го ступеня Міжнародного конкурсу «Наддніпрянські пасхальні піснеспіви», а соліст ансамблю Федір Губачов став здобувачем Гран-прі конкурсу у номінації «Кращий соліст». Він також був нагороджений дипломами й грамотами інших номінацій регіонального значення. У квітні 2007 року ансамблю було присвоєно звання «народного» колективу [5].

Упродовж 2008-2009 років ансамбль виступив з кількома новими концертними програмами, в числі яких – концертна постановка опери Джузеппе Верді «Аїда», виконання 4-ї Григоріанської меси, ювілейний концерт, присвячений 20-літтю колективу. За 30 років діяльності колективу головними його здобутками стали спільний виступ з уповноваженим послом Франції в Україні Доменіком Шассаром та концерт ансамблю в французькому посольстві (1996), а також виступи з провідними зарубіжними співаками – Кейт Годдарт (Метрополітен-опера, США, 1995), Оленою Губіною (Камерний оперний театр Бориса Покровського, Москва, 1998), Георгієм Вигодським (Новоєрусалимська опера, 2002).

Репертуар колективу відзначається різноманітністю жанрів. Значну його частину складають хорові й вокальні твори західноєвропейського Середньовіччя. Тому ансамбль і має таку назву – «Тисяча років музики». Окрім світської та духовної середньовічної музики, до репертуару колективу входять українські народні пісні, твори вітчизняної класики, оперні хори і класичний джаз.

У стінах університету і за його межами ансамбль має коло постійних шанувальників, систематично виступає з новими програмами. Упродовж 30 років постійної діяльності ансамбль дав місту близько 300 концертів, не враховуючи виїзних та конкурсно-фестивальних виступів. Пропагуючи твори світової класики, ансамбль веде велику просвітницьку діяльність по вихованню студентської молоді, має своє творче обличчя і мистецький стиль виконання.

У 2012 році ансамбль став лауреатом першого ступеня Міжнародного фестивалю-конкурсу «Життя-світло-любов» (Полтава-Мюнхен,), у 2013 році – лауреатом фестивалю «Небесні перевесла» [5].

У 2016 році ансамбль став лауреатом I ступеня IV Відкритого Всеукраїнського конкурсу-фестивалю духовної музики «Небесне перевесло».

30 квітня 2017 р. відбувся звітний концерт ансамблю. Колектив презентував громаді твори українських і зарубіжних авторів різних епох. Музична гостина розпочалася Григоріанською месєю VII століття у виконанні Анни Бражник, Ольги В'язовської, Марини Лебединської та Надії Цебрій. Серед яскравих творів західного вокального мистецтва лунали «Ave, Maria» Джуліо Качіні, «Pieta, Signore» Алессандро Страделлі, «Хабанера» Жоржа Бізе (солістка – Марина Закаблук) та «Hallelujah» Леонарда Коена (солістка – Надія Цебрій). Одним із найскладніших і водночас звучних творів був «Молебень про мир» композитора Володимира Дашкевича (український текст Олександра Лук'яненка) [3, с.53].

Чоловічий пісенно-фольклорний гурт «Чебрець» було створено у вересні 1998 року за ініціативи декана історичного факультету доцента Б. В. Года. За задумом цей колектив мав об'єднувати викладачів та студентів, бути мобільною творчою одиницею, візитівкою історичного факультету. До першого складу колективу ввійшли викладачі М.О.Герасименко (доцент, Заслужений працівник культури України), Ю.В.Вільховий (асистент, заступник декана з виховної роботи) та студенти Л. Швець, Ю. Радченко, М. Петренко, Ю. Семенчук, П. Присяжнюк, В. Несен, С. Лисяк, О. Рудь. Керівником нового колективу став випускник історичного факультету, кандидат педагогічних наук, доцент О. А. Лавріненко [5].

У діяльності колективу виділяється два основні напрями роботи: естетичне виховання майбутніх учителів історії, правознавства, географії на основі традицій української народної культури та творче самовдосконалення учасників ансамблю. Із метою реалізації даних напрямів «Чебрець» проводить широку концертну діяльність в ПНПУ імені В.Г. Короленка та інших навчальних закладах міста й області, виконуючи українські народні та авторські пісні.

Менш ніж за п'ять років «Чебрець» став знаним у місті й області гуртом. За пропаганду української пісні, активну участь у вихованні студентської молоді на національних традиціях учасники колективу нагороджені Почесними грамотами Полтавської обласної державної адміністрації, дипломом учасника обласного огляду художньої самодіяльності, присвяченого десятій річниці незалежності України. «Чебрець» – активний учасник різноманітних факультетських та університетських заходів. Його регулярно запрошуюють на чисельні міські та обласні урочистості. Неодноразово колектив виступав на сценах обласного драмтеатру імені М. Гоголя, палацу дозвілля «Листопад», міського будинку культури тощо. Репертуар «Чебреця» складають як українські народні пісні (козацькі, ліричні, патріотичні, серед яких домінує полтавська тематика), так і твори сучасних композиторів. Загальний репертуар «Чебреця» налічує близько 80 творів. Склад колективу регулярно поповнюється студентами першого курсу. Упродовж 20 років існування школи «Чебреця» пройшло дуже багато студентів-істориків. Деякі з них (Л. Швець, М. Лихман, С. Степаненко, Н. Воронянська, О. Кульчій) стали викладачами. Солісти гурту М. Герасименко, П. Присяжнюк, Ю. Радченко, В. Несен, О. Рець, М. Лихман, С. Куць відомі далеко за межами університету і Полтави [5].

У різні роки колектив очолювали: О. А. Лавріненко (1998-2002), М. С. Савченко (2002-2004). З 2004 року «Чебрець» очолює Л. А. Співак. З 2002 року громадським директором гурту є доцент Ю. В. Вільховий. Колектив неодноразово ставав лауреатом популярних пісенних конкурсів і фестивалів «Молоді таланти Полтавщини» (Полтава, 2000), «Грими, лунай, могутня пісне» (Київ, 2003), «Барви Полтавщини» (Полтава, 2005), «Журавлиний ключ 2008» (Полтава, 2008) «Журавлиний ключ 2009» (Полтава, 2009) тощо. «Чебрець» щорічно (з 1999 року) бере участь у традиційних університетських художніх звітах «Студентська весна». За багаторічну творчу діяльність, популяризацію традицій народної культури і мистецтва у грудні 2006 року колектив отримав почесне звання «народного». Останнім часом «Чебрець» часто дає концертні програми з профорієнтаційною метою [5].

Серед нинішнього складу слід особливо відзначити О. Даниленка, А. Григорчука, О. Ілляшенка, М. Карт'янца, Д. Конька, М. Кравченка, А. Моргуна, В. Ланіна, К. Заїку, Д. Оришаку, А. Коношенка, В. Сергієнка, В. Марченка, Е. Дерюгу, М. Церюту, А. Пидасенка, Ю. Губаньова [3, с.54].

Жіночий вокальний гурт історичного факультету «Черемшина» було створено восени 2007 року. Цей колектив виник на базі жіночого пісенного квартету (дівчата були солістками гурту «Чебрець»). Це наймолодший колектив на факультеті. У своїй творчій діяльності ансамбль споріднений з гуртом «Чебрець», проте є самостійною організаційною одиницею.

Художнім керівником «Черемшини» є Л. А. Співак, а його помічником і директором ансамблю – Ю.В. Вільховий. «Черемшина» взяла участь в ряді факультетських та університетських концертів. Її репертуар складає вже близько 25 творів. Серед фундаторів варто виокремити Н. П'ятаху, В. Домненко, М. Ярьсько, А. Делендик, С. Неїжборщ, А. Закаблук, Я. Прокопенко, В. Литвин, Н. Коршак, І. Холодінову, А. Погорецьку, К. Тринчук, А. Мелконян, М. Кальник, С. Тимченко, Ж. Авраменко. Серед нинішнього складу відзначаємо В. Куценко, Ю. Остапенко, А. Коломієць, А. Гавриш, В. Ващенко, О. Гудзь, О. Одинець, Е. Арістову, І. Лазоришину, О. Єлізарову, А. Герду, А. Юрченко [3, с.54-55].

Студентський аматорський театр «Фабула» був створений на початку березня 2006 року. Художнім керівником театру є професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії І. В. Цебрій. Його перший виступ відбувся 12 квітня 2006 року під час Тижня історичного факультету, коли студентам і викладачам були показані фрагменти з середньовічних драматичних творів та імпровізована сценка «Таверна Чорний баран», присвячена великому французькому поету XV століття Франсуа Війону. Упродовж 2006-2007 років активна і творча робота театру принесла нові здобутки. Представивши на Всеукраїнському конкурсі студентського театрального мистецтва «Мельпомена-2006» (Дніпропетровськ-Павлоград, 2006) трагедію Бенджаміна Джонсона «Тричі перепливти Темзу», театр одержав три відзнаки: диплом лауреата III ступеня з номінації «За кращий акторський ансамбль і режисуру», диплом I ступеня з номінації «За краще музичне оформлення драматичного твору». Актор театру Олег Федюн (студент V-го курсу) став лауреатом II ступеня з номінації «Кращий актор класичного жанру» [5].

До Тижня факультету 2007 року театром були підготовлені уривки з художніх творів історичної тематики: «Легенда про Атлантиду» (за

мотивами роману Олеся Бердника «Подвиг Вайвасвати»), «Симпозіум у царя Олександра» (за романом Івана Єфремова «Таїс Афіньська») та фрагмент з комедії Карла Гольдони «Мірандоліна».

Останньою виставою театру стала історична драма-епопея чеського драматурга XIX століття Владислава Пандича «Нехай не зникне княжий рід», присвячена трагічним подіям чеської історії останнього року X-го століття.

Театр «Фабула» представив цю виставу в Галереї мистецтв, а також виступив з нею на Міжнародному науково-практичному семінарі «Педагогічна майстерність у дискурсі театральної творчості» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 29 травня 2007 року). П'єса отримала високу оцінку учасників конференції, які впродовж години спілкувалися з юними акторами, не бажаючи їх відпускати. Окрім того, на конференції з доповідями виступили студенти V-го курсу Віталій Мірошніченко та Олег Федун [5].

На початку 2008 року театр «Фабула» брав участь у Всеукраїнському конкурсі театального мистецтва «Золота пектораль-2008» (Полтава) студентських колективів із вищів мистецького спрямування, де увазі журі конкурсу було представлено п'єсу англійського драматурга XIX століття Джозефа Роуслі «Гастінгс» (історичні події норманського завоювання Англії, XI століття). Колектив не належав до вузів мистецького спрямування, однак отримав звання лауреатів першого ступеня серед 64 мистецьких колективів.

Завершили театральний сезон 2007-2008 н. р. п'єсою єврейського драматурга початку XX століття Б. Грумберга «Остання любов Соломона» (Ізраїльсько-іудейське царство, X століття до нашої ери), яка завоювала любов глядачів різних вікових категорій [5].

Серйозною подією в житті театру була участь у Міжнародному конкурсі театального мистецтва «Театральні горизонти-2008» (м. Київ, листопад, 2008), куди повезли історичну драму болгарського драматурга Б. Калайкова «Хан Аспарух». Ця п'єса знайомить глядача зі складною, трагічною долею засновника Болгарської держави (681 рік) правителем, котрий прожив усього 34 роки та за короткий термін свого правління зміг об'єднати тюркських болгар зі слов'янськими родами, тричі розбити непереможну візантійську армію та побудувати на Балканах 12 міст-фортець. Театр за цю п'єсу отримав диплом II ступеня.

У вересні 2009 року в зв'язку з 240-річницею від народження І.П. Котляревського театри виступили на заходах міста з виставою «Перша любов Котляревського».

У 2013 році театр був відзначений дипломом II ступеня Міжнародного конкурсу «Театральні горизонти 2013» та дипломом II ступе-

ня за найкращий акторський дует П. Баранця та О. Лук'яненка Міжнародного конкурсу «Театральні горизонти 2013».

У 2014 році керівник театру проф. І.В. Цебрій була відзначена дипломом II ступеня за найкращу режисуру Всеукраїнського конкурсу театрального мистецтва «Слобожанська фантазія-2014» (м. Суми) та дипломом II ступеня за найкращу режисуру першого туру Всеукраїнського конкурсу театрального мистецтва «Рампа-2014» (м. Дніпропетровськ) [5].

Упродовж 12 років своєї творчої діяльності театр «Фабула» репрезентував понад 30 вистав. Серед них «Гастінгс» Джона Роуслі, «Хан Аспарух» Бориса Калайкова, «Він прийшов» Джона Бойтона Прістлі, «Постріл у Голівуді» Джудіт Макнот, «Графиня Водзинська» Жюльє Дюфура, «Коли єпископу вклонявся Папа Римський» Джованні Реале, «Орфей великого Неаполя» Фрідріха Різе, «Дініш Лаврадор» Рамона Менендеса Підаля, «Нефертіті, цариця Єгипту» Арділі-і-Арділі, «І час таємницю збереже» Дуніна-Марцинкевича. «Педро Кастильський» Р. М. Підаля, «Вашингтонська історія» Елберта Карра, «Перша любов Котляревського» В. Савінова, «Доньки Олафа Хрестителя» Ю. Г. Чельгрена, «Солунські брати» Б. Калайкова, «Амадей» Пітера Шиффера, «Поет і цар» Адбулло Хайріддіні, «Арраський Горбань» Фелісьєна Марсо, «Прованська казка» О. Лук'яненка (за мотивами «Доньки короля Рене» Генріка Герца), «Я прийшов вас знищити» Г. Т. Фармана [3, с.56].

Серед нагород театру останніх років – диплом I ступеня за найкращий акторський ансамбль Міжнародного конкурсу «Театральні горизонти 2016» (Київ), Диплом III ступеня за найкращий акторський дует О. Лук'яненка та О. Бондарека Всеукраїнського конкурсу професійних театральних колективів «Слобожанська фантазія-2016» (Суми), Диплом II ступеня за найкращий акторський колектив Всеукраїнського конкурсу професійних театральних колективів «Слобожанська фантазія-2016» (Суми), Гран-прі Міжнародного конкурсу «Фестивальний марафон-2016» (Дніпро), диплом в номінації «За залучення до українського театру нового драматичного репертуару у Всеукраїнському конкурсі «День театру» (м. Київ).

Театр «Фабула» – своєрідний, специфічний майданчик, через який пройшла значна кількість студентів, викладачів, школярів, які зробили свій вклад у підтримку горіння цього «прометеєвого вогню», що зігріває душі глядачам, які є постійною аудиторією «Фабули» [3, с.56-57].

Однак не лише у пісенно-фольклорних та театральних колективах студенти факультету можуть реалізувати свій творчий потенціал. Однією з форм самореалізації студентів факультету є участь у загальноуніверситетських та факультетських кубках з КВН.

Кубок історичного факультету з КВН став уже традиційним заходом, адже проводиться з 2010 року. Першими його володарями стала команда I курсу «Трутні» (капітан – Д. Іванішин); у 2011-2014 рр. володарем перехідного кубку була команда «Кип'яток» (капітан – С. Мошенко); у 2015 р. кубок завоювала команда «Козацька рада» (капітан – М. Марочканич); у 2016 р. – команда «Спасі ба, що не ПТУ» (капітан – Д. Конько).

Чинним переможцем кубку історичного факультету з КВН є команда «Вендета» у складі студентів III курсу М. Погрібняка, Р. Бови, В. Довгаля, М. Чернецького та студентів II курсу А. Моргуна та А. Авраменка. «Вендета» також має у своєму доробку II місце на кубку ректора з КВН 2017 року та звання II віце-чемпіона на кубку ректора з КВН 2018 року. Візитівкою даної команда є те, що це перша в історії Університету студентсько-викладацька команда, адже у її складі під час кубків ректора виступає заступник декана факультету Я. Є. Блоха (кращий актор кубка ректора з КВН 2017 року). Це зайвий раз підтверджує факт, що на факультеті сформувалася справжня студентсько-викладацька корпорація і викладачі факультету усіяло заохочують студентів розкривати власні таланти [3, с.56].

У 2016 р. шляхом об'єднання команд «Козацька рада» та «Кип'яток» була створена творча група «Старий корпус», до якої увійшли С. Мошенко (випускник історичного факультету), Д. Іванішин (нині – аспірант кафедри філософії), М. Марочканич та О. Голіздра (нині – магістранти історичного факультету), М. Швець. Метою її створення була популяризація Канівського руху як на факультеті, так і в межах університету.

Серед досягнень творчої групи «Старий корпус» – участь у Зимовому кубку Першої Полтавської ліги КВН (грудень 2016 р.), фестивалях КВН серед закладів вищої освіти м. Полтави на кубок міського голови 2017 та 2018 рр. (де вибороли диплом за кращу привітку), Всеукраїнському гумористичному фестивалі «Big Humor Show» (1 квітня 2018 р., м. Кривий Ріг).

Відрядно, що наші веселі та кмітливі студенти постійно входять до кола команд, серед яких журі обирає переможця, адже майбутні педагоги завойовують серця глядачів інтелектуальним гумором та літературною українською мовою, як і личить еліті. Тому з гордістю можемо стверджувати, що на факультеті навчаються не лише найрозумніші, а й найвеселіші та найкмітливіші студенти [3, с.56-57].

Займаються викладачі факультету і розвитком інтелектуальних здібностей студентів. Так, у 2012 році доцент кафедри філософії Я.Є. Блоха став ініціатором створення команди «Вендета», яка в турнірі

серед команд закладів вищої освіти м. Полтава з інтелектуальної гри «Брейн-ринг» у 2012 р. виборолла ІІ, у 2013 р. – І місце. До складу команди увійшли студенти Юрій Калініченко, Віталій Глухота та Віталій Демочко (група Г-34), магістрант Андрій Сапронов, а також аспірант кафедри філософії Тимур Литвин. Гідно несли та підтверджували почесне звання «чемпіон міста» М. Коваленко, М. Сахно, О. Ващенко, С. Жуков.

Нинішній склад команди (магістранти Б. Городницький, Д. Лобода, Т. Татаріна та студенти М. Погрібняк, Р. Бова, М. Максимовський) у 2016 р. зайняв ІІ місце, у 2017-2018 н.р. два перші місця серед команд закладів вищої освіти, підтвердивши звання найрозумніших у місті.

Загалом за 7 років «Вендета» має 4 титули «чемпіон міста» та 2 других місця, що зайвий раз підтверджує високий інтелектуальний потенціал студентів факультету [3, с.58].

Серед досить різноманітних форм виховної роботи у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка однією з найочікуваніших, найнасиченіших і найулюбленіших студентами є Тижні факультетів. Оскільки Тижні факультетів належать до традиційних в університеті заходів, склалися вже випробувані та перевірені часом форми роботи, що віддзеркалюють обличчя кожного факультету.

Починаючи з 1999-2000 н. р., до програми Тижня факультету роблять свій оригінальний внесок п'ятикурсники, які започаткували традицію своєрідного останнього дзвінка. Це проходить у вигляді розважального шоу «За сто днів до наказу» (приблизно стільки часу до випускного вечора залишається у п'ятикурсників на час проведення Тижня факультету) [5].

Гала-концерт «Зірки істфаку», традиційно завершуючи культурну програму Тижня факультету, проводиться у формі традиційного звіту студентської самодіяльності і, водночас, вручення нагород у багатьох номінаціях, перелік яких щорічно оновлюється. На цих урочистих зібраннях вручаються почесні грамоти студентам, які досягли істотних здобутків у номінаціях: «За громадську роботу на факультеті», «За наукові досягнення», «За спортивні досягнення», «За популяризацію традицій народної творчості, культури і мистецтва», «За успіхи у навчанні», «Конкурс на найкращу кімнату в гуртожитку» тощо.

Розважальні програми становлять важливу, але далеко не єдину частину запланованих заходів. На високому рівні, за активної участі студентів проходять фахові змагання першокурсників з географії та всесвітньої історії («Брейн-ринг»), історії України («Перший мільйон»), засідання студентського наукового гуртка, на якому в обгово-

ренні проблем беруть участь не лише студенти, але й викладачі, аспіранти, докторанти факультету. Останній день Тижня факультету традиційно проводиться як День науки і відзначається презентацією збірки студентських наукових робіт та проведенням студентської наукової конференції [5].

До традиційних заходів Тижня можна віднести також щорічні виставки-конкурси виготовленої студентами наочності «Майбутні вчителі – школі», експозицію живописних творів студентів та викладачів, виставки «Світ наших захоплень». Все більше закоханих у поезію істориків збирає започаткована на факультеті «Поетична світлиця», в якій і студенти, і викладачі читають та обговорюють власні вірші.

Належним чином налагоджена на факультеті волонтерська й соціальна робота студентів, скоординована обласними, міськими та університетськими центрами «Волонтер року», «Світло надії», «Акорд», «Рука допомоги» та інших. У рамках цих акцій студенти-історики брали участь у ряді традиційних заходів:

1. За підтримки Товариства Червоного хреста України, у рамках волонтерської акції «Від серця до серця» та «З вірою в серці» двічі на рік студенти факультету здають донорську кров й активно долучаються до благодійних пробігів.

2. Акція «Діти – Дітям», флеш-моби «Подаруй щастя дитині», «Зроби світ кольоровим» та численні благодійні студентські ярмарки дозволяють збирати речі та кошти для дітей-сиріт, безхатченків, малозабезпечених сімей і пацієнтів онкогематологічного відділення міської клінічної лікарні.

3. Щорічні екологічні проекти «Охорона водоймищ Полтави», «Зроби Україну чистою» дозволяють щовесни облаштовували не лише територію прилеглу до університету, а й місто.

Зокрема, зусиллями студентів прибираються площа Співочого поля Марусі Чурай, Алея журналістів, а також музей В.Г. Короленка.

Паралельно із студентською громадською діяльністю активну участь у профспілковій, волонтерській та соціальній роботі беруть викладачі історичного факультету. Вони активно долучаються до багатьох громадських ініціатив, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. Більшість із них є авторами соціальних проектів, співorganizаторами благодійних акцій, учасниками різних спортивних змагань, виступів на багатьох телерадіопрограмах компанії «Лтава», однодумцями у масовій, виховній і організаторській роботі студентства тощо [5].

Популярними є колективні перегляди спектаклів у Полтавському обласному музично-драматичному театрі імені М. В. Гоголя. Кожне

відвідування театру з вдячністю сприймається студентами, особливо активно – першокурсниками. Як певне досягнення, зазначимо, що вже впродовж 5-6 років на факультеті сформувався і поступово зростає осередок шанувальників класичної музики, для яких влаштовуються спільні відвідування виступів як філармонійних концертів, так і симфонічного оркестру.

Викладачі факультету ведуть також потужну профорієнтаційну роботу. Окрім традиційних форм підвищення інтересу молоді до факультету та університету, у квітні 2017 року на факультеті відбувся захід нового формату «Дефіле істфаківців» – майбутнім фахівцям» (ведучі – доцент кафедри філософії Я. Є. Блоха та доцент кафедри правознавства Т. В. Жалій, студекан історичного факультету Дмитро Лобода та культторг історичного факультету Тетяна Татарина; координатор – доц. Т.В. Жалій), спрямований на залучення учнівської молоді до нашого університету шляхом презентації досягнень випускників історичного факультету різних років, демонстрацію універсальності підготовки студентів нашого навчального закладу. У заході взяли участь 270 учнів 10-11 класів освітніх установ міста й області.

Гостями заходу стали видатні випускники історичного факультету: викладачі ПНПУ імені В. Г. Короленка, учителі шкіл міста та області (ректор Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського В. В. Зелюк, методист ПОШПО І. О. Міщенко, методист відділу освіти Полтавського району Л. М. Осадча, викладач Полтавського багатoproфільного ліцею № 1 Е. Г. Фісун), представники міської влади (перший заступник голови Полтавської ОДА Р. І. Товстий, заступник голови Полтавської обласної ради А. М. Ханко, депутат Полтавської обласної ради, голова комісії обласної ради з питань освіти, науки і культури, проректор з наукової роботи ПНПУ С. М. Шевчук, директор КП «Полтавафарм», депутат Полтавської обласної ради В. Г. Прядко), радіо та телебачення (в. о. директора філії НТКУ «Полтавська регіональна дирекція «Лтава» А. В. Мішин, головний редактор телеканалу «РТ-Полтава» О. Б. Юровська, відомі медійники С. Блавацький, О. Гладченко, В. Волощенко), представники правоохоронних органів (начальник відділу комунікацій ГУНП в Полтавській області Ю. В. Сулаєв та , інспектор 1-ї роти батальйону Управління патрульної поліції в м. Полтава Департаменту патрульної поліції А. В. Сергієнко), які розповіли абітурієнтам про секрети свого успіху, зауваживши, що чималу роль у їх становленні відіграв саме рідний факультет.

Наприкінці зустрічі декан факультету П. А. Кравченко та представники кафедр Л. Л. Бабенко (завідувач кафедри історії України),

Б. В. Год (завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії), К. Б. Пивоварська (завідувач кафедри правознавства), Н. І. Головіна, (завідувач кафедри філософії), Л. П. Вішнікіна (завідувач кафедри географії та краєзнавства) розповіли про привабливість усіх спеціальностей історичного факультету та його спеціалізацій, запросили абітурієнтів приєднуватися до родини історичного факультету [3, с.60-61]

Таким чином, навіть оглядова характеристика виховних та профорієнтаційних заходів на історичному факультеті переконує у їх високій ефективності, перспективності з огляду на різноманітність, різновекторність засобів виховного впливу на студентів, відсутність регламентації, гнучкість, динамізм, потенціал оновлення й удосконалення.

Студентське самоврядування на факультеті

Невід'ємною частиною життя історичного факультету було і залишається студентське самоврядування. У різні часи існування істфаку воно виконувало різні функції, від партійно-ідеологічного функціонування до виразника і захисника прав та інтересів студентства.

Зі здобуттям Україною незалежності радянські офіційні молодіжні об'єднання зазнали краху, адже в умовах скасування всіх ідеологічних догм потреба у комсомолі зникла. Водночас, залишилися такі питання організації дозвілля і позанавчальної діяльності на факультеті, які неможливо було вирішити лише адміністративним шляхом. Самоорганізація студентства у поєднанні з ініціативами деканату упровадження елементів самоврядування призвела до створення інститутів студентських деканатів, які склалися, фактично, з трьох осіб: студентського декана, культорга і старости гуртожитку. Не важко визначити їхні функції, які, переважно, лежали в площині культурно-масових заходів у стінах першого навчального корпусу і гуртожитку №1. У цей час ще частково зберігалися директивні методи керівництва студентством факультету, тому говорити про автономію самоврядування можна було лише з певними обмовками. Проте, це не завадило самоврядцям згенерувати такі традиційні концертні проекти, як «Знайомство з першим курсом», «Екватор», «Сто днів до наказу» тощо. Саме тоді засяяли такі «зірки» істфаку, як Жалій (Нагорна) Тамара Віталіївна (культорг), Воронянська Наталія Олександрівна (культорг), Блоха Ярослав Євгенійович (студдекан) [3, с.61]

Найбільшого піднесення самоврядування даного періоду досягло за період перебування на посаді студентського декана факультету Я. Блохи, адже вперше у 2005-2007 роках саме студентський історичного факультету став членом Полтавської обласної студентської ради

при голові Полтавської обласної державної адміністрації (2005-2006), членом Всеукраїнської студентської ради (2005-2006), членом обласного студентського наукового товариства (2007) та головою Тимчасової робочої групи для створення загальноуніверситетського органу студентського самоврядування у Полтавському державному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (2007) [3, с.61-62]

У 2006 році на факультеті було створене студентське наукове товариство (СНТ), яке очолив студент III курсу О. Лук'яненко. У своїй діяльності СНТ керувалося статутом, який було прийнято 26 вересня 2006 року. Згідно з цим статутом метою діяльності товариства було сприяння розвитку культурного, наукового та духовного життя краю на основі загальнолюдських та специфічно українських цінностей, вироблених протягом століть історичного розвитку.

Головними завданнями СНТ були:

- дослідження матеріальної та духовної культури людства в цілому і в Україні зокрема;
- сприяння активізації науково-пошукової діяльності молоді;
- проведення роз'яснювальних, освітніх та інших заходів серед молоді, учнів навчальних закладів області;
- сприяння утвердженню шани та розуміння специфічних українських національних звичаїв, традицій, образів, предметів матеріальної та духовної культури;
- допомога в розвитку талантів та творчих здібностей людини;
- сприяння формуванню позитивного, гуманістичного, екологічного світогляду молоді.

Однак основною метою діяльності СНТ було виявлення здібних і творчо мислячих студентів, їх залучення до наукової діяльності. Ініціатива студентів та підтримка з боку деканату і кафедр були двома детермінуючими факторами становлення СНТ як якісно нової, власне студентської самоврядної структури.

Робота СНТ здійснювалася по секціям, які координували наукову роботу студентів: історії освіти і науки, середньовічної історії України, нової та новітньої історії України, історії держави і права України, історії географії, географії України, краєзнавства, етнології, релігії та суспільствознавства.

Створення СНТ значно активізувало наукову роботу студентів факультету. Орган студентського самоврядування виступив ініціатором проведення 23 листопада 2006 року I студентської науково-практичної конференції «Людство і освіта», у роботі якої взяли участь 23 студенти. Після створення на факультеті студентської ради СНТ трансформувалося в її науковий сектор [3, с.62].

Завдяки досягненням Я. Блохи та О. Лук'яненка восени 2007 року студентське самоврядування факультету набрало якісно більших обертів, коли розпочався його новий етап життєпису, який триває і нині – інституційний. Зі створенням в університеті централізованої студентської ради, одночасно запрацювала студентська рада історичного факультету. Нове тисячоліття, з його безліччю соціально-економічних викликів, вимагало органів студентського самоврядування нової генерації і ним стала саме студентська рада, яка тепер складалася з семи секторів: навчальний, науковий, волонтерський, спортивний, культурно-масовий, побутовий та інформаційний. Завдання стояли нелегкі: стати незалежними, відійти від лише культурно-масової діяльності, працювати не «над» студентами, а «поруч», тобто висловлювати їхні інтереси, а не навпаки. Першою головою (студдеканом) студентської ради факультету стала Анастасія Ермолаєва (Момот). Після неї стали на чолі оновленого самоврядування судилося Яні Руденок (2011-2013), Мирославі Сахно (Костенко) (2014-2015), Анжелі Короткій (2015-2016). Поряд з ними варто назвати культурговів Ігоря Ляскала та Валерія Булика, голів побутового сектору: Сергія Ляшука, Андрія Костенка, Станіслава Коряка [3, с.62-63]

У 2016 році було перегорнуто чергову сторінку часопису студентського самоврядування факультету. Криза гуманітарної науки та реформування системи вищої освіти вимагало реорганізації ОСС факультету. В Університеті склалася ситуація, коли центральна студентська рада стала відірваною від проблем факультетів, необхідності проведення більш якісної та системної роботи «на місцях». З обранням весною 2016 року головою студентської ради факультету Лободи Дмитра, переселенця з окупованого російсько-терористичними військами м. Алчевська Луганської області, така «перебудова» розпочалася. Працюючи разом із командою однодумців, ініціативною групою «Студентський конгрес історичного факультету – СКІФ», ним було проведено ребрендинг ОСС: назву «студентська рада» 14 вересня 2016 року було змінено на «Історичний студентський сенат» (ІСС), затверджено гімн ІСС «Наш істфак!», у ході конкурсу студентських робіт затверджено емблему ІСС. Поряд з Дмитром пліч-о-пліч працювали культургові Тетяна Татаріна і Максим Погрібняк, старости гуртожитку Тарас Опришко і Владислав Парнюк, голови волонтерського сектору Євгеній Калашник і Андрій Моргун, голови спортивного сектору Валентин Ворошило та Богдан Шуліка, голови інформаційного сектору Аліна Рябокінь та Ростислав Кисіль, голова наукового сектору Олег Остапенко.

Апогеєм цього процесу стало прийняття власного Положення про роботу студентського самоврядування на історичному факульте-

ті ПНПУ імені В. Г. Короленка, яке юридично закріпило незалежний статус Історичного студентського сенату не лише в межах факультету, а й університету.

При цьому варто відзначити, що самоврядці історичного факультету завжди брали активну участь у роботі студентської ради університету, стояли в одному ряді з її фундаторами, очолювали студентські об'єднання полтавського регіону і України загалом. Згадуючи імена, не можна оминати увагою Андрія Костенка, Валерія Булика, Андрія Волошина тощо. У 2018 році головою студентської ради ПНПУ імені В. Г. Короленка і керівником відокремленого підрозділу Української асоціації студентів у Полтавській області, найстаршої студентської правозахисної організації в Україні, став студентський декан історичного факультету Лобода Дмитро [3, с.63]

Розмаїття проєктів, народжених студентськими ініціативами на факультеті та в університеті, важко недооцінити. Студентське самоврядування стало не просто «містком» між адміністрацією і студентом, воно ще й стало плацдармом для особистісного і кар'єрного зростання, справжньої школою молодого лідера ХХІ століття.

Література

1. Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. 2-е видання, перероблене й доповнене. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – 132 с.

2. Кравченко П. А. З минулого і сьогодення історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка *Філософські обрії*. 2014. № 32. С. 175-205. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2014_32_19

3. Кравченко П.А. Сучасний історичний факультет. *Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: збірник матеріалів і бібліографічні покажчики*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. – С.41-63.

4. Кравченко П., Блоха Я. Історія та сучасне освітньо-наукове середовище історичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка. *Рідний край. Альманах Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка*. 2018. №2(39). – С. 95-106.

5. Кравченко П.А., Блоха Я. Є. З минулого і сьогодення історичного факультету. *Філософські обрії*. 2015. № 33. С. 157-183. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2015_33_17

6. Кравченко П. А., Блоха Я. Є. Кафедра філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. *Філософські обрії*. 2014. Вип. 31. С. 167-185. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filo_2014_31_18

7. Петро Анатолійович Кравченко: біобібліографічний покажчик: до 60-річчя від дня народження / упор. М. І. Степаненко, Л. М. Кравченко,

Я. С. Блоха; Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. 204 с. : 8 іл. (Серія «Науковці університету»). URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/1746>

1. Istory`chny`j fakul`tet Poltavs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni V. G. Korolenka: istoriya i suchasnist`. 2-e vy`dannya, pereroblene j dopovnene. Poltava :PNPU imeni V. G. Korolenka, 2014. – 132 s.

2. Kravchenko P. A. Z my`nulogo i s`ogodennya istory`chnogo fakul`tetu Poltavs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni V. G. Korolenka *Filosofs`ki obriyi*. 2014. # 32. S. 175-205. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filo-Filo_2014_32_19

3. Kravchenko P.A. Suchasny`j istory`chny`j fakul`tet. Istory`chny`j fakul`tet Poltavs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni V. G. Korolenka: zbirny`k materialiv i bibliografichni pokazhchy`ky`. Poltava: PNPU imeni V. G. Korolenka, 2018. – S.41-63.

4. Kravchenko P.A., Bloxa Ya. Ye. Z my`nulogo i s`ogodennya istory`chnogo fakul`tetu. *Filosofs`ki obriyi*. 2015. # 33. S. 157-183. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2015_33_17

5. Kravchenko P., Bloxa Ya. Istoriya ta suchasne osvitr`o-naukove seredovy`shhe istory`chnogo fakul`tetu PNPU imeni V. G. Korolenka. Ridny`j kraj. Al`manax Poltavs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni V.G.Korolenka. 2018. #2(39). – S. 95-106.

6. Kravchenko P. A., Bloxa Ya. Ye. Kafedra filosofiyi Poltavs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni V. G. Korolenka: istoriya i suchasnist`/ *Filosofs`ki obriyi*. 2014. Vy`p. 31. S. 167-185. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filo_2014_31_18

7. Petro Anatolijovy`ch Kravchenko: biobibliografichny`j pokazhchy`k: do 60-richchya vid dnya narodzhennya / upor. M. I. Stepanenko, L. M. Kravchenko, Ya. Ye. Bloxa; Poltav. nacz. ped. un-t imeni V.G. Korolenka. Poltava: PNPU imeni V. G. Korolenka, 2013. 204 s. : 8 il. (Seriya «Naukovci universy`tetu»). URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/1746>

Kravchenko P. A., Blokha Ya. Ye.

HISTORICAL FACULTY AT THE TURN OF THE CENTURY (TO 100 YEARS FROM THE DAY OF FOUNDATION)

In the article highlights the major milestones of the history of the historical faculty of Poltava V.G. Korolenko National (State) Pedagogical University (Institute).

Established forms of scientific work such as participation in All-Ukrainian Olympiads and contests-protections of student`s scientific works on history, geography, jurisprudence, philosophy and religious studies, as well as conducting traditional student conferences are revealed.

The means of aesthetic education of students are as follows: their participation in collectives of amateur performances: university – folk choir “Kalina”, faculty

– song-folklore group “Chebrecz’”, song-folklore group “Cheremshina”, vocal ensemble “Thousand years of music”, historical the drama theater “Fabula”, teams of KVN and intellectual game Brain-ring.

The process of formation of student self-government, which was and remains a part of the life of the faculty, was analyzed.

Established that in the late XX – early XXI century, the historical became one of the leading university staff in its teaching staff, innovative forms of education and educational process.

Key words: *faculty, department, university, scientific school, dissertation, monograph, manual, conference.*

Надійшла до редакції 20.11.2018 р.

ПЕРЕЛІК ЗАКЛАДІВ ОБОВ'ЯЗКОВОГО РОЗСИЛАННЯ
ЖУРНАЛУ «ФІЛОСОФСЬКІ ОБРІЇ»

1. Адміністрація Президента України
(01220, Київ, вул. Банкова, 11)
2. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського
(03039, Київ, Голосіївський пр., 3)
3. Національна парламентська бібліотека України
(01001, Київ, вул. М.Грушевського, 1)
4. Державна науково-технічна бібліотека України
(03680, Київ, вул. Антоновича, 180)
5. Державна науково-педагогічна бібліотека України
імені В.О.Сухомлинського
(04060, Київ, вул. М.Берлінського, 9)
6. Львівська державна наукова бібліотека імені В.Стефаника
(79001, Львів, вул. Стефаника, 2)
7. Одеська державна наукова бібліотека імені М.Горького
(65020, Одеса, вул.Пастера, 13)
8. Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г.Короленка
(61003, Харків, провулок Короленка, 18)
9. Книжкова палата України
(02094, Київ, пр.Гагаріна, 27)
10. Міністерство освіти і науки України
(01135, Київ, проспект Перемоги, 10)
11. Міністерство юстиції України
(01001, Київ, вул. Городецького, 13)
12. Департамент атестації кадрів вищої кваліфікації МОН України
(01135, Київ, проспект Перемоги, 10)
13. Волинський національний університет ім.Лесі Українки
(43009, Луцьк, проспект Волі, 13)
14. Дніпропетровський національний університет
(49025, Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 72)
15. Донецький національний університет
(83055, Вінниця, вул. 600-річчя, 21)
16. Дрогобицький національний педагогічний університет
імені Івана Франка
(82100, Дрогобич, вул. Івана Франка, 34)

17. Запорізький національний університет
(69600, Запоріжжя, вул. Жуковського, 66)
18. Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України
(01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)
19. Київський національний університет імені Т.Г.Шевченка
(01017, Київ, вул. Володимирська, 64)
20. Львівський національний університет імені Івана Франка
(79002, Львів, вул. Університетська, 1)
21. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
(61024, Харків, вул. Пушкінська, 77)
22. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова
(01601, Київ, вул. Пирогова, 9)
23. Національний університет «Києво-Могилянська академія»
(04070, Київ, вул. Сковороди, 2)
24. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(65082, Одеса, вул. Дворянська, 2)
25. Прикарпатський національний університет імені В. Стефаніка
(76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57)
26. Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка
(36003, Полтава, вул. Остроградського, 2)
27. Сумський державний університет
(40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2)
28. Ужгородський національний університет
(88000, Ужгород, пл. Народна, 3)
29. Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна
(61006, Харків, майдан Свободи, 4)
30. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81)
31. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
(14012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2)
32. Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка
(14013, Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53)
33. Український інститут науково-технічної і економічної інформації
(03680, Київ, вул. Антоновича, 180)

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ СТАТЕЙ

Редакційна колегія журналу «Філософські обрії» приймає оригінальні, не опубліковані раніше наукові статті, які висвітлюють актуальні питання філософських наук. Статті, які надходять до редакційної колегії, не повинні одночасно перебувати на розгляді у будь-якому іншому журналі та не повинні бути опубліковані у інших виданнях у аналогічному або несуттєво зміненому вигляді.

Статті мають бути написані українською або англійською мовами. Редакційна колегія залишає за собою право здійснювати літературне редагування поданих статей та відхиляти статті, написані неграмотною мовою. Рекомендуємо дотримуватися такої класичної структури наукової статті: вступ; теоретико-методологічні основи дослідження (включно з аналізом останніх досліджень і публікацій); мета дослідження; опис методики дослідження та здобутих емпіричних даних; оцінка та обговорення результатів, висновки, список використаної літератури із **транслітерацією**. **Обо'язково подається УДК та ORCID автора.**

До кожної статті обов'язково додається резюме (до 3000 знаків з пробілами) та ключові слова (5-7 слів) українською та англійською мовами. Звертаємо увагу авторів на відмінність резюме (реферату) від анотації. Резюме повинно бути змістовним, стисло відображати короткий зміст статті (вступ, мета, задачі, методи, результати), не повторювати назву статті, не містити загальних фраз, не дублювати висновки. Резюме призначено виконувати функцію незалежного від статті джерела інформації. Резюме англійською мовою у вітчизняних виданнях, якщо статтю опубліковано українською мовою, є основним і, як правило, єдиним джерелом інформації щодо змісту статті для закордонних спеціалістів. Резюме повинне бути написано грамотною англійською мовою. Текст повинен бути зв'язним з використанням слів «отже», «більш того», «наприклад», «у результаті» тощо. («consequently», «moreover», «for example», «the benefits of this study», «as a result» etc.); бажано по можливості застосовувати активний, а не пасивний стан, тобто «The study tested», а не «It was tested in this study» (найчастіша помилка); слід застосовувати термінологію, яка характерна для іноземних спеціальних текстів. Необхідно додержуватися єдності термінології в межах резюме та основного тексту статті.

Текст статті подається у текстовому редакторі Microsoft Word для Windows з дотриманням таких вимог: шрифт «Times New Roman Cyr» (розмір шрифту 14 пт), міжрядковий інтервал одинарний, поля – 2 см кожне, абзац – 1,25 см. Орієнтація – виключно книжкова.

Ілюстрації (рисунок) повинні бути виконані в растровому вигляді (розширення *.tif, *.jpg, *.gif, *.bmp) з роздільною здатністю не менше 300 dpi. Автори можуть самостійно вставити малюнки у текст, проте обов'язково подавати окремо файли малюнків, графіків, схем та ін. в електронному вигляді.

Таблиці повинні бути створені лише засобами Microsoft Word. Таблиці не повинні виходити за межі тексту, вирівнювання по центру. Кожна таблиця повинна мати порядковий номер, заголовок та супроводжуватися внизу посиланням на джерела, наприклад: «Складено за матеріалами [1]». Те саме стосується рисунків.

Формули набираються у редакторі формул програми Word – «Microsoft Equation».

Кожна абрєвіатура вводиться у текст у дужках після першого згадування відповідного словосполучення.

Між ініціалом та прізвищем ставиться нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл).

До статті додається список літератури в порядку посилання по тексту. Назви наукових журналів необхідно наводити повністю, без скорочень. Бібліографіну інформацію слід наводити у такому вигляді:

1. Для книг – імена авторів або редакторів, назва книги (курсивом), місце публікації, видавництво, рік видання, кількість сторінок

Приклад:

Van der Berg L., Drewett R., Klaassen L.H., Rossi A., Vijverberg C.H.T. *Urban Europe: A study of growth and decline*. A. Exeter, Wheaton&Co. Ltd., 1982, 162 p.

2. Для публікацій у періодичних виданнях - імена авторів, назва статті, назва видання (курсивом), рік видання, номер випуску, сторінки, на яких розміщено статтю.

Example:

Klaassen L., Scimemi G. Theoretical issuers in urban dynamics. *Dynamics of Urban Development*. NewYork, StMartin`s Press, 1981, pp. 8–28.

3. Для статей у книгах – імена авторів, назва статті, назва книги (курсивом), імена авторів або редакторів книги, місце публікації, видавництво, рік видання, сторінки, на яких розміщено статтю.

Example:

Kulesza, M. Methods and Techniques of Managing Decentralization Reforms in the CEE Countries: The Polish Experience. In: *Mastering Decentralization and Public Administration Reforms in Central and Eastern Europe*, Ed.: Péteri G., 2002, pp. 189–214.

Транслітерація.

Бібліографічні дані кирилицею потрібно транслітерувати латиницею відповідно до міжнародного стандарту ISO 9. Це єдиний сучасний стандарт транслітерації, який забезпечує однозначну двосторонню відповідність між символами кирилиці та латиниці та дозволяє відновити початковий варіант написання кириличного тексту навіть без знання мови оригіналу. Транслітерація та переклад бібліографічної інформації необхідні для адекватної індексації статей міжнародними наукометричними базами даних.

Загальна схема транслітерації виглядає так:

1. Для книг (монографій, посібників тощо):

Транслітерація імен авторів або редакторів; Транслітерація назви книги (курсивом); Переклад назви книги англійською мовою (у квадратних дужках); місце публікації, видавництво, рік видання, кількість сторінок; мова видання (у круглих дужках).

Приклад:

Krylov M. P. Regional'naâ identičnost' evropejskoj Rossii. [Regional identity is European Russia]. Moscow, 2010, 240 p. (In Russian).

2. Для публікацій у періодичних виданнях (збірниках наукових статей, матеріалів конференцій тощо):

Транслітерація імен авторів; Транслітерація назви статті; Переклад назви статті англійською мовою (у квадратних дужках); Транслітерація назви періодичного видання (курсивом); Переклад назви періодичного видання англійською мовою (у квадратних дужках); місце публікації (для матеріалів конференцій), рік видання, номер випуску, сторінки, на яких розміщено статтю; мова статті (у круглих дужках).

Приклади:

Mezenceva N., Mezencev K. Percepційні portreti regioniv Ukraїni [Perceptual portraits of Ukrainian regions]. Regional'ni problemi Ukraїni: geografičnij analiz ta pošuk šlâhiv virišennâ [Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions.]. Kherson, 2005, pp. 208-213. (In Ukrainian).

Stařijčuk V. Teritorial'na struktura avtorstva politiko-geografičnih publikacij v Ukraїni za 1990-2012 roki [Territorial structure of the authorship of publications in the field of political geography in Ukraine during 1990-2012 years]. Geografiâ ta turizm [Geografiâ ta turizm], 2014, Vol. 27, pp. 184–191. (In Ukrainian).

3. Для статей у книгах:

Транслітерація імен авторів; Транслітерація назви статті; Переклад назви статті англійською мовою (у квадратних дужках); Транслітерація назви книги (курсивом); Переклад назви книги англійською мовою (у квадратних дужках); Транслітерація імен авторів або редакторів книги; рік видання, сторінки, на яких розміщено статтю; мова статті (у круглих дужках).

Приклад:

Mezencev K., Gnatûk A. M. Russkaâ kul'tura v Ukraine: regional'nye trendy i identičnost' [Russian culture in Ukraine: trends and regional identity]. In: Fenomen kul'tury v rossijskoj obšestvennoj geografii: èkspertnye mneniâ, analitika, koncepty [The phenomenon of culture in the Russian human geography: expert opinions, analysis, concepts], Eds.: A. G. Družinin and V. N. Streleckij, Rostov-on-Don, Publishing House of Southern Federal University, 2014, pp. 378–397. (In Russian).

Редколегія пропонує авторам використовувати такі ресурси автоматичної транслітерації:

– для україномовних джерел: <http://translit.kh.ua/#iso9> (у випадяючому списку слід обрати ISO 9:1995);

– для російськомовних джерел: http://tran.comze.com/ISO9_translit.html

З метою забезпечення можливості перевірки правильності оформлення списку використаних джерел та внесення змін до нього у разі виявлення неточностей чи помилок, редакційна колегія рекомендує авторам надсилати окремим файлом ідентичний список використаних джерел, оформлений традиційно згідно вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Посилання на джерела у тексті статті можна робити тільки одним способом: у квадратних дужках згідно з номером у списку літератури: [8]; [2, с. 34]; [16, с. 27-28].

Обсяг статті (разом з резюме та списком літератури) повинен бути не меншим 2500 та не більшим 6000 слів.

Рукопис статті повинен містити такі елементи:

- **УДК, ORCID**
- назву статті (англійською та українською мовами);
- прізвища та імена авторів, їх місце роботи (англійською та українською мовами);
- резюме та ключові слова (англійською та українською мовами);
- основний текст статті (англійською або українською мовами);
- список використаних джерел.

Подання статті до редакційної колегії

Подання статті здійснюється у електронному вигляді на адресу електронної пошти **philos_obr@ukr.net**

- рукопис статті з усіма вказаними вище елементами;
- відомості про авторів, зокрема П.І.Б. всіх авторів, їх наукові ступені, вчені звання, місця роботи та посади, сфера наукових інтересів (українською та англійською мовами);
- контактна адреса електронної пошти, номер телефону;
- додаткові матеріали (малюнки, діаграми, графіки тощо) – за наявністю;
- список використаних джерел, оформлений традиційно згідно вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 та його транслітерацію.

Процедура розгляду публікацій

Головний редактор присвоює надісланій статті вхідний реєстраційний номер та переглядає її на предмет відповідності її змісту формальним вимогам до оформлення (відповідність тематиці журналу, форматування тексту, зміст та обсяг анотації, оформлення списку використаних джерел, грамотність мови статті, відповідність науковому стилю тощо). Крім того, здійснюється редакційна перевірка надісланих матеріалів на плагіат. У разі схвального рішення головний редактор передає статтю на рецензування. У випадку негативного рішення головний редактор може відхилити статтю або направити її на доопрацювання, при цьому датою надходження вважатиметься дата повторного надходження доопрацьованої статті.

ПРОЦЕС РЕЦЕНЗУВАННЯ

Усі статті, які надійшли до редакції науково-теоретичного часопису «Філософські обрії», підлягають рецензуванню.

– Головні редактори журналу визначають відповідність статті профілю журналу, вимогам до оформлення і направляють на рецензію членам редакційної колегії, а потім – незалежним експертам.

– До рецензування не залучаються фахівці, які працюють в тій же установі, де виконана робота.

– Термін рецензування в кожному окремому випадку визначається з урахуванням створення умов для максимально оперативної публікації статті. Максимальний термін рецензування – 1 місяць.

– Редакція дотримується політики рецензування «Double blind peer review». Листування з приводу результатів рецензування редакція видання не веде.

– У рецензії відображаються відповідно до встановлених вимог: загальний науковий рівень роботи; відповідність назви змісту статті; актуальність теми; наукова новизна; коректність цитацій і стан науково-довідкового апарату; обґрунтованість висновків і їх відповідність поставленій меті публікації; відповідність вимогам оформлення статті в науково-теоретичному часописі «Філософські обрії»; висновок рецензента про можливість публікації статті.

– Точка зору автора і його стиль рецензентами не оцінюються.

– Рецензія засвідчується в порядку, встановленому в установі, де працює рецензент.

– Якщо в рецензії на статтю є вказівка на її виправлення, вона направляється автору на доопрацювання.

– Стаття, не рекомендована до публікації, до повторного розгляду не приймається.

– Рішення про доцільність публікації після рецензування приймається головним редактором, а за необхідності – редколегією в цілому. Відповідальний секретар інформує автора і вказує передбачувані терміни публікації.

Відкликання статті

Редколегія залишає за собою право відкликати вже опубліковані статті, у яких було виявлено явні ознаки плагіату або інших порушень наукової етики. Перевірки на плагіат можуть здійснюватися редколегією як за власної ініціативи, так і у відповідь на повідомлення, заяви або скарги третіх осіб.

ВИДАВНИЧА ЕТИКА

Етичні правила для авторів, рецензентів та редакторів ґрунтуються на принципах, розроблених Комітетом з етики наукових публікацій – COPE.

Етичні правила для авторів

Автори повинні гарантувати оригінальність своїх досліджень і тексту статей. Забороняється подавати до журналу статті, які вже були опубліковані (або одночасно надіслані на розгляд до іншого журналу). У виняткових випадках автори можуть звернутися до редакції і пояснити причину для повторної публікації. Категорично не допускається одночасне подання однієї і тієї ж статті на розгляд до кількох журналів.

Автори зобов'язані вказати інформацію про усіх осіб і організацій, які у тій чи іншій формі сприяли проведенню дослідження, а також належним чином цитувати інші публікації, використані під час дослідження. Необхідно уникати будь-яких форм плагіату, дотримуватися чинного законодавства про охорону авторських прав. Будь-які матеріали, захищені авторським правом (особливо графічні матеріали, а також великі цитати), можуть відтворюватися у статтях тільки з письмового дозволу правовласника. Автори повинні гарантувати, що методика і результати їх дослідження належним чином представлені (для забезпечення можливості відтворення результатів іншими науковцями) і об'єктивно інтерпретовані. Необхідно чітко вказувати застереження до

якості використаних емпіричних даних і методів. Будь-які фальсифікації під час виконання дослідницьких процедур та інтерпретації результатів є неприйнятними.

Всі особи, які внесли значний вклад у дослідження, в тому числі формулювання ідеї та мети дослідження, методичних підходів, виконання дослідження та інтерпретацію результатів, повинні бути вказані як співавтори. Якщо вклад інших осіб у дослідження є незначним, відповідну інформацію необхідно зазначити після основного тексту статті у розділі «Подяки». Необхідно вказувати усі джерела фінансування дослідження. Всі автори мають чітко заявити про фінансові або інші форми потенційних конфліктів інтересів, які можуть вплинути на результати дослідження чи їх інтерпретацію. Автор, який відповідає за листування з редакцією, несе відповідальність за належне формування переліку співавторів, а також за ознайомлення усіх співавторів з остаточною версією статті та схвалення ними статті до публікації.

Редакція може звертатися до авторів з проханням надати вихідні дані, використані для дослідження. Автори повинні забезпечити публічний доступ до таких даних на вимогу редакторів. Автори повинні зберігати дані, використані під час дослідження, протягом щонайменше 10 років.

У випадку виявлення автором у своїй статті, яка вже була опублікована, серйозної помилки, яка впливає на достовірність отриманих результатів і висновків, необхідно якнайшвидше повідомити про це редакцію журналу і запропонувати найбільш прийнятний у конкретному випадку варіант виправлення ситуації, наприклад, публікацію повідомлення про уточнення, відкликання або спростування статті.

Етичні правила для рецензентів

Завдання рецензентів - не лише допомогти редакції журналу у прийнятті рішення щодо можливості публікації статті, але також допомогти авторам поліпшити зміст статті та якість дослідження, що лягло у її основу.

З метою гарантування швидкого і неупередженого рецензування рецензенти повинні якомога швидше надати редакції підтвердження своєї компетенції у даній тематиці та можливість впоратися із завданням у встановлений термін.

Рецензенти зобов'язані зберігати конфіденційність отриманих матеріалів. Забороняється поширювати отримані для рецензування матеріали та проводити їх обговорення з будь-якими особами, окрім представників редакції журналу. При рецензуванні потрібно зберігати максимальну об'єктивність, чітко і зрозуміло обґрунтовувати свою аргументацію. Рецензенти зобов'язані повідомити редакцію про будь-які публікації, які не були належним чином процитовані авторами. Крім того, рецензент повинен повідомити редактора про усі випадки співпадіння тексту прийнятої до розгляду статті з текстом будь-яких інших публікацій.

Рецензент не має права використовувати інформацію, отриману під час розгляду статті, для особистих цілей, зокрема отримання будь-якої особистої вигоди. Рецензенти повинні відмовитися від рецензування у випадку наявності конфлікту інтересів, таких як співробітництво або конкуренція з будь-яким автором статті чи установою / організацією, у якій виконувалася робота або працює щонайменше один із авторів.

Етичні правила для редакторів

Редакція журналу несе відповідальність за рішення про публікацію статті. Рішення редакції є остаточним. Рішення редактора повинне ґрунтуватися на власному судженні про наукову значущість статті, а також відгуків рецензентів. Редакція журналу докладає усіх можливих зусиль для уникнення порушення авторських прав, плагіату або інших неправомірних дій авторів. При прийнятті рішення редакція керується виключно якістю статей. Категорично не допускається дискримінація авторів за ознакою громадянства, етнічної належності, статі, віросповідання, політичних поглядів, сексуальної орієнтації авторів тощо.

Редактори не можуть використовувати у власних цілях матеріали відхилених статей. Редактори повинні суворо дотримуватися правил анонімності, зокрема, гарантувати анонімність рецензентів. Крім того, редакторам не дозволено поширювати будь-яку інформацію про подані статті будь-яким особам за виключенням авторів, рецензентів, наукових консультантів і видавця.

Плата за публікацію

Оплата здійснюється за реквізитами, наданими автору разом із листом про остаточне узгодження тексту публікації. Якщо автор не здійснює оплату протягом десяти робочих днів з дати відправлення листа редколегією, стаття знімається з публікації у поточному номері збірника. Після внесення оплати таку статтю може бути прийнято до друку у поточному або наступних номерах збірника.

Автори отримують право на публікацію своєї статті у електронній версії журналу, а також гарантовано отримують друкований примірник журналу «Філософські обрії» зі своєю публікацією. За бажанням автори можуть замовити додаткові друковані примірники журналу за додаткову плату.

Адреса редакції: 36003, Полтава, вул. Остроградського, 2.

Електронна версія журналу розміщена на сайті

http://pnpu.edu.ua/ua/philosophical_horizons.php

E-mail: philos_obr@ukr.net

Тел. (0532) 52-59-08vv, 56-23-13.

Журнал входить до Переліку № 4 (додаток до Постанови Президії ВАК України від 9 лютого 2000 р., № 2–02/2, бюлетень ВАК України, №2, 2000 р.), нового Переліку (Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р., № 1–05/5, бюлетень ВАК України, №12, 2009 р.) та наказу Міністерства освіти і науки України від 29.12.2014 р. №1528 (додаток 11), що включаються до Переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «Філософські науки».

REQUIREMENTS AND SUBMISSION OF THE ARTICLES

The editorial board of the journal «Philosophical Horizons» receives the original, not previously published scientific articles which cover current issues of philosophy. The articles which are received by the editorial board should not simultaneously be under consideration in any other journal and should not be published in other publications in a similar or slightly modified form.

Articles should be written in Ukrainian or English. Editorial Board reserves the right to edit submitted articles and reject articles written in irrelevant language. We recommend you stick to this classical structure of the article: introduction; theoretical and methodological foundations of research (including analysis of recent research and publications); The aim of the study; description of the research methodology and empirical data obtained; assessment and discussion of results, conclusions, list of references of **transliteration. UDC submitted and being sure ORCID author.**

Each article should be attached with a summary (3000 characters with spaces) and keywords (5-7 words) in English and Ukrainian. Please note the difference between a summary (abstract) and annotations. The summary should be informative, concise display a summary of the article (introduction, purpose, objectives, methods, results), not to repeat the title of the article, does not contain common phrases, duplicate conclusions. Summary assigned to function independently of the paper sources. Summary in English in the national issues, if the article published in Ukrainian, is the main and usually the only source of information on the content of articles for foreign specialists. Resume must be written in English literate. The text must be in logical use of the word «therefore», «moreover», «like», «result» and so on. («Consequently», «moreover», «for example», «the benefits of this study», «as a result» etc.); preferably possible to use active rather than passive, ie «The study tested», rather than «It was tested in this study» (the most common mistake); the terminology which is essential for foreign special texts should be used. It is necessary to follow the convention in terms within the summary and main text of the article.

The article is submitted in text editor Microsoft Word for Windows with the following requirements: font «Times New Roman Cyr» (size 14 pt), single line spacing, margins – 2 cm each paragraph – 1.25 cm. Orientation – only portrait .

Illustrations (figures) should be performed in a raster format (extension *.tif, *.jpg, *.gif, *.bmp) with a resolution of 300 dpi. Authors may insert their own images in the text, but they must submit separate files of pictures, graphs, charts and others electronically.

Tables should be made only by means of Microsoft Word. Tables should not go beyond the text, centered. Each table should have a serial number, title and below accompanied citing sources, eg, «Folding the materials [1].» The same applies to drawings.

Formulas are typed in formulas editor program Word - «Microsoft Equation».

Each abbreviation introduced in the text in brackets after the first mention relevant phrases.

Between the initials and surname refers breaking space (Ctrl + Shift + Space).

Bibliography by reference in the text is attached to the article. Full names of journals should be given . Bibliographical information should be presented in the following form:

1. books – names of authors or editors, book title (in italics), place of publication, publisher, year of publication, number of pages

Example:

Van der Berg L., Drewett R., Klaassen L.H., Rossi A., Vijverberg C.H.T. Urban Europe: A study of growth and decline. A. Exeter, Wheaton & Co. Ltd., 1982, 162 p.

2. publications in journals – author, title, publication title (in italics), year of publication, issue number, page hosting article.

Example:

Klaassen L., Scimemi G. Theoretical issues in urban dynamics. Dynamics of Urban Development. New York, St Martin's Press, 1981, pp. 8-28.

3. For articles in books – author, title, book title (in italics), names of authors or editors of the book, place of publication, publisher, year of publication, page hosting article.

Example:

Kulesza, M. Methods and Techniques of Managing Decentralization Reforms in the CEE Countries: The Polish Experience. In: Mastering Decentralization and Public Administration Reforms in Central and Eastern Europe, Ed.: Péteri G., 2002, pp. 189-214.

Bibliographic data in Cyrillic should be transliterated in Latin according to the international standard ISO 9. It is the only modern standard transliteration, which provides the unique two-way correspondence between Cyrillic and Latin characters and allows you to restore the original spelling Cyrillic text without knowledge of the original language. Transliteration and translation bibliographic information necessary for an adequate international scientometric articles indexed databases.

The general scheme of transliteration is:

1. Books (monographs, textbooks, etc.):

Transliteration of names of authors or editors; Transliteration book title (in italics); Translated title of the book in English (in brackets); place of publication, publisher, year of publication, number of pages; language publication (in parentheses).

Example:

Krylov M. P. Regional'naâ identičnost' evropejskoj Rossii. [Regional identity is European Russia]. Moscow, 2010, 240 p. (In Russian).

2. For publications in periodicals (collections of scientific articles, conference proceedings, etc.):

Transliteration of names of authors; Transliteration title of the article; Translated title of the article in English (in brackets); Transliteration title periodical (in italics); Translated title periodical English (in brackets); place of publication (for the conference proceedings), year of publication, issue number, pages that contain sex; Language (in parentheses).

Examples:

Mezenceva N., Mezencev K. Percepčijni portreti regioniv Ukraïni [Perceptual portraits of Ukrainian regions]. Regional'ni problemi Ukraïni: geografičnij analiz ta pošuk šlâhiv virišennâ [Regional problems of Ukraine: geographical analysis and search for solutions.]. Kherson, 2005, pp. 208-213. (In Ukrainian).

Stafijčuk V. Teritorial'na struktura avtorstva politiko-geografičnih publikacij v Ukraïni za 1990-2012 roki [Territorial structure of the authorship of publications in the field of political geography in Ukraine during 1990-2012 years]. Geografiâ ta turizm [Geografiâ ta turizm], 2014, Vol. 27, pp. 184-191. (In Ukrainian).

3. For articles in books:

Transliteration of names of authors; Transliteration title of the article; Translated title of the article in English (in brackets); Transliteration of a book title (in italics); Translated title of the book in English (in brackets); Transliteration of the names of authors or editors of the book; year of publication, pages of the published articles (in parentheses).

Example:

Mezencev K., Gnatuk A. M. Russkaâ kul'tura v Ukraine: regional'nye trendy i identičnost' [Russian culture in Ukraine: trends and regional identity]. In: Fenomen kul'tury v rossijskoj obšestvennoj geografii: èkspertnye mneniâ, analitika, koncepty [The phenomenon of culture in the Russian human geography: expert opinions, analysis, concepts], Eds. : AG Družinin and VN Streleckij, Rostov-on-Don, Publishing House of Southern Federal University, 2014, pp. 378-397. (In Russian).

Editorial writers use such offers of the automatic transliteration resources:

– for Ukrainian sources: <http://translit.kh.ua/#iso9> (drop-down list should select ISO 9: 1995);

– for Russian sources: http://tran.comze.com/ISO9_translit.html

In order to enable verification of the validity of the list of sources and amending it in case of inaccuracies or errors Editorial Board encourages authors to submit separate file identical list of sources, traditionally decorated according to the requirements of ДСТУ ГОСТ 7.1: 2006.

Links to sources in the text can be done only one way: in brackets according to the number in the bibliography [8]; [2, p. 34]; [16, p. 27-28].

The paper (including summary and list of literature) should not be less than 2500 and not more than 6000 words.

Manuscript must contain the following elements:

– **UDC, ORCID**

- the name of the article (in English and Ukrainian);
- names of authors, their place of work (in English and Ukrainian);
- summary and key words (in English and Ukrainian);
- the main text (in English or Ukrainian);
- references.

Submitting articles to the Editorial Board

Submission of articles is made electronically by e-mail philos_obr@ukr.net

- Manuscript with all the elements listed above;
- information about authors, including the name all authors, their academic degree, academic status, place of work and positions Research interests (Ukrainian and English);
- contact email address, phone number;
- additional materials (pictures, charts, graphs, etc.) – if any;
- a list of sources, traditionally decorated according to the requirements of GOST 7.1: 2006 and its transliteration.

Processing of publications

Chief editor sent the article assigns incoming registration number and review it for compliance with formal requirements of its content to the design (matching the subject of the magazine, text formatting, content and abstract, design list of sources, literacy language

articles matching scientific style, etc.). Besides, the editorial board reviews submissions for plagiarism. If a decision is approved the chief editor sends the article to review. In the case of a negative decision by the chief editor the article can be rejected or sent back for revision, and the registration date of the article will be the date of next submission.

THE REVIEW PROCESS

All articles submitted to the editors of scientific and theoretical journal «Philosophical horizons» are to be reviewed.

– The head editors of the journal determine the compliance of the article to the target of the journal, as well as to the requirements for formatting and send them to be reviewed by the members of the editorial board, and then to the independent experts.

– The review process does not involve professionals who work in the same institution where the work was performed.

– The term for the review process in each case is determined by the conditions for the most rapid publication of the article. The maximum term of the review process is about 1 month.

– The editorial board follows the policy of reviewing «Double blind peer review». The editorial board does not correspond about the results of the review.

– The review displays the overall level of scientific work according to the requirements; analyses if the title of the article matches the content; states the relevance of the topic; a scientific innovation; the correct citation and the state of scientific reference system; the validity of the findings and their compliance to the aim of publication; compliance with design articles in scientific and theoretical journal «Philosophical horizon»; the conclusion of the reviewer about the possibility of publishing the article.

– The opinion of the author and his style is not rated by reviewers.

– The review of the article is certified according to the institution where reviewer works.

– If the review of the article is with the indication on the further article correction, it is sent to the author for revision.

– The article which is not recommended for publication is not accepted for reconsideration.

– A decision about the expediency of publication after peer review is approved by the head editor, and if it is necessary by the editorial board.

Executive Secretary informs the author and indicates the expected timing of the publication

Article rejection

The Editorial Board reserves the right to withdraw already published articles where obvious signs of plagiarism or other violations of academic ethics were found. Check for plagiarism can be implemented as an editorial board on its own initiative and in response to the notification, application or complaint of third parties.

PUBLISHING ETHICS

Ethical guidelines for authors, reviewers and editors based on principles developed by the Ethics Committee publications – COPE.

Ethical Guidelines

Authors must guarantee the authenticity of their research and text articles. It is forbidden to submit earlier published articles (or simultaneously submitted for being

review to another journal). In exceptional cases, authors can refer to their explanation of the reason for re-publication.

Authors are required to provide information about all persons and organizations that in one way or another contributed to the study, and properly cite other publications used in the study. Avoid any forms of plagiarism to be complied with applicable regulatory documents about copyright protection. Any material protected by copyright (especially graphics and great quotes) can be performed only according to the written permission. Authors should ensure that the methods and results of their research are properly investigated (to allow referring to the results for other researchers) and objectively interpreted. It is important to warn about indication of the quality of the used empirical data and methods. Any fraud during the execution of research procedures and interpretation of results is unacceptable.

All persons who have made significant contributions to the study, including the formulation of ideas and research objective, methodical approaches, implementation and interpretation of research results should be listed as co-authors. If the contribution of others in the study is small, relevant information is necessary to be indicated after the main text of the article under «Thanks.» It is necessary to indicate all sources of funding research. All authors should state clearly the financial or other forms of potential conflicts of interest that may affect the results of the study or their interpretation. Author are responsible for correspondence with the editors as well as they are responsible for the proper formation of the list of sponsors, as well as review of all co-authors of the final version of the article and the approval of their articles for publication.

Editors may request the authors to provide the raw data used for the study. Authors must provide public access to such data at the request of the editors. Authors must retain data used in the study for at least 10 years.

In the case of the author in his article that has already been published, a serious error, which affects the reliability of the results and conclusions must quickly inform the editorial board and offer the most appropriate in a specific case solutions to a situation such as the publication of notice of clarification, withdrawal or retraction of the article.

Ethical guidelines for referees

The task of the reviewers is not only to help the magazine in the decision on the possibility of publishing the article, but also help authors improve quality content of the articles and studies that lay at its foundation.

In order to ensure prompt and impartial review, reviewers should be amended to provide the quickest confirm their competence in this subject and to cope with the task in time.

Reviewers are required to maintain the confidentiality of submissions received. Do not distribute received for review materials and conduct their discussions with any persons other than members of the magazine. It is necessary to maintain maximum of objectivity, and to be capable clearly and in a comprehensive way to prove the argument. Reviewers must inform the editors of any publications that were not properly cited by the authors. In addition, the reviewer must inform the editor about all cases which match the text of the article to review the text of any other publications.

Reviewer shall not use information obtained during the review article for personal purposes, including obtaining any personal benefit. Reviewers must abandon review in case of conflict of interest, such as cooperation or competition with any article the

author or institution / organization which carried out the work or works at least one of the authors.

Ethical guidelines for editors

The editorial board is responsible for the decision to publish the article. Editorial decision is final. Editor's decision should be based on their own judgment about the scientific significance of the article and the comments of reviewers. Editors make every possible effort to avoid copyright infringement, plagiarism or other misconduct authors. When deciding wording guided solely by the quality of articles. It is not allowed to discriminate the authors as for their nationality, ethnicity, gender, religion, political views, sexual orientation, and so on.

Editors can not use for their own purposes materials of the rejected articles. Editors should strictly observe the rules of anonymity, in particular, to guarantee the anonymity of reviewers. In addition, editors are not allowed to distribute any information about submitted articles to any persons other than the authors, reviewers, consultants and scientific publisher.

Fee for publication

Payment is done according to the information given to the author, together with the letter of the text of the final publication approval. If the author does not pay within ten working days of sending a letter to the editorial board, the article will be rejected to be published in the current issue of the journal. After the payment the following article can be accepted for publication in the current or future issues of the journal.

Authors are entitled to publish their articles in the electronic version of the journal, and are guaranteed to get a printed copy of the journal «Philosophical Horizons» with their publication. At the request of authors can order additional printed copies of the journal for an additional fee.

Editorial address: 36003, Poltava, st. Ostrogradskogo, 2.

The journal posted online

http://pnpu.edu.ua/ua/philosophical_horizons.php

E-mail: *philos_obr@ukr.net*

Tel. (0532) 52-59-08, 56-23-13.

The journal is included to the List number 4 (addition to SAC Ukraine Presidium Decree of February 9, 2000 p., № 2-02 / 2, Bulletin of SAC Ukraine, №2, 2000) New List (SAC Ukraine Presidium Decree of 18 November 2009 g., № 1-05 / 5 bulletin SAC Ukraine, №12, 2009) and the Ministry of Education and Science of Ukraine of 12.29.2014 p. №1528 (annex 11) included in the list of professional editions of Ukraine, where the results of dissertations for the degree of doctor and candidate of sciences in the field of «Philosophy» can be published.

ISSN 2075-1443 (Print)
ISSN 2412-2335 (Online)

Наукове видання

ФІЛОСОФСЬКІ ОБРІЇ

Науково-теоретичний журнал

Випуск 40

Відповідальний науковий редактор ***П. А. Кравченко***

Технічний редактор ***А. І. Тимошук***

Дизайн ***В. М. Бровко***

Верстка ***В. М. Бровко***

ISSN 2075-1443 (Print)
ISSN 2412-2335 (Online)

Scientific publications

PHILOSOPHICAL HORIZONS

Scientific-theoretical journal

Issue 40

Responsible science editor *P. A. Kravchenko*

Editing done *A. I. Tymoshchuk*

Design *V. M. Brovko*

Layout *V. M. Brovko*

Підписано до друку 20.12.2018 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,4 Обл.-вид. арк. 10,8
Наклад 100 прим. Зам. № 1828

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

Signed for publication 20/12/2018 p. Format 60x84/16
Offset Paper. Offset.
Nominal printing pp. 10,4. Registry-publ. pp. 10.8
The circulation of 100 copies. Order Number 1828

Printed in PNPУ named after Korolenko
36003, m. Poltava, str. Ostrogradskogo, 2

Certificate of registration of subject publishing into the state register
DK series number 3817 from 01.07.2010.